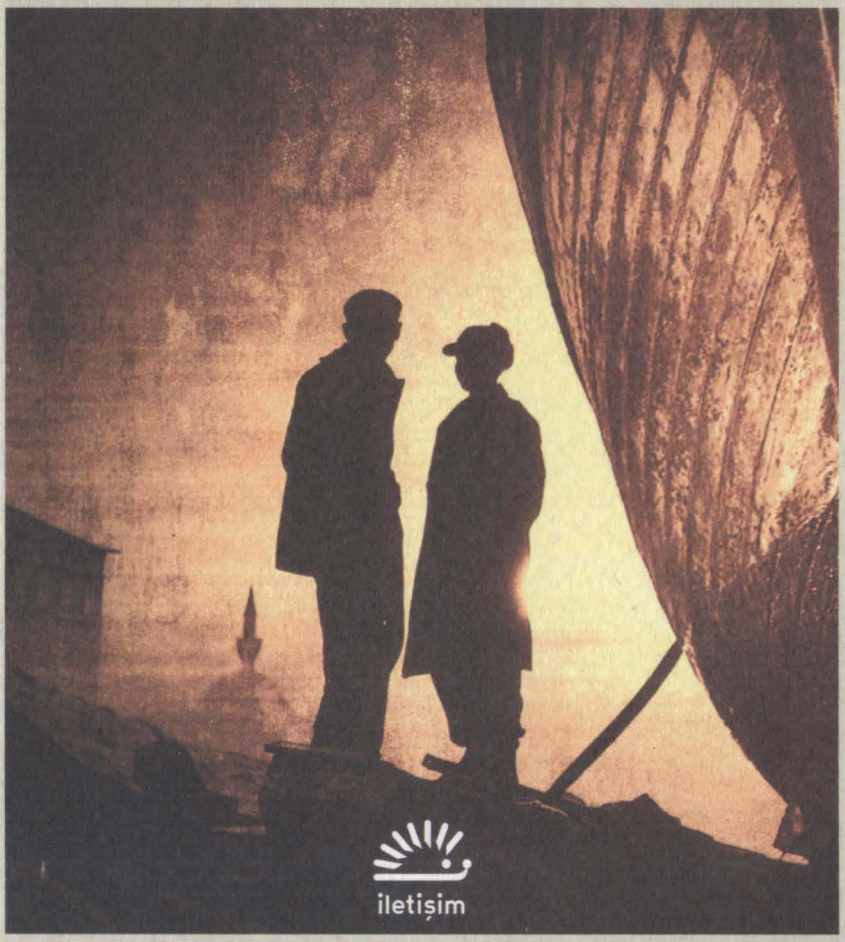
MURAT BELGE

Edebiyatta Ermeniler

MURAT BELGE 1943'te doğdu. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. 12 Mart döneminde iki yıl cezaevinde kaldıktan sonra 1974'te üniversiteye döndü. 1981'de doçentken istifa etti. *Halkın Dostları, Birikim, Yeni Dergi, Yeni Gündem, Milliyet Sanat, Papirüs* dergilerinde ve *Cumhuriyet, Demokrat, Milliyet, Radikal* gazetelerinde yazdı. 1983'te İletişim Yayınları'nı kurdu. 1997'de profesör olan Murat Belge, Bilgi Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve *Taraf*'ta yazıyor. Kitapları: *Tarihten Güncelliğe* (Alan, 1983; İletişim, 1997), *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek* (Birikim, 1989), *Marksist Estetik* (BFS, 1989; Birikim, 1997), *The Blue Cruise* (Boyut, 1991), *Türkiye Dünyanın Neresinde?* (Birikim, 1992), *12 Yıl Sonra 12 Eylül* (Birikim, 1992), *İstanbul Gezi Rehberi* (Tarih Vakfı, 1993; İletişim, 2007), *Boğaziçi'nde Yalılar ve İnsanlar* (İletişim, 1997), *Edebiyat Üstüne Yazılar* (YKY, 1994; İletişim, 1998), *Tarih Boyunca Yemek Kültürü* (İletişim, 2001), *Başka Kentler, Başka Denizler 1* (İletişim, 2002), *Yaklaştıkça Uzaklaşıyor mu?* (Birikim, 2003), *Osmanlı: Kurumlar ve Kültür* (Bilgi Üniversitesi, 2006), *Başka Kentler, Başka Denizler 2* (İletişim, 2007), *Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni* (İletişim, 2008), *Sanat ve Edebiyat Yazıları* (İletişim, 2009), *Başka Kentler, Başka Denizler 3* (İletişim, 2011), *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye* (İletişim, 2011). Belge, ayrıca William Faulkner, Charles Dickens, James Joyce ve John Berger'dan çeviriler yapmıştır.

İletişim Yayınları 1914 • Murat Belge Toplu Eserleri 16
ISBN-13: 978-975-05-1242-1
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Ara Güler
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Siyami Kuzu
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MURAT BELGE

Edebiyatta Ermeniler

iletişim

İÇİNDEKİLER

"GİRİZGÂH" MAHİYETİNDE BİR "HOŞBEŞ" 7

"TARİHÇİ" MUGALATASI 13

Tarihçe 16

Zenofobi 22

MÜLKİYET VE BURJUVAZİ SORUNLARI 35

EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (I) 51

Osmanlı dönemi 52

Cumhuriyet dönemi 62

Halide Edip 62

Yakup Kadri 68

Mithat Cemal Kuntay 70

Nâzım Hikmet 71

Kemal Tahir 77

Yaşar Kemal 81

Orhan Kemal 84

Tarık Buğra 86

Yüzbaşı Selâhattin 90

Hikmet Ilgaz 95

Ayla Kutlu 98

Zebercet Coşkun ve Haçin 101

Reha İsvan: Gün Olur Devran Döner 106

EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (II) ... 113
Giritli Gelin ... 113
"Müslüman yaklaşım" ... 118
Figan ... 119
İsyan Eşiği ... 124
Barbaros Baykara ve Nefret Köprüsü ... 131
Sonuç ... 135
EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (III) ... 137
Bekir Fahri ve Jönler ... 137
Refik Halit'in Ermeni sorununa bakışı ... 142
Sait Faik ... 148
Ümit Kaftancıoğlu ve Tüfekliler ... 152
Harp ve Kadın ... 154
Kopo ... 157
Bazı yeni kitaplar ... 158
Patasana ... 161
Ayşe Kulin'den Veda ... 168
Ömer Polat: Saragöl ... 174
Attila İlhan romanlarında Ermeniler ... 179
Elif Şafak: Baba ve Piç ... 189
Vedat Türkali'den Kayıp Romanlar ... 196
Metin Aktaş'tan Harput'taki Hayalet ... 199
Müjgan Tekin; Ağıt ... 202
Küller Arasında ... 204
ŞİİRDE ERMENİ SORUNU ... 211
Edip Cansever ... 211
Ece Ayhan ... 214
İzzet Yasar ... 218
Ahmet Çakmak ... 221

EK 1: **915 Neydi? Genosid, Kıyım, Etnik Temizlik?.. Ne?** ... 225
EK 2: **Enver Paşa ve Ego** ... 241

"GİRİZGÂH" MAHİYETİNDE BİR "HOŞBEŞ"

Bilgi Üniversitesi'nde Osmanlı Ermenileri üstüne toplantımızı 2005'te yapmıştık. Bu, Türkiye'de çığır açan bir toplantı oldu. Ama burada o toplantının tarihî önemini anlatmaya çalışmayacağım; o iki gün içinde birkaç kere işittiğimi hatırladığım bir hikâye anlatacağım.

Baskın Oran yanılmıyorsam oradaki konuşmasında anlattı: lise çağında Amerika'ya gitmiş, bir yıl okumuş. Oradayken, akranı bir Ermeni genç ona hakaret etmiş, "katil" filan demiş. İlk olarak, bu saldırı vesilesiyle Baskın Türkiye'nin tarihinde Ermeni Kıyımı diye anılan bir olay olduğunu öğrenmiş. Toplantıdaki konuşmasına bu anekdotu anlatarak başladı. Galiba bir iki kişi daha bunun benzerini anlattı. O toplantıda değilse de, üç aşağı beş yukarı aynı hikâyeyi birkaç kere dinlediğimi hatırlıyorum: Amerika'ya "talebe mübadelesi" programıyla gidiş, orada bir Ermeni öğrenci v.b...

Benim hikâyem birazcık/değişik. 1960'ta ben de AFS programıyla Amerika'ya gittim. Massachusetts'te, Gloucester adında bir kıyı kasabasında bir ailenin yanına yerleştim. O kasabaya bağlı, Annisquam köyünde. Aklımda kaldığına

göre semestre tatiliydi, evlerinde kaldığım Mrs. Wheeler ile yürüyüşe çıkmıştık. "Bizim köye bir Ermeni karı-koca gelip yerleşti" diye haber verdi Mrs. Wheeler. Belki ne tepki vereceğimi de merak etmişti. Pek bir tepki vermedim, "Ya... Öyle mi?" dedim diye hatırlıyorum, ama içimden, "Eyvahlar olsun" dedim. "Şimdi bana saldırır, lânetlerler mi? Kalıcı bir tatsızlık haline gelir mi bu?"

İçimden bunları geçirdim, çünkü ben biliyordum. Baskın ve birçok arkadaşım, yaşıtım bilmezken ben nereden biliyordum? Herhalde, siyasetle, Türkiye'nin siyasî tarihiyle içli dışlı olmuş bir aileye doğmuş olduğum için. Babam Demokrat Parti'nin bir numaralı yayın organının (*Zafer*), büyük dayım Yakup Kadri CHP'nin bir numaralı yayın organının (*Ulus*) "başyazarı" idi. Bu demektir ki aralarında epey bir görüş farkı olmalı. Nitekim vardı. Hernekadar *Kadro*'yu çıkaran ekip içinde ikisi birlikte bulunsa dahi, bu tarihlerde ciddi görüş farkları vardı. Ama geçmişte bir Ermeni Kıyımı olduğu, bunun feci bir şey ve Türkiye için bir yüzkarası olduğu konusunda bir görüş ayrılıkları yoktu. Ailede veya yakın çevrede başkalarının da bundan ayrı bir düşüncesi yoktu. Babamın babası Asaf Bey 1909'daki kıyımda Cebelibereket kaymakamıydı. O da, "Ermeni Kıyımı olmadı" demez, "Ben yapmadım" derdi. Ermenilerin de milliyetçi olduğunu, bağımsızlık için silâhlandığını söylerdi. Benim çocukluk yıllarımda "Yalandır! İftiradır! Böyle bir şey olmadı!" kampanyası da başlamamıştı. Her gün oturup bunu konuşmazdık elbette, ama konu açılınca da herkes aynı şeyi söylerdi. "Tehcir" filan da denmezdi; kendimi bildim bileli, olayın adı "Ermeni Kıyımı"ydı. "Genosid" terimini ise henüz işitmemiştik.

* * *

İstanbul'da, genç yaştan itibaren, Ermeni dostlarım olmuştur hep. Liseyi High School'da okudum (Türkçesi İn-

giliz Erkek Lisesi). Orada, bir kısmı kendi sınıfımda, birçok Ermeni öğrenci vardı (ve başka birçok gayrımüslim çocuk). Nedense, onlarla sıkı bir ilişkimiz, okul sonrasında devam eden bir ilişkimiz olmadı. Benim Ermeni *arkadaşlarım*, genellikle, böyle "mektep medrese" görmemiş kimseler arasından çıktı: marangoz Karnik, otomobil tamircisi Berç, şoför Melkon, ayakkabı tamircisi Puzant v.b. Bu bana ilginç gelir. Komünist olduğum için dostlarımı "sınıf"ına göre seçecek değilim elbette. Ama böyle esnaftan Türklerle gene "merhaba"m, dostluğum, bir tür alışverişim olsa da, bu ilişki, diyelim "rakı sofrası arkadaşlığı"na pek uzanmamıştır. Oysa bu Ermeni arkadaşlarla öyle olurdu. Şoför Melkon sobacılıktan da anlardı. Gelir evimde soba kurar, soba kurma parası da alırdı; ama gelmişken akşam yemeğine de kalırdı. Oturup entelektüel konular konuşmazdık; ne konuştuğumuzu da şimdi uzun boylu hatırlamıyorum. Ama ne konu sıkıntısı çekerdik, ne de birbirimizden sıkılırdık. Bir düzeyde aramızda "sınıf farkı" varsa bir düzeyde de yoktu. Basit, sıradan, *hayat* üstüne konuşunca, hepimiz ortak bir yerdeydik. İlk ahçılık ustam Tütüncü Hayko, sıkça ziyaretine gittiğim Kör Agop, sonra onun yeğeni Hayko, galiba gene akrabasından garsonu Minas, sonuç olarak, "arkadaş"tık hep. Arada bir, ama sadece "arada bir" ve konuşmanın akışı içinde, "kıyım" konusu da açılırdı. Birkaç laf eder, geçerdik. Onlar uzatmazdı, benim bunu nasıl kınadığımı ben anlatmadan anlarlardı.

Daha üst sınıftan da dostlarım vardı; bazıları "hafî Ermeni". Örneğin, kiraladığımız yalının sahibesi Ayda. Onlarla bu konuları belki daha çok konuşmuşuzdur, ama ben kınamışımdır, onlar "mazur" gösterir şekilde konuşmuştur. Şu sıralar Kürt illerinde her aile her gün bir "Ermeni anneanne" keşfediyor! "Dede" yok ama "nene" çok. Ama aslında ben de burada, İstanbul'da, böyle adı Türk adı olan birçok Ermeni

tanıyorum. Onlar da –nedense!– hep kadın. Ermeni olduklarını ancak güvendikleri yakınlarına söylerler.

Bu bağlamda Nazar'dan Rafi'ye asıl yakın arkadaşlarıma hiç değinmiyorum. Onlarla Eskimo da olsalar, Myanmarlı da olsalar, nasıl olsa arkadaş olurduk. Daha ortalama insanlardan söz ediyorum. Bunun bir nedeni var.

Ermenistan'a gittiğim bir sefer orada epeyce vakit geçiren bir Alman milletvekiliyle tanışmıştım: Dieter Sperling (SPD'den). "Türk-Ermeni sorunu"yla yakından ilgiliydi. Ermeni dostuydu ama "Türk düşmanı" da değildi (bazılarına anlatamazsınız ama böyle olmak mümkün). Onun bu dostluğunun nereden geldiğini sormuştum bir sohbetimizde. "Çok az sayıda bir millet," dedi, "öyle olması otomatikman bir sempati uyandırıyor. Ama dahası var. Tabii çok çekmiş bir millet olmaları da o sempatiyi artırıyor. Bu çektiklerinin sonucunda dağılmışlar. Yahudiler gibi onlar da dört bir bucağa yayılmışlar. Benim olağanüstü bulduğum, aynı anda hem bu kadar uyum gösterip yaşadıkları yere ısınmaları (düşün, Amerika'da da, İran'da da, Ermeni azınlıklar yaşıyor), hem de her yerde şaşılacak bir ortak Ermeni kimliğini yaşatabilmeleri..." Evet, Dieter'in söyledikleri benim düşüncelerime de yakındı. Ben de üç aşağı beş yukarı, bunlara benzer nedenlerle sevmiştim Ermenileri – memlekette tanıdıklarımı ya da başka ülkelerde tanıştıklarımı.

Türkiye'de tanıdığım Ermenilerde derin bir karamsarlık izlenimi almışımdır. Bu, sanırım, kıyımın bıraktığı, ama olmasından çok onarılmamasının (inkârdan gelindiği için) büyüttüğü bir ruh halidir. Ermeniler gülüp oynamasını sevmez, demek istemiyorum. Severler ve pek güzel bilirler. Ama bunun yanısıra, birdenbire, dediğim o derin karamsarlığa da dalabilirler. Kadıköy'de Melkon'a rastlardım, bazan keyifsizliği üstünde olur, "Sonu yok, sonu..." derdi. Al bakalım! Yok sahiden. Ne yapacağız yok diye?

Bir de, ukalâ olurlar. Biliyorum, "ukalâ", güzel bir söz değil. Ama açıklamaya çalışayım. Gene Melkon... "Sobayı şuraya koyalım, boruyu da buradan geçirelim" dedin mi? Dedinse yandın! Melkon yirmi tane alternatif çıkarır, ısrar eder. Bunlar akıldışıdır. Sonunda, ilk söyleneni yapar. Sen bir şey söylemesen, aslında o da onu yapacaktır.

Bir gün bir meyhanede yalnız oturuyorum. Yanımdaki masada iki Türkle bir Ermeni oturuyor. İstanbul üstüne konuşuyorlar. Ermeni birçok şey biliyor, söylüyor, öbürleri, "ağzı açık" deyimine uygun, dinliyor. Ben de dinliyorum, yalnız olunca. Derken yemeğe ilişkin bir şey oluyor, "favaya maydanoz mu konur, dereotu mu?" "Tabii dereotu," diyor Ermeni. Başka bir konu açılıyor, "Doğrusu şöyle" diye anlatıyor gene Ermeni. O gün çözmüştüm, "ukalâ"lık dediğim şeyin nereden ve neden geldiğini.

Hiç sevimsiz Ermeni görmedim mi? İçi kötü, yalancı, hilekâr? Gördüm tabii. Ama az. Tanıdıklarımın büyük çoğunluğu dürüst, işini iyi bilen ve iyi yapan, dostluğa önem veren, insancıl kişilerdir. İşlerini iyi bilirler, ama işlerinin yanısıra başka marifetleri de vardır, onları da iyi yaparlar.

Dünyada kimseye, hiçbir topluluğa, "düşman" olmadım. İnsanlar arasında böyle "kolektif" farklılıklar olduğuna inanmam. Ama gadre uğradığını bildiğim topluluklara ait kişilere karşı ister istemez daha fazla yakınlık duyuyorum (soyut bir ilke olan "pozitif ayrımcılığı" somut bir duygu olarak yaşamak gibi bir şey). Onun için de, Ermenilerin bende bu kategoriye girdiğini söyleyebilirim.

Çeşitli toplantılarda söylediğim bir şey var: bu ülkede, başta 1915, Ermenilerin uğradığı kötü muameleye çok üzülmekle birlikte bunlardan ben sorumlu değilim, kendimi suçlu hissetmiyorum. Ama bunlar benim yaşamakta olduğum ülkede cereyan etmiş olaylar ve bu ülke bugün resmî düzeyde bunların olmadığını iddia ediyor, olduğunu söyle-

yenleri iftira atmakla suçluyor ve resmî olmayan belirli kesimlerde de bu sözler destek buluyor. İşte bundan sorumluyum. 1915'te hayatta olmadığım için onu engellemek üzere bir şey yapamazdım ama şimdi hayattayım ve bu tavra karşı mücadele edebilirim. Elimden geldiği, aklımın erdiği ve bilgimin yettiği kadar, ediyorum da.

"TARİHÇİ" MUGALATASI

Türkiye'de Ermeni Kıyımı sorununun açılmasından, deşilmesinden hoşlanmayanlar, gelinen aşamada, konunun üstünü örtemez duruma düştüler. Dış dünyayı susturmak zaten mümkün değildi, ama şimdi içeriyi de susturamıyorlar. Bunların bir kısmının 2015'te düpedüz şiddete başvuracağını tahmin ediyorum; öbür kısmı da dolaylı yoldan bunu destekleyecektir (Hocalı mitinginde ipuçlarını gördüğümüz işbirliği). Ama, bilinen deyimle, *ok yaydan çıkmıştır*. Bu şiddet sorunu yok etmeyecek, üstünü dahi örtemeyecek, sadece "vahşet birikimi"ne yeni bir katkıda bulunacak ve tersine bir kanıt oluşturacaktır.

Ama, içinde doğrudan şiddet barındırmayan yöntemlerle de kendi direnişlerini sürdürmekten geri durmuyorlar.

Hrant Dink'in öldürüldüğü gün, rastlantı, ben Adana'daydım. Bir kesim öğretim üyesinin davetiyle gitmiş, üniversitede, "Türkiye'de aydınlar" konusunda konuşmuştum. Sıra sorulara gelince, doktor gömlekli biri, "Siz bu memlekette Ermeni soykırımı olduğunu iddia ediyorsunuz. Tarihçi misiniz? Nereden biliyorsunuz?" diye bir "soru" sordu! Ken-

disi estetik cerrahıymış. Soykırım olmadığından kesinlikle emindi – "tarihçi" olmadığı halde! Ama işi "estetik cerrahi" ise, Türkiye'ye böyle bir işlem uygulamak, mesleki alanı içinde yer alıyor sayılabilirdi tabii.

Bu anlayışı dile getiren yalnız o kişi değil. Belirli konjonktürlerde sık sık tekrarlanan bir klişe haline geldi. Adı "tarihçi" olan biri de benim için "İngiliz filologu" diyerek, bu konuyu bilemeyeceğimi iddia etmişti.

Bu "mugalata"nın doğru bir tarafı olsa, her şeyden önce, örneğin *kitap yazmak* gibi bir etkinlik gereksiz hale gelirdi. "Bilgi aktarımı" denilen her türlü etkinlik anlamsızlaşırdı.

Hayatımda hiç astronomi okumadım ama güneş sisteminin varlığını, samanyolunun varlığını biliyorum. Japonya'yı hiç gidip gözümle görmedim ama "Japonya" diye bir ülke olduğunu biliyor, hattâ üstüne bir yığın şey yazabiliyorum.

"Tarihçi" değilim (dar anlamında değilim, ama sözgelişi tabii ki "edebiyat tarihçisi" sıfatını kullanma hakkım –"diploma"m– var); "tarihçi" olmamakla birlikte, "akademisyen"im. Akademisyenler, başka "marifet"lerinin arasında, okudukları şeylerin doğruluğuna, yanlışlığına karar vermelerini sağlayacak ölçütleri de bulunduran kişilerdir.

Ayrıca, "tarihçi" ne demek? Her tarihçinin uzmanlaştığı bir alan, bir dönem v.b. var. Rusya tarihçisi de bilemez, Ermeni Soykırımı oldu mu, olmadı mı – bu mantığa göre. O bilemeyeceği gibi, "16. yüzyıl Osmanlı tarihi" uzmanı da bilemez. Böyle böyle eleriz, sonunda, bu alanda çalışan Ermeniler, başka tarihçiler de, *yalancı* olduklarına göre, başta Justin McCarthy, yanında Halaçoğlu üç beş kişi kalır, bu konuda "oldu/olmadı" deme yetkisine sahip olan.

Son olarak, "tarihçi olmak" ölçütünün de tamamen yetersiz bir ölçüt olduğunu eklemek gerek. Meslekten ya da amatör tarihçi, tarihi inceleyen, kurcalayan kişi, "doğru söyleyecek" diye bir kural yok. Aklı o kadarına erebildiği için eksik

ya da yanlış söyleyen "belgeli, diplomalı, ünvanlı" tarihçiler olabileceği gibi, çıkar için ya da kutsal saydığı bazı inançlar ve değerler için yalan söyleyecek ve bilgileri çarpıtacak "tarihçi"ler de olabilir. Olabilir değil, zaten vardır. Her alanda olduğu gibi tarihçilik alanında da, tek veya nihai bir doğru yoktur. "Doğru bilgi" sürekli genişleyen, genişlerken bazı değişimlerden de geçebilen bir şeydir. Ama böyle olması, tam bir "görece"lik demek değildir.

Dolayısıyla, şu dönemde AKP hükümetlerinin diline doladığı "tarihçilere bırakalım" sözü de anlamsızdır; daha doğrusu, "bunu sürüncemede bırakalım"dan başka bir anlamı yoktur. İki bakımdan yanlıştır: birincisi, araştırmaya şimdi başlamıyoruz, elimizde yargıya varmamıza bol bol yetecek bir bilgi birikimi var. İkincisi de yukarıda kısmen saydığım sınırlılıklar. Böyle bir konu, bir uzman kurulunun vereceği bir hükümle sonuca bağlanacak bir konu değildir. Her kurula bir itiraz eden de çıkar. Bunun "temyiz"i nerede olacak? Zaten bütün bunlar bir şekilde olmakta.

Bu kitapta konuya özgül bir perspektiften ışık tutmaya çalışacağım: sözkonusu süreç edebiyata nasıl yansımış? Aristoteles'ten beri bildiğimiz gibi edebiyat bize *olanı* anlatmakla yükümlü değildir. "Olabilecek olan"ı anlatmaya yönelir. Ama "bilgi" dediğimiz şeyle karmaşık ilişkileri vardır. Bir romanda "Napoléon 1769 yılında doğmuştu" cümlesini okuyabiliriz. Bir ansiklopedi açıp bunun böyle olup olmadığını yoklayabiliriz. Ama, normal olarak, Napoléon'un ne zaman doğduğunu öğrenmek için roman sayfası karıştırmayız. Dolayısıyla, "Napoléon Bonaparte 1760'ta Sicilya'da doğdu" diye bir cümle okursak, bundan hareketle "Bu roman kötü bir romandır" diyemeyiz. Romana "kötü" demek için böyle bir bilginin doğruluğu değil, *estetik* bir ölçütümüz olmalıdır. Bu "varsayımsal" roman doğum yeri ve yılını yanlış verse de, Napoléon döneminde Fransa hayatı hakkında çok doyurucu

bir perspektif sunabilir. Gene de, bu dönemi anlatmak üzere yola çıkmış bir romancı, daha Napoléon'in doğum yılını doğru öğrenmeden işe başlamışsa, bu "doyurucu perspektif", imkânsız olmasa da, hayli zayıf bir ihtimaldir.

Edebiyat (genişletip "sanat" da diyebiliriz), son analizde, bir hayat eleştirisidir. Sanatı değerlendirmemiz için nihaî ölçütümüz estetiktir ama estetiği de etikten, tarihten, psikolojiden, sosyolojiden büsbütün koparıp atamayız. Bu kitapta, okuyabildiğim, erişebildiğim kadar, Türkiye'de üretilmiş edebiyatta (bir "güzel sanat" olarak edebiyat içinde) Ermeni sorunsalının nasıl ele alındığına bakacağım. Doğal olarak, hangi açıdan yazılmış olursa olsun, bu konuyu ele alan ve benim erişip okuyabildiğim her kitap burada yer alacak. Ancak, konu hakkında benim de oldukça köklü bir bakışım ve değerlendirmem var. Dolayısıyla ben de bu kitapları etik, tarih, psikoloji ve sosyoloji çerçevesinde eleştireceğim. Böyle bir konu, saydığım bu disiplinleri öne çıkarıyor; estetiği silmiyor, ama nihai değerlendirmede arka plana itiyor, Örneğin, Yakup Kadri'nin *Ankara* romanı, bu kitapta, "Ermeni Kırımı" hakkında *ne söylediği* ile ele alınıyor; romanın nihai "estetik değeri" ve bu değerle bu konuda söylediği arasındaki ilişki benim konumun dışında. Estetik, bence konu hakkında doğru söyleyen, ama edebiyat ürünü olarak başarılı bulmadığım örnekler sözkonusu olduğu zaman devreye giriyor.

Tarihçe

"Ermeni Kıyımı" adıyla tarihimize geçen olayın kendisini anlatmaya girişmeyeceğim. O konu benim üzerinde yetkiyle yazabileceğim bir konu değil. Ayrıca, çok ayrıntılı yığınla çalışma yapılmış, çok kitap yazılmış. Yani yeterince işlenmiş bir konu. "Tarihçe" derken, kıyım sonrasında alın-

mış tavırların tarihçesini kastediyorum. Bununla ikili bir gelişmeyi anlatmak istiyorum: 1) sorunun dünyada, uluslararası alanda izlediği yol ve aldığı biçimler, geçirdiği aşamalar; 2) Türkiye'de edebiyata yansıma biçimlerinin geçirdiği aşamalar. Bu ikincide belki "edebiyat" kavramını genişletmek ve konunun "güzel sanat olarak edebiyat" dışında, Türkiye bağlamında, nasıl ele alındığını anlamaya çalışmak yararlı olacaktır. Ahmet Refik Altınay'ın "İki Komite İki Kıtal" adıyla 1919'da yayımladığı makale (risale), konuyla ilgili Türk tarafında girişilmiş ilk açıklama çabası olarak kabul edilebilir. Başlıktan da anlaşıldığı gibi Altınay sorumluluğu iki taraf arasında paylaştırmaya çalışmaktadır. Bir Türk olarak, Türklerin yaptığı işi kısmen olsun mazur göstermek istemiştir (o zamandan beri varolan "Ama onlar da yaptı" tutumunun ilk örneği). Ancak Altınay asıl sorumlu İttihatçılara duyduğu nefreti gizlemeye çalışmaz. Onların iktidarını "... devletin cahiller ve caniler elinde geçirdiği on senelik yağma devri" olarak niteler:

> Osmanlı milleti, hiçbir zaman kendi fertleri tarafından, bu derece zalimane bir haksızlığa uğramamıştı. Hiçbir devirde Osmanlı devleti, dört-beş zorbanın eşkiyalığı yüzünden bu derece acıklı bir felâkete konu olmamıştı...
>
> V. Sultan Mehmet devri, Osmanlı tarihinin en menhus dönemidir (*İki Komite İki Kıtal*, Fikir Yayınları, İstanbul, 1992, s. 7).

Altınay'ın suçu paylaştırma çabasına rağmen, bu risalede "düşman" eline fazla malzeme verdiğini düşünenler olmuştur. Bunların başında da belki Atatürk gelir. Altınay'ı üniversiteden attırmış ve bu kitabın imha edilmesini istemişti; nitekim ikinci baskısı ancak 1992'de yapılabildi.

Erken dönemde Türk tarafı adına başlıca savunma kitabını Esat Uras yazmıştır: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*,

1950. Esat Uras (1882-1957) Emniyet'te çalışmış, mutasarrıf v.b. olarak görev yapmış bir bürokrattır.

Cemal Kutay Talat Paşa'nın biyografisinde, Hikmet Bayur da *Türk İnkılâbı Tarihi*'nde Kıyım olayına Türk tarafını kayıracak şekilde değinmekle yetinmişlerdir. Bayur, bir İttihatçı düşmanı olmasına rağmen, Türkiye'yi bu lekeden korumak için olsa gerek, Kıyım dehşetini minimize etme, suçu, Ruslarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla Ermenilerin üstüne yıkma yöntemini seçmiştir. *Son Sadrazamlar*'ı 1940-53 arasında yayımlanan İbnülemin'de de Ermeni konusuyla ilgili söz edilmez, ama genel bir "Talât Paşa savunması" görülür.

Yurt dışından gelen kaydadeğer bir Ermeni Soykırımı baskısı olmayan tek-parti döneminde bu konuda çok fazla yayın yapılmadı.

Kıyımı izleyen yıllarda Ermeniler olayın öcünü almak için belirli ölçüde örgütlenmeyi başardılar. Talât Paşa'yı ve Bahaeddin Şakir'i, aslında bu cinayetlerde payı olmayan Cemal ve Said Halim Paşa'ları suikastler sonucu öldürdüler. Bu cinayetleri "Nemesis" adında bir örgütün işlediği söylenir. Ancak Sovyetler Birliği'nin yerli yerine oturmasından sonra bağımsız bir Ermenistan ihtimali ortadan kalktı. Osmanlı topraklarında canını kurtarabilmiş Ermeniler en fazla Fransa ve Amerika'ya göçüp yerleştiler. Bu ülkelere ilk gidenler ve onların çocukları hayatlarının büyük kısmını bu yeni sığınaklarında tutunmaya çalışmakla geçirdi. Neredeyse unutulmuş gibi görünen "Ermeni davası"nı canlandırmak, üçüncü kuşağa düştü. ASALA, bu hatırlatma işini dünyanın çeşitli yerlerinde Türk diplomatları öldürerek yerine getirme yönteminde karar kılmış bir örgüttü. Bu yeni fasıl ASALA'nın Amerika'da kurulduktan sonra (1975) Beyrut'ta Başkonsolos Mehmet Baydar'la Konsolos Bahadır Demir'i ve Viyana'da Büyük Elçi Daniş Tunalıgil'i öldürmesiyle açıldı.

Son ASALA eylemi 1987'de görüldü. Eylemlerinin "Er-

meni davası"na bir yararı olup olmadığı tartışılır. Konunun unutulmuş *gibi görüldüğü* doğrudur; ama aslında unutulmamıştı. Bunu, "iftira" diye ayaklanan Türk resmî çevreleri çok geçmeden anladılar. Sovyetlere ve komünizme karşı müttefik, NATO üyesi, kocaman bir Türkiye ve bir "Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak iki üç milyonluk bir Ermenistan olmasıydı unutulma görüntüsünü yaratan. İnsanlar, unuttukları için değil, siyasi bakımdan uygunsuz gördükleri için sözünü etmiyorlardı; yoksa, neyin olup bittiğini herkes biliyor ve hatırlıyordu. Onun için Türkiye'nin savunmaları hiç kimseyi ikna etmedi; ama siyasi durum değişmedikçe, siyasi tavırların da değişmesi beklenmezdi. Nitekim, "Demir Perde" yıkılıncaya kadar da değişmedi. Şu halde, ASALA'nın yaptıklarının bir "fayda"sı olduğunu ileri sürmek de pek inandırıcı olmuyor. İnsan öldürme üstüne kurulu herhangi bir eylemi, örgütlü mücadeleyi savunulur bulmuyorum. Savunanlar, burada PKK bağlamında da söylendiği gibi, "duyurmak" gibi bir "pratik yarar" argümanı getiriyorlar. Bunun da doğru olmadığı, cinayetin, uzun vadede, işleyen aleyhine çalıştığı kanısındayım. ASALA şu an eylemlerine devam ediyor olsa "Ermeni davası" da çok daha fazla yara alırdı, sanırım.

Her halükârda, dünyanın takındığı tavır, Türkiye'nin resmî çevrelerinin bazı alt-çevrelerinde bir tavır değişikliği, açıklama değişikliği yapmanın zorunlu olduğu düşüncesini doğurmuş olmalıdır. Kâmuran Gürün'ün *Ermeni Dosyası* adlı kitabı Türk Tarih Kurumu yayınları arasından 1983'te çıktı. Bu kurum ve yazarın kimliği, kitaba "yarı-resmî" bir kimlik veriyor ve Gürün, hayatını kaybeden Ermenilerin sayısında üç yüz, dört yüz bini bulan bir toplamı kabul etmiş gibi görünüyor. Bu, önemli. Öte yandan, "Onlar da bize yaptı" argümanının bütün ögeleri, başta Ruslarla bir olup bizi arkadan vurma, bu kitapta da kullanıma sokuluyor. Gene de, Gürün, "Katil katildir, mazur görülmez. Biz Ermenile-

rin Türkleri katletmiş olmalarını nasıl mazur görmüyorsak, Türklerin Ermenileri katletmelerini de mazur görmemekteyiz" gibi cümleler de kurabiliyor. Ama o da ASALA'nın yaptıklarını ve buna verilen Ermeni desteğini toptancı bir "Ermeni davranışı" genellemesine bağlama fırsatını kaçırmıyor.

Gürün'ün bu kitabında, hiç değilse kabul edilen kayıp sayısında bir yumuşama olsa da, Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı kendini inkârcı bir politikaya sımsıkı bağlamış, bağıtlamıştı. Gelmiş geçmiş onca hükümeti de ayrıca bağlamıştı. Ciddi bir politika değişikliğine karar verilse bile, önceden söylenmiş onca kesin sözün geri alınması güçtü. Dolayısıyla bu noktalarda herhangi bir esneme görülmedi.

Dünya doksanlı yıllara Sovyet rejimini dağıtarak girdi. Bunun birçok sonucundan biri, Ermenistan'ın belirli ölçüde bağımsızlaşması oldu. Tam bir bağımsızlaşma denemezdi buna. Azerbaycan ile Türkiye arasında sıkışan Ermenistan, güvenlik kaygılarıyla, Rusya'dan bütünüyle kopamıyordu. Bir yandan da, ekonomisi kötü durumdaydı. Türkiye'nin Ermenistan'a daha dostça tavır alması ve güven vermesi, yüzyılını doldurmasına pek az kalmış büyük davada da bir yumuşama getirebilirdi. Ama bu da olmadı.

Olmamasının görünür nedeni Azerbaycan. Karabağ, Azerilerin de kabul ettiği gibi, Ermeni nüfusun yaşadığı bir bölgedir. Böyle olmakla birlikte, bu bölgeyi kendine bağlamak için Ermenistan'ın izlediği yol da kabul edilebilir bir yol-yöntem değildir. Uygulanan askerî yöntem ve fiilî işgal, Hocalı Kıyımı gibi iyice kabul edilemez olaylarla "süslenmiştir". Bunlara diyecek yok. Ama Türkiye'nin Ermenistan'la ve Ermenilerle sorunu bundan çok daha eski ve bundan bağımsız. Azerbaycan'ın şikâyetini Ermenistan'la ilişkileri düzeltmenin engeli haline getirmek, bence doğru bir politika değildir.

Bu yeni dönemin başladığı sıralarda, 1992'de, Taner Ak-

çam'ın *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* adlı kitabı (İletişim'den) yayımlandı. Bu kitap Ermeni Sorunu'nun Türkiye'deki gidişatında yeni bir dönemeç açıyordu. Kıyımın gerçekliğini kabul ettiği gibi, bu olayın yeni rejimin mayasına karışmış bir öge olduğunu da tesbit ediyordu.

Kitap derin bir sessizlikle karşılandı. Bu, Türkiye'de sağın belirli durumlarda uyguladığı bir taktiktir: "olmamış gibi yapmak". Bağırıp çağırmakla olayı büyüteceklerini kestirince bu yola başvururlar. Olabilecek etkiyi bu şekilde azaltmaya çalışırlar.

Ama olay suskunlukla geçiştirilecek aşamayı geride bırakmıştı. Yves Ternon'un *Ermeni Tabusu* kitabı da 1993'te Türkiye'de yayımlandı (Belge'den; bu yakında onu izleyen *Bir Soykırım Tarihi* de çıktı). Bunu daha birçokları izledi. İzlemeye devam ediyor.

Ancak, bu arada, bir de Bilgi Üniversitesi'nde Halil Berktay'ın girişimiyle yapılan Ermeni Konferansı oldu. Durumu değiştiren bir önemli adım da buydu. Başından sonuna şiddetle engellenmeye çalışıldı, geçici olarak engellendi, ama sonunda yapıldı. Simgesel bir olay olduğu söylenebilir. Kâğıt üzerinde değil, fiilen birçok şeyi değiştirdi.

O zamandan beri yayın devam ediyor. Bryce ile Toynbee'nin ünlü kitabı 2009'da yayımlandı. Dadrian'ın kitapları çevrildi. Dadrian ile Taner Akçam'ın önsözüyle 1919-22 arasındaki yargılamanın tutanakları da yayımlandı (Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008). Wolfgang Gust'un koskocaman *Alman Belgeleri* gene Belge'den çıktı (2012). Morgenthau'nun anıları da yayımlandı (Belge Yayınları, 2005). Uzatmayayım, daha pek çok yayın var. Konuyla ilgili en önemli kitaplar artık Türkçe olarak okunabilir. Türk yazarlar da "inkâr" için değil, gerçeği ortaya koymak için yazmaya başladılar (örneğin, Taner Timur, *Türkler ve Ermeniler*, İmge Kitabevi Yayınları, 2000).

Bunlar olurken, Türk ve Ermeni araştırmacılar (ve her meslekten insan) arasında eskisiyle kıyaslanamayacak kadar çok ilişki kuruldu. İnsanların birbirleriyle yüzyüze konuşarak anlaşmaları çok önemli bir şeydir. Eskisine göre çok daha fazla Türk'ün Ermeni arkadaşları, çok daha fazla Ermeni'nin de Türk arkadaşları var.

Şu anda hâlâ yeraltından akan suları andıran bu bilgi dereleri önümüzdeki günlerde etkilerini daha görünür kılacaktır, diye düşünüyorum. Şüphesiz Türkiye bütün bu konularda iki ayrı millet gibi yaşamakta hâlâ kararlı. Bunu da, sonuna kadar inkâr etmeye kararlı azımsanmayacak sayıda insan var. Ama bunlar çoğalmıyor, azalıyor.

Kaldı ki bu korkunç olayın gerçekliği Türkiye'de hiçbir zaman sır olmamıştı. En kanlı olayların geçtiği yerler, Kıyım'ın en iyi bilindiği yerlerdi. Tabii buralarda Kıyımı bir mülkiyet transferi izledi. Ermeni mallarının üstüne oturanlar da bunun sık sık telaffuz edilmesinden rahatsızlık duyuyorlar. Ama olayın sistematik bir biçimde örtülmesi, saklanması, sözünü etmenin bir "hiyanet" haline getirilmesi oldukça yeni bir fenomendir. Özellikle de 12 Eylül müdahalesi günlerinde çok-yanlı bir devlet politikası haline getirilmiştir. Buna rağmen, Anadolu'nun birçok yerinde kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan bilgiler arasında kıyım olgusunun hâlâ önemli bir yerinin olduğunu tahmin ediyorum.

Zenofobi

Ermeni konusunda devam etmeden, Osmanlı devletinin yıkılış koşullarına ve bunun yarattığı ruh haline biraz bakmak istiyorum. Ermenilere alınan tavır (ve uygulama) da sonuçta bu genel ruh halinden kaynaklanıyor.

Osmanlı Türkleri, kendilerini "dünyanın efendisi" gibi görmeye alışmış ve bundan keyif almayı da öğrenmişlerdi.

18. yüzyılın başına gelindiğinde, bunun pek böyle olmadığı, gelecekte olması ihtimalinin de bulunmadığı anlaşılmıştı. Lâle Devri'yle birlikte, Osmanlı Türkleri "Batılılaşma" gereğini kavradılar. Batı'yı sevmiyorlardı, ama hayranlık duymaktan kendilerini geri alamıyorlardı (bugüne kadar devam eden bir duygudur bu).

Ama bir de *aynı imparatorluk içinde olmaya* devam ettiğimiz gayrımüslim halklar vardı. Bunlar, muhtemelen, bizden çok o sevmediğimiz ama beğendiğimiz "Batılılar"a yakındılar. Ne var ki, aynı zamanda "bizim teba"mızdılar. Onların topraklarını fethetmiş, ikinci sınıf ("zimmî") kişiler olarak yanımızda yaşamalarını hoşgörmüştük – vergilerini de almıştık. Bunları gitgide daha az "sever" olmuştuk. Ama beğenmiyorduk da. Balkan yenilgisi ve onu izleyenler bu nedenle çok ağır gelmişti ve dakikada bir "eski uşaklarımız" edebiyatı yapmaktan kendimizi alamamıştık.

"Edebiyatta zenofobi" gibi bir temayı izleyecek çok sayıda kaynak var. Bunların arasında özellikle iki tez üstünde durmak istiyorum. Bunlardan biri Osman Gündüz'ün *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema* adlı, geniş bir çalışmaya dayanan, iki ciltlik eseri (MEB, İstanbul 1997). Yazarın konuya bakışı egemen ideolojinin çerçevesinden uzaklaşmaz, aynı değerleri paylaşır ve klasik "azınlıklar şeması"nı sergiler:

> ... *Tanzimat*'ın getirdiği reform hareketleriyle desteklenerek azınlıklara avantajlar sağlamıştır. Bu unsurlar ticari ve mali işlerle uğraşmanın kazandırdığı tecrübeyle Avrupa dillerini öğrenmişler, sefaretler hizmetine girmişlerdir. Sefaretlere mensup görünerek, yabancı tüccar gibi, kapitülasyonlardan yararlanma avantajını bol bol kullanmışlardır. Bunun sonucu olarak Ermeni, Yahudi ve Rum tebaa kuyumcu, tüccar, ithalatçı, bankacı, sanayici gibi sıfatlarla ticarî ve malî işleri ellerinde bulundururken; kadınları da rande-

vu evlerinde sermaye ya da patron, konaklarda ise hizmetçi ya da mürebbiye sıfatıyla erkek ve kadınları baştan çıkararak geleneksel Türk ailesini ahlâki bakımdan çökertirler (*a.g.e.,* Cilt I, s. 165-66).

En sık karşılaşacağımız iki nokta bunlar: Türk-Müslümanların şerefsiz bularak yüz vermedikleri ekonomik işleri yaparak zengin olmuşlar; ahlâksızlık getirmişler. Erkekleri banker olduğu halde kadınları niçin orospu veya hizmetçi olmak durumunda kalmış, anlaması zor, ama öyle olmuş. Herhalde ahlâksızlıklarından dolayı...

"Getiren" onlar olmakla birlikte, Yunan, Ermeni, Yahudi ailelerinde "ahlâki bakımdan çökert"ilmiş bir durum gözlemlenmiyor. Aile dünyanın her yerinde ne kadar çökmüşse onların arasında da o kadar çökmüş; ne kadar sağlamsa, o kadar sağlam. Ayrıca, burada da öyle bir çökmüşlük falan yok. Ama ideoloji bu ve böyle olmasını gerektiriyor.

Osman Gündüz'ün öncelikle baktığı nokta "azınlıklar" konusu değildir; ama "Yapı ve Tema" taramasında bu konunun geçtiği kitapları (bunların çoğu bugüne kalmamıştır) işaret eder. Örneğin Adil Nami adında biri Şadiye adlı bir roman yazmıştır. Osman Gündüz şöyle der: "Şadiye de aktör Burhanettin'i tiyatromuzu Ermeni Kumpanyalarından kurtardığı, milli bir ruh verdiği için beğenir, takdir eder" (*a.g.e.*, s. 370). Ermeniler o kumpanyaları kurmadan önce Türklerin bir tiyatrosu var mıydı? Vardı da, Ermeniler gelip o tiyatroyu boğdu mu? Böyle değilse, neden, kimden kurtarıyor? "Ermeni tiyatrosunun etkisi altında olmayan bir Türk tiyatrosu kurmaya çalıştı" denemez mi? Türkler de, Ermeniler de kendi tiyatrolarını bildikleri gibi çalıştıramazlar mı, ille birisinin öbüründen "kurtulması" mı gerekir?

Osman Gündüz'den sonra alıntılamak istediğim ikinci kitap, onunla aynı görüşleri paylaşan Ali Şükrü Çoruk'un yazdı-

ğı *Cumhuriyet Devri Türk Romanında Beyoğlu* (İstanbul, 1995; bunun Profesör Kâzım Yetiş'le yapılmış bir tez çalışması olduğunu öğreniyoruz). Konu Beyoğlu olunca, azınlıklara göndermeler de iyice çoğalıyor. Beyoğlu, milliyetçi ya da mukaddesatçı (ya da ikisi birden) Türk muhafazakâr zihniyetinin korkulu rüyasıdır, çünkü bir sefahat ve günah yuvasıdır. Bu cehennemin zebani kadrosu da İstanbul azınlıklarından oluşur. Çoruk da bu ideolojinin içinden konuşuyor: "Kısaca modern hayat diyebileceğimiz bu mesele, özellikle genç kızların zihinlerini meşgul etmiştir. Şehrin diğer veya kenar mahallelerinde oturan genç kızlar okudukları romanların, seyrettikleri piyeslerin, filmlerin ve kulaktan duyma sözlerin tesiriyle asri yaşamak hevesine düşerler. Pahalı elbiseler giymek, apartmanlarda yaşamak, güzellik salonlarına devam etmek, genç kızların belli başlı özlemlerini teşkil eder" (*a.g.e.*, s. 237).

Burada, Müslüman (erkek) muhafazakârlıkta özellikle karşımıza çıkan, "modernizm süreci başlayınca kadınlarımızı, nasıl denetleriz?" sorunsalını çok açık bir biçimde görebiliyoruz.

Kitabın bir bölümünün başlığı "Beyoğlu'na Yer Veren Romanlarda Gayri Müslim Unsurlar" (s. 307-27). Oradan bazı bölümlere bakalım: "Madam Fedrona, orta yaşlı düşmüş bir Rus kadınıdır. XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye'ye gelmiştir. Beyoğlu'nun adı belirtilmeyen sokağında randevuhane işletmektedir" (s. 309). Burada ayrıca "kulamparalık ve sevicilik" de yapıldığını öğreniriz. Sözü geçen roman Hüseyin Rahmi'nin *Ben Deli Miyim*'idir ve 1926'da yayımlanmıştır. Önceki kitaplarında belirgin bir yabancı veya azınlık düşmanlığı yapmayan Hüseyin Rahmi, gerçekten de, Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda yazdığı romanlarda böyle satırlara bolca yer verir.

Ali Şükrü Çoruk, Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* romanında kendi görünmeden iki kere sözü geçen kadının adını Pano-

yat olarak yazmakta ısrarlıdır: "Madam Panoyat bir Rum kadınıdır. Beyoğlu'nda bir randevuhane işletmektedir. Romanın kahramanlarından Nazmiye Hanım ve Salih onun randevuhanesinde buluşurlar" (s. 310-11).

Peyami Safa'nın böyle bir bilgisizlik yapmayacağını düşünerek bendeki *Sözde Kızlar* baskısına baktım (Semih Lütfi, ama basım tarihi belli değil). Evet, iki yerde (s. 46 ve 50) "Panayota" olarak geçiyor. Yani Peyami Safa doğrusunu yazmış.

Derken gene Hüseyin Rahmi'nin *Billur Kalp*'ine (1926) geliyoruz: "Aslen İtalyan olan Madam Savaro Abdülhamit devrinde Türkiye'ye gelmiş eski bir fahişedir" (s. 311). Bu gayrımüslim kadınların hepsi mi fahişe, yoksa öyle olanları mı bize geliyor (öyleyse niye)? Bu noktalar yeterince aydınlatılmış değil.

Fazlı Necib'in *Külhani Edipler*'inde fazla malzeme yok: "Marie Louise Beyoğlu'nun eğlence yerlerinde şarkıcılık yapan Fransız kadındır" (s. 312). Hepimiz biliriz ki "şarkıcı" sağlam ayakkabı değildir; ama üstelik Kenan Bey onu ileride metres tutmak üzere mürebbiye olarak işe alır ("mürebbiye" de "şarkıcı"dan iyi değil).

Yakup Kadri'nin *Hüküm Gecesi*'ndeki Despina da Çoruk'un listesine giriyor. *Sodom ve Gomore*'sindeki şehvet çeşmesi Madam Jimson'un kökeninin ne olduğunu bilmeyiz. Herhalde soyu karışık bir Levanten'dir. Amerikalı Fanny Moore ise mesleki hayatında gazeteci, özel hayatında sevicidir.

Bir Hüseyin Rahmi daha: *Kokotlar Mektebi* (1928). Burada, "Romanın kahramanı Ulviye Melek XIX. yüzyılın sonlarında Fransa'dan Türkiye'ye gelmiş bir fahişedir" (s. 313). Asıl adı Şarlot'muş (Charlotte), "Kokot"la kafiye de yapıyor. Bu kadın düpedüz okul açmış, orospuluk dersi vermektedir.

Ethem İzzet Benice, *Beş Hasta Var* (1931): "Sürpik Dudu bir Ermeni kadınıdır. Feriköy'de bir randevuhane işletmektedir" (s. 318).

Gene Peyami Safa, ama bu sefer Server Bedi takma adıyla: *Sabahsız Geceler* (1935): "Madam Roza bir Ermeni kadınıdır. Beyoğlu'nun 'çamurlu molozlarla dolu' sokaklarından birinde sağlık şartlarına uygun olmayan bir pansiyon işletmektedir. Madam Roza, pansiyonunu randevuhane olarak kullanmaktadır" (s. 318). Bu romanda bir de "Fofo" var. "Fofo da bir Ermeni kadınıdır. Romanın kahramanı Salih'le Madam Roza'nın pansiyonunda gayrımeşru yaşamaktadır. Ayrıca Salih'le birlikte yankesicilik yapmaktadır" (s. 318). Görüldüğü gibi Ermenilerin hepsinin böyle saygıdeğer uğraşları var. Arada Refik Ahmet'in *Çıplaklar*'ına geliyoruz. Burada kadın günahlarından güzellik enstitüsü açmış bir Yahudi karşımıza çıkıyor: Goldstein.

Ercüment Ekrem'in *Papeloğlu*'su 1938'den: "Madam Ayda orta yaşlı bir Rum kadınıdır. Romanda ayrıntılı bir tasviri yapılmayan randevuhanesi Tepebaşı'ndadır" (s. 319). "Ayda" çok da Rum adına benzemiyor, ama zaten Çoruk bunu gene Ercüment Ekrem'in *Çürükoğlu* romanıyla karıştırmış olmalı. Eğer öyleyse romanda gene tuhaf isimli "Madam Dürük" adında bir Ermeni var. Ne iş yapıyor diye merak ediyorsanız, ne olabilir ki, "Tarlabaşı'nın Çöplük sokağında randevuhane işletmektedir" (s. 323). Bir de Çolak Osep var ki onun mesleği de hırsızlık ve dolandırıcılık.

1940'tan bir Server Bedi (Peyami Safa) romanı, *Uçurumda Bir Genç Kız*: "Kalyopi bir Rum kadınıdır. Romanın kahramanı Türkân'ın Beyoğlu'nda çalıştığı terzihanenin sahibidir" (s. 321). "Terzihane"yi görünce "yanlış mı okudum?" diye şaşkınlık geçirmeyin. Bu dış görünüş sadece. Aslında burası Kalyopi'nin "randevuhanesi"dir.

Nezihe Muhittin'in *Avare Kadın*'ında (1943) ise "Viktuvar" adında bir yaşlı Rum kadınıyla karşılaşıyoruz: "Gençliğinde Beyoğlu'nda 'Güzel Viktorya' namıyla fahişelik yapmıştır" (s. 322). "Madam Mayrik adlı Rum kadınının evin-

de çalışmaya başlayan Mehpare" (s. 82). "Mayrik", Ermenice "anne" demektir. Anlaşılan Nezihe Muhittin bunu bilmiyor ve Rumca kadın adı sanıyor.

R. Danişmen adlı biri 1946'da *Kürk Manto Kurbanları* diye bir roman yayımlamış. Burada "müessese sahibi" Madam Harikliya. Rum olsa gerek.

Çoruk, Attila İlhan'dan *Sokaktaki Adam*'ı almış (1953). Burada Hrisula adında bir Rum kızı hakkında şu bilgi verilmiş: "Hasan'ın fahişe sevgilisi Melek'le sapık ilişki içindedir" (s. 324). *Kurtlar Sofrası*'nda (1963) ise Bercuhi Karanfilyan "Tarlabaşı'nın Pelesenk sokağında bir pansiyon işletmektedir" (s. 325). Attila İlhan bu temel ve değişmez duruma başka ayrıntılar ekler: "En umulmadık sokak içlerinde, en ahlâksız pencerelerin yanıbaşında, şaşırtıcı bir doktor levhası, Doktor Ermenak Şipaher" (s. 193). Ne uzmanı acaba doktor? "Röntgenci" olabilir mi?

Azınlıklara bir hakaret daha sallayabilmek için "durumdan vazife çıkarıl"dığını söyleyebiliriz.

Bir "pansiyon sahibi" de Münevver Ayaşlı'nın *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1940) adlı romanındaki Madam Eleni. Bu "Hane"nin de aslında bir "randevuhane" olup olmadığı belirtilmemiş. Ancak Münevver hanımın azınlıklara bakışı şimdiye kadar gördüklerimizden farklı değildi. Onun için bir Rum'un işlettiği pansiyonun bu işe yaraması şaşırtıcı olmaz.

Ziya Şakir'in *Kiralık Kalp*'inde (1940) Madam Mannik ile Madam Agavni "gibi Rum kadınları" (s. 87) ibaresi geçiyor. "Mannik"i duymuşluğum yok ya, Yunanca çağrışımı uyandırmadı. Agavni ise en klasik Ermeni adları arasındadır. Bu, şu bakımdan önemli: insan adı, bu çeşitli azınlık cemaatlerinden insanların adları, o cemaatlerle ilgili öğreneceğimiz en basit, en temel şeyler. Bunu öğrenme zahmetine girmemiş "yazar"lar, bu topluluklar hakkında olur olmaz konuşma hakkını kendilerinde görüyorlar.

Ermeni adını Rum adı sanan bu "yazar"lar, bu şekilde karaladıkları, bilinçli ve istekli olarak karaladıkları bu cemaatler hakkında ne biliyorlar? Ortak ideolojinin verdiği zorunlu kimlik dışında, kimi tanımış, kiminle konuşmuş, onlarla ilgili ne öğrenmiş ya da anlamışlardır?

Cemal Ataç'ın *Bir Kız Böyle Düştü* (1935) adlı "eser"inde, Ermeni kadro gene hazırdır. "İffet... bir Ermeni Madam'ın Beyoğlu'ndaki pansiyonunda kalmaya başlar... İffet'in saflığından faydalanan Ermeni Madam, onu, 'Paşakızı' adıyla anılan başka bir Ermeni kadının randevu evine satar" (s. 166).

Türkçe'de "hazır yemek", "sermayeden yemek" gibi deyimler vardır. Yani, ortada yenecek bir birikim, bir malzeme vardır; elini sıcak sudan soğuk suya sokmadan, hiç emek harcamadan, onunla geçinirsin. Burada da, galiba, "ideolojiden yemek" denebilir bir benzer durum var. Anonim bir ideoloji, oluşmasında herkesin bir payı olmuş. Maarif ya da Ordu gibi kurumların, siyaset adamlarının, sanatçı veya edebiyatçı ya da değil, "kanaat önderleri"nin ve tabii son analizde toplumdaki bütün bireylerin yazarak, konuşarak, gereğinde fısıldaşarak ürettikleri bir ideoloji: azınlıklar şöyledir, böyledir; ekonomiyi ele geçirmişlerdir, zengindirler; ahlâksızdırlar; fuhuş sektörü onların tekelindedir v.b. Genel düzen, bir biçimde, böyle düşünerek, bu konuya bu paradigmalar içinde bakmak gereğini zaten topluma duyurmuştur. Bir zamanlar YÖK'ten tek tek üniversitelere talimat gelirdi: "Sözde Ermeni iddiaları hakkında araştırma yapılmasını teşvik edin" denirdi. "İddia"nın başına "sözde"yi koyunca, "araştırma"dan ne beklediğin de belli (Türkiye'de Yüksek Öğretim'i temsil eden Kurum'un "araştırma" anlayışı!). Benzer bir biçimde, bu yazarlar da o genel ideolojiden alıyor, bozdurup kullanıyorlar. Böyle davranmayanın lânetlenebileceği de bir biçimde hissettiriliyor.

Yazar Çoruk, Mithat Cemal'in yargısını çok beğenir: "Beyoğlu, fethedilmeyen İstanbul'dur" (s. 169). Yazarın bu romanlardan ballandırarak aktardığı olumsuz Beyoğlu ve azınlık bilgilerinin olgusal bir temeli olduğundan, bu kitaplarda anlatılan fantazilerin gerçek olduğundan hiç şüphesi yok gibidir. Bilgisinin kıtlığı, "Kurtuluş"ta oturan Vasil adında bir Ermeni'den müzik dersleri alır" (s. 178; "Vasil"in yaygın bir Rum adı olduğu, bizde de çokça yazılıp çizilen "Basileos"tan geldiği ilkokul düzeyinde olması gereken bilgiler) gibi cümlelerinden bellidir. Ancak, bazı şeyleri de kendisi çarpıtmaktan geri durmaz. Örneğin, "baloz" terimini şöyle açıklar: "Yaşı ilerleyen ve eski güzelliği kaybolan Ermeni fahişelerin işlettiği, çoğu işsiz güçsüz ayak takımının devam ettiği meyhanelerdir." Balozun emekli Ermeni fahişelerle zorunlu bir ilişkisi yok, Türk dahil, herkes işletebilir. Çoruk bu "tanım"ını Koçu'ya yüklüyor: "Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, 1961, IV. Cilt, s. 2065" diye bir not vermiş. Dediği yeri açıyorsunuz, "Ermeni" lafı geçmediğini görüyorsunuz. "Ermeni" diye uydurmakla, şu yargılarını pekiştirdiğini sanıyor herhalde: "Beyoğlu'na giden kahramanların en fazla uğradıkları yerler, azınlıklar tarafından işletilen meyhane ve randevuhanelerdir... İsimleri, müzikleri ve şehevi danslarıyla tamamen kültürümüze yabancı olan bu eğlence yerleri de azınlıklar tarafından işletilmektedir" (s. 236).

Çoruk ve benzeri ideolojide yazarların (kişilerin) Beyoğlu'na, temsil ettiği bazı şeylerden ötürü, bitmeyen bir hıncı var. Koyu bir milliyetçilikten kaynaklanan bu hıncı, soldan geldiğini iddia eden bazı yazarlar da paylaşıyor. Bakın, Attila İlhan'ın bu kitapta yer alan bir mülâkatında söylediklerine: "'Eski İstanbul yıkılıyor, mahvoluyor' diye düşünenler var. Mahvolan Pera'dır. Pera'nın da Türklük'le alâkası yoktur. Bana kalırsa bunların yıkılmasında hiçbir sakınca yoktur. Zaten buraların tamamı Ermeni mimarlar tarafından ya-

pılmıştır... Dikkat edilirse Ermeni ve Fransız mimarisinin isimleri okunur. Tamamı taklit yapılardır. Yıkılması çok büyük bir kayıp değildir. Esaret zamanının eserleridir. Bir Hindistan'da nasıl İngiliz yapısının önemi yoksa, Osmanlı Bankası'nın, Düyun-u Umumiye'nin Genel Müdürleri'nin [yani, bugünkü İstanbul Erkek Lisesi'nin binasını kastediyor], yabancı yatırımların Türk temsilcilerinin oturduğu, Yahudi ailelerin barındığı ve özellikle fuhuş yuvası olarak kullanılan bu yerlerin korunması gereksizdir. Yani tamamen yabancıların oturduğu Osmanlı Devleti içerisinde Avrupa'yı andıran bu yerler Türk kültürünün ürünü değillerdir" (s. 45).

Attila İlhan'ın bu "fikir"leri hakkında söylenecek bir şey yok. Bir insana faşist sıfatının yakıştırılması için daha ne söylemesi gerekir? İlginç olan, adı faşiste çıkmış olanların bu sözleri kendi ağızlarıyla dile getirmekten çekinmeleri ve bunları Attila İlhan gibi "solcu"lara söyletmeleri.

Yalnız burada ne kadar kasıtlı olduğunu bilemediğim bir bilgi saptırmasını düzeltmeden edemeyeceğim: Hindistan'da Britanya'dan kalan her şeyin titizlikle ve özenle korunduğunu Hindistan'ın ziyaret ettiğim yerlerinde (Delhi, Bombay, Madras) kendi gözümle gördüm. Cumhurbaşkanı, Delhi'de, Britanya Valisi için yapılan konakta oturuyor, Delhi'de "India Gate", Bombay'daki gösterişli yapılar dimdik ayakta. Çünkü Hindistan bir "vandalizm" diyarı değil, bir medeniyet merkezidir.

Çoruk'un taradığı, bize Beyoğlu'nu anlatan romanlar arasında bir tanesini özellikle ilginç buldum: bunun adı *Beyoğlu Batakhaneleri*, yayımlanma yılı da 1940. Yazarı bilinmiyor. Ama ilginç olan yalnız başına yazarının bilinmemesi durumu değil. İlginçlik, yayıncısıyla tamamlanıyor: İstanbul Maarif Kitaphanesi! Yani "terbiyevî" bir kitapla karşı karşıyayız. Devletimiz bizi bilgilendiriyor, uyarıyor.

Çoruk'un özetine göre bu "roman"da, Anadolu'dan (bur-

cu burcu memleket kokan Anadolu) İstanbul'a gelen iki tüccar Beyoğlu'nu merak eder, görmek isterler. Seher adında, ne idüğü belirsiz bir İstanbullu kadın ibret olsun diye onları bir "bar"a götürür. Burada yabancı –Hıristiyan, Avrupalı– kadınlar çalışmaktadır. Çıplak kadınları görünce iki tüccar çok utanırlar ve orayı terk ederler; "Göğsünde sütyen bile olmayan bu çıplak kadını görür görmez, ikisi birden ellerini yüzlerine kapadı" (s. 225). Benim dünyayı öğrenmeye başladığım ellilerde ise Anadolu'dan Kervansaray, Vagon-Blö ya da Kulüb-X gibi yerlere gelen tüccarlar, kadını sütyenli görse, "kandırıldık" diye kızıp protesto etmek üzere mekânı terkederdi.

"Terbiyevî" kitapta tüccarlar konuşuyor: "Hani insanoğluna biraz edep ve haya lâzım değil mi?.. Hadi kadınlar aklı kıt mahlûklar diyelim... Ya o erkekler utanmıyorlar mı?" Kadınlar hakkında da, yararlanmamız gereken uyarıyı alıyoruz. Ama dahası var: "Sakın yolumuzu şaşırıp da, mum söndürenlerin tekkesine gelmiş olmayalım, hemşire" (s. 225).

Çıplak kadınlar Macar'dı. O konuda bilinçlendik. "Mum söndü" lafı ise, bu ülkenin o genel ideolojisinde, Alevilerle ilişkilidir. Bir de "tekke" deyince, sözün adresi belli. Yani 1940'ta sapına kadar Kemalist devletimiz bizi Alevilik konusunda da "irşad" ediyor!

Bu bölüm uzadıkça uzadı, çünkü önümüzde hayli zengin bir malzeme açıldı ve saçıldı. Ancak, bütün bu zenginliğe rağmen, burada gördüklerimiz varolanın oldukça küçük bir kısmı. Bu asılsız temelsiz zenofobinin yalnızca "cinsel ahlâk" yöresinden ve yalnızca iki kitaptan seçilmiş birkaç örnekle karşılaştık. Oysa azınlıklara nefret kusulan başka birçok alan daha var.

Bu toplumda bir hastalık biliniyor ki adı "frengi". Ne demek bu? Niçin bu "zührevi" hastalığın adı "frengi"? Çünkü Frenklerden alınan bir hastalık. Frengi, Amerika'dan Eski Dünya'ya yayılmış aşağı yukarı tek ciddi hastalıktır (oy-

sa Eski Dünya'dan Amerika'ya, başta çiçek, çok sayıda mikrop gitti ve Kızılderili nüfusunu asıl bu hastalıklar kırıp geçirdi). Türklerin Amerika'yla bir ilişkileri olmadığına göre, hastalığı böyle bir aracı yoluyla almaları da son derece normaldir. Şimdi, "fuhuş" kötü, "fahişelik" de çok büyük bir ahlâksızlık. Ayrıca, Frenklerin ve azınlıkların başlıca uğraşı... Peki kime hizmet veriyor bu ahlâksız fahişeler? Mikrobu Frenk getiriyor, ya kim alıyor? Müşteriler bizim "ırkdaş" ve "dindaş"larımız değil mi? Bu "alıcı"ların ahlâki standartları nedir?

Şimdiye kadar göz gezdirdiğimiz tarihlerde Müslüman ve Türk fahişe de vardı. Bilinmeyen bir şey değil bu. Ama gördüğümüz romanlarda onun sözü edilmiyor.

O zamandan bu zamana bu azınlık nüfus sürekli ve düzenli bir şekilde azaldı. Genelevler, "randevuhaneler" hâlâ var, yasalı, yasadışı olanı, harıl harıl çalışıyor. Peki, oralarda kim çalışıyor. Toplamı iki binin altına inen Rumlar mı çalıştırıyor genelevlerini? Bir Matild Manukyan var, tamam, ama "sektörün" kaçta kaçı Manukyan'ın tekelinde? Geçen gün, bir gazetede, Genelev'de çalışma izni bekleyen 40.000 kadın olduğu haberi çıkmıştı. İstanbul'da yalnız. Sokakta çalışan sayısı da 100.000.

Demek ki Türk/Müslümanlar da beceriyormuş bu işi. İlle Frenk ithal etmemiz gerekmiyor, "yerli sermaye" ile de idare edebiliyormuşuz. Bunun "transvestit"i filan da eksik değil. Onların arasında sıkı milliyetçiler de eksik değil.

Lafı uzatma pahasına şunu da eklemeden geçemeyeceğim: "frengi" adı son derece *symptomatic*. Durmadan göndermede bulunduğum o genel ideolojide "biz" iyiyizdir. "Özünde iyi!" Kötülük varsa, o bize dışarıdan gelir. "Türk orospular var işte!" dedim. "Frenkler o zaman ahlâkımızı bozdu da onun için" diye cevap verecekler çıkacaktır. Bu nedenle, o kadar nefret ettiğimiz (nefret etme eğitimi aldığımız) "öteki"

(Frenk, azınlık, herhangi bir şey olabilir – konjonktüre göre) bizim için aynı zamanda vazgeçilmez, onsuz edilmez bir varlıktır. Çünkü kendi bütünlüğümüzü ancak onunla koruyabiliyoruz. O olmasa "biz"im *de* kötü olabileceğimiz ihtimali ortaya çıkacak.

Onun için her türlü kötülük *bize dışarıdan* gelir: "ecnebi"den, "kâfir"den, "azınlık"tan v.b. Kanlı katilin annesi, "Evlâdımı kötü arkadaşlar yaktı" diye ağlar; "Benim oğlum öyle şey yapmaz" diye kavga etmiyorsa. Her yediğimiz nanede "Ben bu naneyi nasıl yedim?" diye düşünmez, yedirmek üzere *kimin* bizi iğfal ettiğine kafa yorarız. Sonuçta, akıl almaz boyutlara varmış bir "Ermeni Kıyımı" üstüne düşünmeye razı olduğumuzda da, "Ama onlar da yaptı" diye birkaç olay bulup gösterince felâket mazur gösterilmiş olur. İcra edilen kötülük kadar vahim bir şeydir bu kendine toz kondurmama kararlılığı.

MÜLKİYET VE BURJUVAZİ SORUNLARI

19. yüzyıl başlarında, II. Mahmud'un saltanatı sırasında, "Tanzimat" dediğimiz dönemde, Osmanlı sınırları içinde Ermenilerle Türkler (Müslümanlar) arasında ciddi bir sorun yoktu. Tersine, Tanzimat bütün reaya için "eşit yurttaşlık" getirmişti. Ermeni cemaati içinde de Amira'lara karşı büyüyen bir tepki vardı. Cemaatin hem kendi içinde, hem de devletle arasındaki ilişkiler 1860'larda Ermeni Patrikliği Nizamatı'nın biçimlenmesine yol açtı; böylece ruhani ve sivil iki Meclis oluştu. Bunu, bazı bakımlardan, Osmanlı topraklarında yazılmış "ilk Anayasa" olarak değerlendirmek de mümkündür.

1820'lerde Osmanlı'ya karşı Yunan bağımsızlık hareketi devam ederken Byron buralara gelmiş, tanıştığı Ermenileri de böyle bir hareket başlatmadıkları için azarlamıştı. 1830'larda Katolik, 1850'lerde de Protestan Ermeniler "millet" statüsüne kavuştular.

Ama özellikle Hıristiyan teba arasında milliyetçi/ayrılıkçı düşünceler yeşermeye ve yayılmaya başlamıştı. Osmanlı devleti Abdülaziz'in hal'i ve Abdülhamid'in cülusu gibi, "ilk

darbe" diyebileceğimiz olaylarla sarsıntı geçirirken, Sırp bağımsızlık hareketi hızlandı. Bulgarlar da aynı yoldaydı. Yarı-özerk Romanya'nın da bekleyecek hali yoktu. Onlara göre çok daha geniş bir arazide yayılmış, çoğu köylü olan Ermeniler belirli yerlerde konsantre değillerdi ve milliyetçiliği kucaklamakta daha gerilerde kalmışlardı. Gene de 1890'a gelindiğinde, Hınçak ve Taşnaksutyun örgütleri kurulmuştu. "Millet-i Sadıka", ağır ağır, "sadık" olmaktan vazgeçiyor, ama vazgeçenlerin böyle şeylerden habersiz çoğunluğu dürtmesi, uyarması, zaman alıyordu.

Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasının trajik doruğu 1915 olmakla birlikte, Tanzimat'ın ilânından itibaren Osmanlı topraklarında "Ermeni *Sorunu*" diye adlandırılabilecek ve çok zaman öyle adlandırılan bir durum vardı. Başlangıçta bu Türkler ile Ermeniler ya da Osmanlı devleti ile Ermeniler arasında bir itişme ve gerilim biçimini almamıştı. II. Mahmud'un merkezi devlet girişimleri başlar başlamaz, doğudaki yarı-özerk Kürt aşiretleri ve beyleri bundan tedirgin olmuşlardı. Önce Nasturilerle çatıştılar. Bir süre sonra hışımları Ermenilere yöneldi. Temel sorun, Ermenileri ciddi biçimde rahatsız eden durum, Kürt beylerinin de keyfi bir biçimde onları haraca kesmesiydi. Böylece, Doğu'nun en hali vakti yerinde olan cemaati, Ermeniler, fiilen, çifte-vergi vermeye başlamışlardı. Devletin merkezileşmesi de bu eşkiyalığı engelleyemiyordu. Doksanüç Harbi'nden sonra Osmanlı devleti Vilâyat-ı Sitte'de (Altı Vilayet) reform yapmayı taahhüt etmişti. Ama hiçbir şey yapılmadı. Tipik Osmanlı oyalama politikası yürürlüğe kondu; Ermenilerin sorunu büyüdü. Abdülhamid ise devleti Müslüman teba ile (Halife'ye sadık olanlar) kurtarabileceğine inandığı için Hamidiye Alayları'nı kurdurmuş, Ermeniler karşısında Kürtlerin elini iyice güçlendirmişti. Hınçak ve Taşnaksutyun bu bağlamda kuruldu, ama köylü nüfus arasında kaydadeğer bir des-

tek buldukları söylenemez. Ermeni bağımsızlık mücadelesi az sayıda milliyetçi aydının "dar kadro eylemleri"yle yürüdü. Osmanlı Bankası olayı, Türklerin "Ermeni Patırdısı" diye (küçümseyerek) adlandırdığı kıyımlar, Yıldız Camii'ndeki bomba olayı gibi karşılıklı eylemlerde Ermeni tarafında kitlesel bir katılım yoktu. Ama geri dönüşü olmayacağı tahmin edilebilir bir süreç başlamıştı. Gerilim, 1870'lerden itibaren, belirgin bir şekilde vardı.

Dolayısıyla, son dönem Osmanlı (aynı zamanda "Yeni Türk") edebiyatının doğuşu ile Ermeni sorununun gündeme gelişi aynı zamana denk düşer. Buna rağmen, bu olayın edebiyata yansıması hem konuya ayrılan sayfa sayısında dramatik bir artış yaratmaz, hem de olay Osmanlı yazarlarının elinde sorunsallaştırılmaz. İstanbul'da bir Türk (Müslüman)/Ermeni çatışmasından çok bir uyum vardır: Vartan Paşa'nın romanını Türkçe yazması, Ermenilerin başı çektiği süreçte tiyatronun canlanması ve, daha popüler bir düzeyde, "kanto"nun birleştiriciliği gibi olaylar görünür. Bunlar olurken, aslında iki tarafta da, oldukça hoşgörüsüz ve sert milliyetçilik akımlarının tohumları atılmıştır. Zaten, bütün dünyada milliyetçilik, bir yandan ırkçılık, bir yandan da "Sosyal-Darvincilik"le içiçe geliştiği için, hoşgörürüz ve serttir.

Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı risalesi 1905'te Kahire'de yayımlandı. Etkisini hızla artırdı. Bu hızlı artışta somut olayların, maddî koşulların da payı vardı. Akçura'nın "hayır gelmez" diye silip attığı "Pan-Ottomanizm" zaten risalenin yayın tarihinden önce iflas etmişti (ama ideolojik hayaletler uzun yaşar). Abdülhamid'in başlıca politikası olan Pan-İslamizm önce Balkan Harbi'nde, Arnavutluk'un bağımsız devlet kurmasıyla, sonra da Dünya Savaşı'nda, Arap halkların ayrılmasıyla iflas edecekti. Buna daha vakit vardı ve henüz böyle bir akıbeti tahmin eden de çıkmamıştı. Ama bütün koşullar üçüncü tarzı, yani Pan-Turanizm ya da Türk-

çülüğü teşvik ediyor, öbür tarzlar taraftar kaybederken bu üçüncü kazanıyordu.

İttihat ve Terakki muhalefette güçlenirken Ermeni örgütleriyle de ilişki kurmuştu. Ama Cemiyet'in kendi iç kavgasında milliyetçi ve merkeziyetçi kanat kazandıktan sonra, bu partiden demokrasi yolunda bir şey gelmeyeceği de belli olmuştu. Nitekim 1908'den sonra gayrımüslim nüfus için hayat koşulları hemen zorlaştı. Amerikalı tarihçi Hurewitz 1908-18 arasında yalnız ABD'ye Osmanlı topraklarından göçen 300.000 kişi olduğunu, bunların % 95'inin gayrımüslim olduğunu yazar. Sorun yalnız Ermeniler değildir. Sorun temelde, kurulmak istenen ulus-devlete "ulusal" diye nitelenebilecek bir burjuva sınıfı yetiştirmektir.

Homojen nüfusun büyük bir "nimet" olarak görüldüğü "ulus-devlet" tipi toplumla Osmanlı'nın geçmişinden getirdiği son derece heterojen dinî-etnik yapı arasında uçurumlar vardı. Bu yapıdan o homojenliğe geçmek imkânsız değilse de çok zordu. İşi iyice zorlaştıran bir etken de, modern çağda en üst düzeyde belirleyici hale gelen ekonominin hemen hemen bütün iplerinin gayrımüslim bir burjuvazinin elinde olmasıydı.

Kara Kemal, fırkanın ekonomiye aklı yatan önderlerinden biri olarak, durumu şöyle özetlemişti:

> İttihad ve Terakki Cemiyeti iptida askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle iştigali doğru bir şey olmadığı bütün cihanca müsellem olduğundan bundan er geç çekileceği tabiidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaad ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü. Ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen katib-ı mesuller vasıtasıyla esna-

fı arzu edilen tarafa imale taht-ı imkâna alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde İttihad ve Terakki Cemiyeti bunlardan da istifade edemiyor. Binaenaleyh sair memalik-i mütemeddinede olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet millî şirketler teşkiline, bir millî banka güşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret etmektedir (Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat,* Ankara, 1982, s. 3).

Militarist Modernleşme adlı kitabımda bu konular üstünde yeterince durduğum için burada ayrıntılara dalmak istemiyorum. Kısaca, 1908, burjuvazinin henüz oluşmadığı bir toplumda yapılmış bir "burjuva devrimi"dir diyebiliriz. "Burjuvazinin henüz oluşmadığı" pek doğru değil. Ortada bir ticarî burjuvazi vardı, ama Türk ya da Müslüman değildi. İttihad ve Terakki'nin Türkler arasında burjuvalaşmak özlemi çeken kesimin partisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Daha sonra Cumhuriyet rejimi de aynı özleme cevap vermeye devam etti. Özellikle taşra kentlerinde partinin siyasi kadroları aynı zamanda ekonominin denetimini kendi ellerine geçirmek için uğraşan kişiler, yeniyetme burjuvalar idi.

Yusuf Akçura da –doğal olarak– varolan sermayenin "millî" ellerde olmamasından dertlidir:

> Milliyetçiliğimiz (nasyonalistliğimiz) halka ve bilhassa köylüye birinci mevkii verdirmekle beraber orta sınıfın, Türk burjuvazisinin teşekkülüne de bizi taraftar etmiştir... Lehistan burjuvazisi yalnız Yahudi ve Almanlardan müteşekkil olduğu halde, devlet-i Osmaniyenin 19. asır burjuvazisi, Garp kapitalizmasının komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayr-ı Türklerle... Le-

> vantenlerden terekküp ediyordu. Eğer Türkler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar sınıf çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı hey'et-i ictimaiyyesinin muasır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktı (Toprak, *a.g.e.*, s. 411).

Muhittin Birgen, Cavit Bey, Tekin Alp, İttihatçıların ekonomiye kafa yoran ileri gelenleridir. Liberalizmden yana olan Cavit Bey bile "millî iktisat" sloganından şaşmaz. Ekonomiyle onlar kadar ilgilenmeyen Ziya Gökalp de, "millî devlet" için "millî iktisat"ın onsuz edilmezliğine inanır.

İttihatçılar muhalefet yıllarından başlayarak, bu sorunları düşünmüşlerdi. İktidarı ele geçirince millî banka kurmak, üretim ve tüketim kooperatifleri kurmak, millî şirket kurmak (ne demekse?), etkinliklerinin başında gelir. Tabii süreç içinde "millî sermaye"yi koruma amacı güden yığınla yasa çıkarmaları da gerekti. Örneğin Zafer Toprak'ın şu tespiti: "Birinci Dünya Savaşı yılları Müslüman-Türk eşrafa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de desteğiyle, piyasayı 'millileştirme' olanağı tanınmış, Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, Men-i İhtikâr Hey'eti gibi savaş kurumları Müslüman Türk tüccarı gayr-ı müslim tüccara oranla ayrıcalıklı kılmıştı" (Toprak, *a.g.e.*, s. 231).

Fîilî düzeyde bu kayırma ve "ayrıcalıklı kılma"nın pek çok örneği vardır.

Bu tür ekonomik sorunlarla boğuşmak durumunda kalan milliyetçi bir iktidarın, gene geçmişten devrederek gelen "kapitülasyonlar"la başının dertte olacağına şüphe yoktur. Nitekim öyleydi. Klasik durumdur. Sanayileşmeye yeni başlayan ülkedeki cılız sermaye, yurtdışı rekabetle başa çıkamaz; onun için, yüksek gümrük politikası talep eder. Kapitülasyonlar bu imkânı ortadan kaldırmıştı ve bundan aslan

payını alan Düvel-i Muazzama bu ayrıcalıklarından vazgeçmeye kesinlikle yanaşmıyordu. Avrupa, 1908-9'da İttihad ve Terakki'nin Abdülhamid'i yerinden ederek iktidar olmasını sevinçle karşılamış, bir modernleşmenin başlangıcı olarak görmüştü. Ama kapitülasyonların iptal edilmesinin lafını bile duymak istemiyordu. İttihatçıların da bunu zorla yapacak gücü yoktu.

Dünya Savaşı bu bakımlardan bir fırsat oldu. Daha uzun vadeli düşünebilen İttihatçı önderler, örneğin Talât, Kara Kemal ve benzerleri, o perişan durumda, Balkan hezimetinden sonra, yeniden savaşa girmeye bunun için muhalefet etmemiş olabilirler (zaten savaşın dört yıl süreceğini tahmin eden kimse yoktu). Nitekim savaşta yer aldıktan sonra ilk önemli uygulama, bütün kapitülasyonların tek-taraflı iptali oldu. Ayrıcalıklarını iptal ettiğimiz ülkelerin bazılarıyla zaten savaş halindeydik. Öbürleri de savaşta müttefikimizdi, uzun boylu sorun çıkarmazlardı. Buna rağmen, özellikle Almanya, bu konuda epey gürültü etmekten geri durmadı. Ama, tabii, ancak bir yere kadar sürdürebilirdi protestosunu. İttihatçıların hesabı gerçekçiydi.

Ermeni Kıyımı'na da bu çerçeve içinde bakmak gerekir. Normal koşullarda böyle korkunç bir cinayeti yürürlüğe koymak düşünülemezdi. Bütün Düvel-i Muazzama bunu durdurmak üzere bir araya gelirdi. Ama savaş... Gene aynı durum. Bazılarıyla zaten savaş halindesin. Ötekiler müttefiklerin. Özellikle "askerî" gerekçeler göstererek onları da ikna edersin. Bu da (*bu çerçevede*) tuttu.

Bu konuda uzun süre Meclis Başkanlığı yapmış Halil Menteşe'nin anılarına bir göz atmakta yarar var. Menteşe o sırada resmî bir ziyaret için Almanya'dadır. Dönüş vakti gelir; ama Talât, Menteşe'nin o aşamada bize söylemediği bir konuyu konuşmak için biraz daha kalmasını ister. Bu, "Cavid'in göreceği iş" olmayan yeni bir "görev"le,

Nihayet "süratle hareket ediniz" emrini aldım.

Tren Ayastefanos istasyonunda durunca orada beklemekte olan Talât merhum vagonuma geldi. "Anlat bakalım Halil'ciğim, şu Ermeni tehciri için Berlin'de neler konuştun?" dedi. Alman ricalile bu mesele hakkında muhaverelerimizi nakledince gülerek dizime vurdu: "Halil'ciğim ben senin günahını aldım. Halil gelirse maneviyatım üstünde tesir yapar, şu işi bitireyim, ondan sonra gelsin, kararımı verdim, meğer yanlış yapmışım," dedi.

Yani Talât, heyecan ve gerginlik içinde, Almanya'dan onay beklemektedir. "Gelmeyecek" diye umutsuzluğa düşüp harekete bile geçmiştir.

Devamında bir de şu anıyı aktarır Halil Menteşe:

İstanbul'da bir gün sabahleyin Yerebatan'da oturduğu eve gittim. Talât'ı telefon başında buldum. Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kan çanağına dönmüş.

"Aman Talâtçığım ne oldun. Pek anormal bir hal içinde görüyorum" dedim. "Sorma. Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenilere dair birtakım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar. Nitekim yapmaya da başlamışlardı. Millî mevcudiyet kavgası" dedi. Kudretli irade, şedid bir azim sahibi olan Talât, aynı zamanda çok rakik bir insandı (*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 215-16).

Halil Menteşe böylece Talât Paşa'nın "rakik kalbi"ni överken bir yandan da olayın bütün sorumluluğunu ona yükler. Talât Paşa zaten bu sorumluluğu almaktan öyle fazla kaçınmamaktadır. "Uykusuz geceler"ini o da anlatır. Ama onda

da, konuyu kısmen Silâhlı Kuvvetlere havale etmek eğilimi sezilir. Anılarında şunları anlatır:

> Bunun üzerine genel karargâhta "Ermenilerin göç ettirilmesi" hakkında bir kanun hazırlanarak nâzırlar kuruluna sunuldu. Ben bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konmuştu. Göç'ün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar elde edileceğini biliyordum. Dolayısıyla, geleceği düşünerek, bu kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini geciktirmeyi de başardım...
>
> Ordu, göç ettirme kanununun uygulanmasında yeniden ısrar etti. Ben yine karşı çıktım. Birçok acı durumlar bana göstermişti ki, Hıristiyanların Müslümanlara yaptığı zulümler Avrupa'da büyük bir hoşgörüyle, sessiz karşılandığı halde Müslümanların en ufak bir hareketi gereğinden fazla büyütülüyordu (*Talât Paşa'nın Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 80-81).

"Genel Karargâh" ve "Ordu" sözleri geçiyor. Askerî mantık, düşmana yardımcı olma ihtimali bulunan bütün ögelerin bertaraf edilmesini normal karşılar. Ona göre önemli olan bunun çabuk, hemen yapılmasıdır. Son yirmi, otuz yılımızı kapsayan Kürt sorununu bastırma çabasında, gerillalar saklanmasın diye koca koca ormanların yakıldığını (ormanları takıntı derecesinde koruma ideolojisi edinmiş Silâhlı Kuvvetler tarafından) ve gene binlerce köyün gerillaya lojistik destek vermesin diye yakıldığını gördük. Bir ülkede Silâhlı Kuvvetlerden böyle tedbir talepleri gelirse normal olarak sivil iktidarın "Olmaz öyle şey" diye kestirip atması gerekir, ama buranın "normal"inin böyle işlemediğini biliyoruz. Ayrıca, sözkonusu dönemde "karargâh" veya "Ordu" dendiğinde, bundan öncelikle "Enver"i anlamak gerektiğini

düşünüyorum. Yoksa orduda, bu olayı onaylamayan çok kişi olduğunu biliyoruz. Enver'in böyle bir uygulamayı ekonomik öncelikler açısından, "milli burjuvazi yaratma projesi" çerçevesi içinde düşünmüş olması zayıf bir ihtimaldir. Çok daha klasik –ve ilkel– "fütuhat", "imparatorluk" v.b. kavramlarıyla doluydu zihni. Ama onun da bir mazeret bularak örtmesi gereken Sarıkamış felâketi vardı. Bunun yükünü biraz olsun Ermenilere, "arkadan vurulma"ya bağlayabilirse, kendi payını azaltacaktı. Bunun için ısrar etmiş olabilir. Öte yandan, Talât'ın anlattığı direnişi göstermiş olması hiç inandırıcı değil, çünkü o bu olayı çok daha önceden başlayarak, birçok ayrıntısıyla düşünmüş ve kafasında kurmuş olmalı. İttihad ve Terakki'nin bir "beyni" var idiyse, o beyin herkesten önce Talât Paşa'ydı.

Savaş öncesinde İttihad ve Terakki'nin ünlü "triumvira"sı, kiminle ittifak kurulması gerektiği konusunda fikir birliği içinde değildi. Gerçekçi adamlar olarak ufukta yaklaşan savaşı görüyor, yakına geldiğinde yıldırımların bizim tepemizde de parlayacağını anlıyorlardı. Bundan Osmanlı'nın kendi başına sağ çıkmayacağını da hesaplayabilecek zekâları vardı. Onun için Düvel-i Muazzama'dan Rusya dahil herkesin kapısını çalmış ve İttifak aramışlardı. Bu aşamada, Almanya dahil kimseden olumlu cevap almamışlardı.

Ünlü fıkradır: aydınlar konuşur, Talât'ın Anglofil, Cemal'in Frankofil, Enver'inse Cermanofil olduğunu. Biri, Halil Menteşe'nin ne olduğunu sorar. Süleyman Nazif cevap verir: "O sadece fil"! Bu üçü arasında Enver'in hiç şüphesi yoktur. Gözü kapalı Almanya'nın yanındadır. Öbürlerinin gönlünde başka aslan yatsa da, aslandan yüz bulmadıkları için fazla bir söyleyecekleri yoktur.

Almanya'nın kazanması hiç de zayıf ihtimal değildir – en azından görünüşte. Birlik kurulması sürecinin askerî zaferleri, özellikle Fransa zaferi hatırlardadır. Ama birlik kurul-

duktan sonra Almanya ekonomide şaşırtıcı bir hızla ilerlemiş, sanayileşme, silâhlanma, demir-çelik üretimi, demiryolu yapımı gibi alanlarda kendinden çok önce yola çıkmış Britanya'yı yakalamış, yer yer geride bile bırakmıştı. Bu çerçevede "Cermanofil" olmayan İttihatçılar da Enver'i durdurmak üzere ciddi bir direnç gösteremediler.

Ama özellikle Talât gibi düşünen birinin "ya kaybedersek?" ihtimali üstüne kafa yormaması mümkün değildir. Nitekim savaş sırasında İttihatçılar, Teşkilât-ı Mahsusa, yenilgi durumu için orada burada silâh gömüp saklamış, Çerkes Ethem hareketi de ilkin bu silâhlarla başlamıştı.

Savaş kaybedilirse, İtilaf devletlerinin Osmanlı topraklarını aralarında paylaşacağından kimsenin şüphesi olamazdı. Bu ulus-devlet çağında, Ermenilere de bir "yurt" kurulacağı, bu yurdun toprağının büyük kısmının da Osmanlı'dan alınacağı, çok belliydi. Dolayısıyla savaşın başlaması –ve uzaması– bu "nüfus" konusunu daha yakıcı, dolaysız bir sorun haline getirdi. Önceki sayımlarda Abdülhamid'in emirleriyle Ermeni nüfusun olduğundan düşük gösterildiğini bilmeyen yoktu. Yenilgi koşullarında da çarpıtmanın ters yönde işleyeceği hemen tahmin edilebilirdi. Onun için Talât Ermeni nüfusun hiçbir yerde % 10'un üstünde kalmamasını sağlamak üzere plan yapmaya başlamıştı.

Ama bunun da gerisinde, savaşı kazanarak çıkmak ve bu durumda geleceğin Osmanlı ya da Türk toplumunu biçimlendirmek sorunu vardı. Bu da, *homojen* bir nüfus gerektiriyordu. Sorun, yalnız nüfus değil, aynı zamanda "nüfuz" sorunuydu. Müslüman-Türk ahali yalnız sayısal çoğunluk değil, aynı zamanda ekonomik egemen sınıf olmalıydı. Savaşa kadar büyük ölçüde "ekonomi-içi" sayılacak tedbirler, böyle bir burjuvazinin oluşmasına yetmemişti. Savaş sırasında türeyen yeni zenginler de yeni bir ikilem yaratıyordu. Uzun vadeli, "yerli burjuvazi" oluşumu için bir "ilk birikim" olu-

yordu ama bu karaborsaya, ihtikâra, her türlü ahlâksızlığa dayalı bir zenginleşme biçimiydi. Beklenen sonucu verip vermediği de şüpheliydi. 1924'te Cavit Bey'in başkanlık ettiği İstanbul İktisat Komisyonu'nun raporunun bir yerinde şunlar söylenir: "Harb-ı Umumî'de gerek bir hiss-i himaye tesiriyle Türk unsuruna ticaret şehrahında yürümek için çok fevkalâde müsaadeler getirildi. Fakat bu müsaedattan müstefid olanların ekserisi an'anevî bir terbiye-i iktisadiyyeye mâlik olmadıklarından gerek harb zamanında gerek badelharb ya israf ve sefahat ile, ya takib edemedikleri harekât-ı iktisadiyye neticesi olarak, ya spekülasyonlarla kazançlarını hemen kâmilen kaybettiler" (Toprak, *a.g.e.*, s. 422).

Böylece, İttihatçılar, biraz gecikerek de olsa, "zengin" ile "burjuva"nın aynı şey olmadığını anlıyorlardı.

Dünya Savaşı belirli İttihatçılara olağan koşullarda yapmalarına imkân olmayan işler yapma imkânı verdi. Ama bunların yapılabilir olduğunu ancak savaş başladıktan sonra akıl ettiklerini sanmıyorum. Özellikle Balkan bozgunu bu en aşırı fiilleri onlara düşündürtmüş olmalı. Örneğin Mehmed Ali Tevfik, Balkan yenilgisinden sonra Yunanların bu olayda İstanbul'u alamadığını, ama şimdi güneyden, İzmir'den başlayarak gelip almak istediklerini yazar ve Türk gençlerini oldukça açık bir üslûpla Ege'deki Rumları yok etmeye çağırır. Bu bir "Ermeni Kıyımı" modelinde bir kıyım davetidir. Mehmed Ali Tevfik'in çağrısı sonuçsuz kalmıştır, ama onun istediği şey Ege'de bir süre önce Celâl Bayar tarafından zaten başlatılmıştı. Celâl Bayar Ege Umum Müfettişi olarak İzmir'e gelir ve çalışma yöntemlerini Makedonya'daki "komita"lardan öğrendiği çeteler kurar. Bunların görevi, çeşitli taciz saldırılarıyla bölgedeki zengin Rumların, kırsal kesimde çiftlik, arazi sahiplerinin huzurunu kaçırmak, korkutarak buraları terketmeye zorlamaktır. Bu girişimlerinin

semeresini de görmüş, gerçekten birçok Rum memleketini terketmiştir.

1915'te, İbrahim Pertev'in sahibi olduğu *Sanayi* dergisi Osmanlı toplumunda sanayiin ne durumda olduğunu anlamak üzere anketler yaptı. Bakanlıkların yaptırdığı araştırmalardan da yararlanarak bir dizi istatistik yayımladı: "... istatistikte yer alan gerçek kişilere ait işyerlerinin ancak 42'sinin, oran olarak yüzde 19.6'sının Türk-İslâm unsurunun mülkiyetinde olduğunu, 172'sinin, ya da yüzde 80.4'ünün ise gayr-ı Müslimlerin (anâsır-ı gayr-ı müslime) elinde bulunduğunu saptıyordu" (Toprak, *a.g.e.*, s. 191).

İttihad ve Terakki'nin ülkede iktidarı ele geçirmesinden itibaren bir "millî burjuvazi" meydana getirmek için başlattığı etkinlik, savaş arifesinde, göz kamaştırıcı sonuçlar vermemişti. Bir burjuvazinin oluşması öyle birkaç yıl içinde olup bitecek basit ya da kolay bir iş değildir. İlk burjuvaziler yüzyıllar içinde ve kendiliğinden biçim almıştı. 19. yüzyılda, Fransız Devrimi'ni izleyen dönemde, "ulus-devlet" örgütlenmesi evrensel bir model haline gelince, "burjuvazi yaratmak" da bilinçli ve planlı bir program haline gelmişti. Tabii, bunun sonucunda "yukarıdan aşağıya" yöntemlerle "yaratılan" bu burjuvazilerin genel davranış biçimleri de epey farklı oluyordu. Ama bu farklılık bir yana, süreç uzun zamana yayılan bir süreçti. Hayli aceleci ve sabırsız davranan İttihatçılar bu ilk çabalarından sonra, "burjuvazi yaratmak"tansa, burjuvazi içinde bir mülkiyet transferi gerçekleştirmenin daha çabuk sonuç vereceğini düşünmeye başlamış olmalılardı. Ama, yukarıda değindiğim gibi, böyle bir şey olağan koşullarla yapılamazdı. Öte yandan, "olağan koşullar"ın yakında olağanüstü koşullara dönüşeceğinin alâmetleri de belirmişti. Burada anlamlı bir olay, 1913'te 1860'lardan beri yürürlükte olan, "Memurin Muhakematına Dair Nizamname"nin iptal edilmesi ve yerine, 1999'a kadar

kullanageldiğimiz Memurin Muhakematına Dair Kanun-u *Muvakkat*'ın çıkarılması oldu. Bununla, dünyada kabul edilmiş hukuk ilkelerine aykırı davranacak memurlar, yasal korunma altına alınıyordu. Buna göre, bir savcı, bir memurun suç işlediği yolunda bilgi edindiğinde, kendisi bir işlem başlatamıyor, o memurun bağlı olduğu "âmir"e başvuruyordu (âmir bir kaymakam veya vali veya bakan olabilirdi). O zaman bu makam durumu kendi inceliyor ve soruşturma açılmasının gerekli olup olmadığına karar veriyordu.

Böyle bir yasal düzenlemenin niçin gerekli görüldüğü iki yıl sonra anlaşıldı. Türkiye'de olağandışı durum ve tedbirin sonu gelmediği için, "muvakkat" yasa da 1999'a kadar yürürlükte kaldı. Azınlıkların mallarını, mülklerini Türk-Müslüman kökenli bir burjuvaziye aktarma siyasetinin de sonu gelmedi. Bu çerçevede en önemli olay Mübadele'dir. Tabii Mübadele, Lausanne'da verilmiş uluslararası kararın uygulanmasıydı ve aslında "feci" bir olay olduğu halde bu bakımdan "yasal"dı, "meşru" idi. Ama ülkeyi azınlıklardan temizleme siyaseti Cumhuriyet tarihi boyunca daha gizli kapaklı yöntemlerle devam ettirildi. Gene çok önemli bir uygulama Varlık Vergisi'dir. Bunun mümkün olması da gene bir olağanüstü konjonktüre, İkinci Dünya Savaşı'na bağlandı. Savaş koşullarında çıkarılan bu özel vergi, uygulama biçimiyle, gayrımüslim burjuvazinin elindeki serveti Türklere transfer etme amacını taşıyordu. Aşkale sürgünü v.b. olayın "*coercive*" yanını oluşturuyordu. Beklenen sonuçları kısmen verdiği söylenebilir. Zaten varolan "Exodus"u hızlandırdı. Tekparti döneminde özellikle İstanbul Rumlarına hayli akıldışı baskılar uygulandı (belirli mesleklerde çalışmalarının yasaklanması gibi). Ama onu izleyen Demokrat Parti döneminde de, 6-7 Eylül olayları yaşandı. Bu, iktidardaki parti değişse de, bu alandaki zihniyet ve uygulamanın değişmediğini anlatan bir olaydı. 1964'te Kıbrıs'taki gerilim de İstanbul'daki,

burada yaşamaları Lausanne'da garanti altına alınmış (Bozcaada ve İmroz Rumları ile birlikte) Rumların sembolik ve folklorik bir sayıya inmesine yol açtı. Şu günlerde politika "azınlık vakıfları"nın malları üzerine davalarla devam etmeye devam ediyor.

Ermeni sorununun ve 1915'te olanların genel sosyo-ekonomik çerçevesi budur.

EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (I)*

Türk edebiyatında "Ermeni Kıyımı" olarak adlandırılmış olgu veya onu kapsayan süreç üstüne yazılmış, olayı ayrıntılı olarak deşmeyi ya da açıklamayı üstlenen fazla sayıda eser yoktur. Bütün bu sürecin, gerek kendi başına, gerekse bugünün Türkiye Cumhuriyeti'nin biçimlenmesi bakımından çok önemli olduğu halde, edebiyatta yeterince ele alınmamış olması, kendi başına "manidar" bir durumdur. Buna karşılık, özellikle Kurtuluş Savaşı'ndan bu yana üretilmiş edebiyatta, bu süreç dolayısıyla benimsenmiş bir tavrı yansıtan, neredeyse bir "serpinti" gibi, arada bir ortaya çıkan çeşitli sözlere rastlamak mümkündür. Bunlardan çoğu, "sol" eğilimli olarak tanınan yazarlarda bile, yalnız Ermenilere değil, Osmanlı uyruğu olmuş bütün azınlık unsurlara karşı bir düşmanlık güden, böyle bir tavrı açığa vuran sözlerdir. Kimi durumda, ağırlıkla bu tavırda olan bir yazar, büsbütün "zenofobik" ve tek yanlı görünmemek için "iyi" bir Rum veya Ermeni'den söz edebilir. Daha seyrek olarak, gerçekleşen olayların "tarihî anlamı" konusunda

(*) *Birikim*, 202, Şubat 2006, s. 28-45.

"nesnel" denebilecek yorum niteliğinde olanlara da rastlanabilir.

Herkül Millas, Türk ve Yunan romanlarında "öteki"nin nasıl yansıtıldığı sorununu iş edinip bu konuda kocaman bir kitap yazdığı için, "Rum" veya "Yunan imgesi" üstüne elimizde zengin bir döküm vardır. Bu, malzemenin tamamı olmayabilir; "tamamı" olması çok zor ve yazarın da böyle bir iddiası yok. Ama, en azından, öteki azınlık grupları hakkında toplanmış verilerle kıyaslanamayacak kadar zengin. Bu incelemenin benzerlerinin çoğalması, Türk milliyetçiliğinin beslendiği kaynakları, bu milliyetçiliğin edebiyata nasıl girdiğini göstereceği için yararlı olacaktır. Yahudilerin (olduğu kadar Süryanilerin) nasıl ele alındığı da şüphesiz araştırılmalıdır.

Osmanlı dönemi

Bu yazılarda, erişebileceğim en geniş malzemeye erişmeye çalıştım; bunun için, bugün büyük ölçüde unutulmuş, muhtemelen yazıldığı zaman da fazla geniş okur kitlelerine ulaşmamış çeşitli romanları elden geçirdim. Ama, bütün malzemeye hâkim olmak kolay, belki mümkün de değil. Beklenmedik yerlerden beklenmedik bölümler çıkabiliyor. Öte yandan, bunca yıldır okuduğum yüzlerce romanı öncelikle bu gözle, bu konuda söylenmiş sözlerin kaydını tutmak üzere okumadığım için, bildiğim birçok kitapta olanları unutarak kaçırıyor olmam da kuvvetle muhtemel. Dolayısıyla, bu yazıların, eldeki malzemenin tamamını kapsamak gibi bir iddiası olmadığını peşinen söylemem gerekiyor.

Bu kitapçık Ermeni sorununun Osmanlı-Türk edebiyatında nasıl yansıdığı sorusuna odaklanmakla birlikte, başlangıçta, Osmanlı'dan Türk'e doğru evrilmekte olan *intelligentsia*'nın ve bu toplumsal grup içinde önemli bir yer tutan

"edebiyatçı"ların gerek imparatorluk içinde "azınlık" olarak yaşayan dinî ve etnik gruplarla, gerekse imparatorluk dışındakilerle ilişkilerine kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Bunu, öncelikle edebiyatta ve edebî türler arasında da böyle temalara hepsinden daha yatkın olan "roman"da gördüklerimizi tarayarak yapacağım.

Ahmed Midhat Efendi'nin "roman" alanında ilk eseri *Hasan Mellah*'tır (1873). *Monte Cristo*'dan esinlenerek yazdığı bu anlatıda kahraman Faslı bir Arap olan Hasan'dır. İspanya ile ilişkileri vardır (Kadiz deniz okulundan mezun); "Cozella" adında bir İspanyol kıza âşık olur ve sonunda evlenirler. Anlatının "kötü adam"ı da Badya adında bir başka Arap'tır. Sonuç olarak, belirgin bir "yabancı düşmanlığı" görülmez.

Ancak Ahmed Midhat böyle bir "serüven" anlatısından hayatının en önemli konusu olan "Doğu/Batı" sorunsalına geldiğinde ve "onlardan ne alalım?" (bazı şeyler alınması gerektiğine kesinlikle inanmaktadır); "bizim olan neden vazgeçmeyelim?" (öncelikle din-i mübin-i İslâm) sorularıyla karşı karşıya kaldığında, çok daha tartışmacı, hattâ kavgacı bir tavır takınır. Örneğin *Felâtun Beyle Rakım Efendi* (1875) romanında böyle "propagandist" bir tutumu vardır. Felâtun'un kişiliğinde Batı'nın kendisini değilse de "Batı özentisi" olmayı iyice maskara etmek için elinden geleni yapar. Aynı zamanda, romanda yer alan bütün Batılıları da kendi ideal tipi Rakım'a hayran ederek bizim ne kadar üstün olduğumuzu vurgular. Burada Rakım Batı'yı reddeden değil, Efendi'ye göre Batı'dan gerekli dozda bir şeyler alan bir adamdır.

Bu romanda Ermeni sözünün geçtiği de olur. Örneğin olumlu kişi Rakım'ın "kütüphanesinden çıkmadığı" bir Ermeni "refiki" vardır. Bir başkasının cömertliğini görürüz. Bu "roman"da, Felâtun'u soyan Rum metresi Polini vardır ama onun da "kötü" olmasının nedeni Rumluğu değildir.

Nitekim *Henüz On Yedi Yaşında* (1881) adlı "novella"sında Rum kızı Kalyopi olumlu kategorisine konulabilecek özelliklere sahip bir kahramandır. Öksüz kalan ve geneleve düşen bu kızı Ahmed Bey adında biri tanır, onunla garip ("platonik" sevgili ile "baba" arasında bir rol) bir ilişki kurar ve sonunda bir Rum genciyle evlendirir. Midhat Efendi'nin kendisinin hayatında böyle bir olay vardır, ama anlattığına benzer durumda bulduğu Rum kızıyla evlenip ona Melek adını takan kendisidir. Bu temayı ayrıca *Mihnetkeşan*'da işler. Bunların dışında *Letaif-i Rivayat* içindeki "Bir Gerçek Hikâye"de de, Türk delikanlı ile Rum kızının mutsuz aşkını ele alır. Önyargıları eleştirir. Bu gibi ürünlerinden Ahmed Midhat'ın Osmanlı'nın "milletler"i arasında olduğu varsayılan uyum ve beraberlik ideolojisine hâlâ bağlı olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Müşahedat'ta (1891) baştan sona Ermenileri anlatır. Müslüman dünyanın kaçgöçünün Ahmed Midhat'ı romana kadın sokmak için gayrımüslimlerden yararlanmaya zorladığı söylenmiştir. Ama bu romanda Efendi, "natüralizm" yapma iddiasıyla, kendisi de olay örgüsüne katılmıştır (bu bakımdan ilginç) ve dolayısıyla muhtemelen "kadın karakter" ihtiyacı da büyümüştür.

Ön planda, genç ve güzel, Siranuş ile Agavni'yi görürüz. Erkek dünyasıyla aralarında, gerçekten de Müslümanlık'ta olmayacak yakın ilişkiler vardır. Burada da olumsuz ahlâksız bir Ermeni (Karnik) görürüz, ama onun kötülüğü de Ermeni oluşuyla ilişkilendirilmez. Her romana birkaç kötü adam gerekir. İki genç kadından Agavni'yi Ahmed Midhat belli ki sever ama gene belli ki "nikâhsız ilişki"sini filan da aşırı bulur, çünkü romanın sonunda bir deniz cinayeti yaratıp kadını boğar. En sevdiği Siranuş'a ise bir armağan, bir "bonus" sunar. Romanın sonunda bu kızın aslında Türk olduğu anlaşılır. Bunun üzerine Refet'le evlenirler.

Böyle bir son, şüphesiz, zevksizdir. Ama Ermenileri kötülemek gibi bir amacı da yoktur. Midhat Efendi Müslüman olmanın her şeyin en iyisi olduğuna inandığı için böyle yapar. Ahmed Midhat, bir kadın için birdenbire Müslüman olmanın getireceği, başta örtünme, bütün o kısıtlamaları coşkuyla onaylayan biri olduğu için, bu armağanı Rum'a, İngiliz'e, Rus'a, her sevdiğine gönül rahatlığıyla sunardı. Nitekim kendi Melek hanımına sunmuştu.

Kendisi de bir Arnavut, dolayısıyla "çift-kimlikli" olan Şemseddin Sami'nin de Ermeniler veya başka etnik-dinî gruplar hakkında düşmanca veya aşağılayıcı görüşleri olduğunu hatırlamıyorum.

Namık Kemal'de böyle bir düşmanlıktan çok (Ruslardan hoşlandığı söylenemez), Müslüman-Türkleri temize çıkarmak gibi bir eğilimden söz edebiliriz. Örneğin *İntibah*'ta bir cinayet işlenmesi gerektiğinde, bu işi yapmak üzere bir Hırvat peyda olur. Namık Kemal'in muhtemelen Hırvatlarla bir alıp veremediği yoktur ama o sırada bir kirli iş yapmak için (Çingenelerin cellât olması gibi) öyle biri lazım gelmiştir. Gene de, adamın "millet"ine de bir iki hakaret sallamadan edemez. Ama bu arada Arap Abdullah Efendi'yi betimleyişine bakınca, Müslüman olmanın da her zaman yeterli koruma sağlamadığı görülüyor: "Sinni yetmişi mütecaviz olduğu halde muaşeret-i nisvan yolundan kendini alamadığı gibi çehresi pek ziyade çiçek bozuğu olmakla beraber rengi melezî addolunacak derecelerde esmer, gözleri birkaç defa çektiği remed-i Mısrî bekayasından olarak hem perdeli hem çipil, burnu hiçbir vakit asarından kurtulamadığı frengi beliyyesiyle çürümüş frenk inciri gibi hem iri hem çentik, birkaç çürük diş ile çirkinliği bayağı iğrençlik derecesinde..." Böylece akıp gidiyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı varlığının bir türlü selâmete ulaşamaması *intelligentsia*'nın zihninde adamakıllı kekre bir ruh hali oluşmasına yol açıyor-

du. Kendi durumundan hoşnutsuzluk, "günah keçisi" arayışını körükler, yabancı düşmanlığını özellikle körükler. Namık Kemal gibi, başarıyı fütuhat türünden şeylerle özdeşleme eğilimi ağır basan bir zihniyette bu gibi düşmanlıkların temeli de var demektir. Bunlar, yazdığı marşların "işte aduv, karşıda hâzır-silâh" gibi dizelerinde kendini gösterir. Bütün yazdıklarında şiddetle öfkelendiği birilerini görürüz. Ama bu öfke aynı zamanda oldukça geneldir; özgül bir gruba yönelmez.

Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt*'inde epey "taş yürekli" insan vardır. Bunların bir kısmının etnik köken gereği böyle olduğu da düşünülebilir – zenci halayıklar, örneğin. Ama aslında böyle etnisite temelinde sistematik bir bakış yoktur. Kadın kahramanımız, Çerkes kökenli Dilber, bir aşamada Mısırlı Asaf Paşa ailesine satılır ve oğulları Celâl ile birbirlerine âşık olurlar. Bunun farkına varan anne, Zehra Hanım, fenalıklar geçirir, çünkü oğluna köle kızı yakıştıramaz. Böylece kızı satarlar. Bu işlemle Dilber Mısır'a kadar gider. Orada sonunda intihar eder.

Burada olsa olsa Araplara ("soylu" sınıftan Mısırlılar aslında Arap sayılmaz) karşı kötü bir duygu olabilir. Çünkü Zehra Hanım hakkında şunu okuyoruz: "Yalnız, mensup olduğu Mısırlı aristokrat aileden edindiği vazgeçilmez bir alışkanlıkla halayıkları daima küçümser, hakir görürdü." Oğlu Celâl de onun bu huyunu bilir: "Bilirsiniz ki annem asalete tapıyor." Yani "sınıf" sorunu etnisiteye baskındır. Sezai Bey, romanlarında genel olarak azınlık veya yabancı düşmanlığı gibi eğilimlere yer vermez. Ama, örneğin "Ermeni Meselesi" üstüne makale yazdığında, tutumu öteki Osmanlı milliyetçilerinden farklı olmaz.

İstanbul'a Dağıstan'dan gelen Mizancı Murad böyle değildir. Ruslardan nefret eder ve korkar. 19. yüzyılda Rus aydınları arasında yayılan Pan-Slavizm akımı bu ülkede yaşayan

Müslümanlar, öncelikle de Türkik kökenden gelenler tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştı. Haksız olduklarını da söylenemez. Dağıstanlı Mehmed Murad Bey'in tepkisi İslâmi'dir. Gaspıralı İsmail'i ve onun başlattığı "Cedid" hareketini bilir ve benimser. Ama mücadelesini Rusya'da değil, Halife'nin başında bulunduğu Osmanlı devletinde sürdürmeye karar vererek 1874'te İstanbul'a gelir. İyi okumuş bir adam olarak buranın düşünce ortamını etkiler, özellikle verdiği tarih dersleriyle (bunları kitap haline de getirmiştir) ünlenir.

Mizancı Murad bir "devrimci" değildir. Bir hareket başlatmaktansa Abdülhamid'i ikna etmeye çalışır. Bundan umudu kesince Avrupa'ya kaçar; bir süre sonra Abdülhamid'le yeniden uzlaşıp döndüğünde prestijini de büyük ölçüde kaybeder.

Turfanda mı, Yoksa Turfa mı? adlı tek romanını 1890 veya 1891'de yayımlamıştır. Burada, İstanbul ve Osmanlılık'tan beklentilerini de, hayal kırıklığını da görmek mümkündür. Burada kitabın yalnızca "zenofobik" özelliği üstünde durabileceğim. Kitap bunun bilinçli bir kararın sonucu olduğu izlenimini veriyor. Yazar, nerede bir "yabancı" ortaya çıkarsa, hakkında kötü bir söz söylemeye karar vermiş gibi. O bunu öncelikle İslâmcı bir açıdan yapıyor, ama onu izleyen milliyetçi yazarlar da onun kurduğu bu kalıbı aynen kullanabilirler; nitekim kullanmışlardır. Vurguyu dinden etnisiteye kaydırmak yetmiştir.

Romanın kahramanı Mansur Cezayir'de doğmuş ve büyümüş, bir süre Fransa'da okumuş, yaratıcısı Murad Bey gibi bir zaman sonra Hilafet'in başkentinde yaşamak ve çalışmak için İstanbul'a gelmiş bir aydın (doktor) ve bir idealisttir. Onu ilkin, İstanbul'a geldiği geminin güvertesinde Karadeniz'den Boğaz'dan içeri girildiği sırada görür ve tanırız. O kendinden geçmiş bir halde çevresine bakınırken bir Fransız yolcu ona

bir şeyler sorar, ama Mansur adamı işitmez, farkında bile olmaz. Böyle küçük bir ayrıntıyı Mehmed Murad'ın niçin gerekli bulduğu anlaşılır, çünkü hemen "Irkına mahsus aceleciliği ile Fransız..." diye olumsuz sözünü söyler.

Öteki yolcuların konuşmalarını da Mansur algılamaz: "Yalnız bir defa Büyükdere piyasası ile sefarethane sayfiyeleri zikrolunduğu sırada Mansur'un halinde bir değişiklik olmuştu". Büyükdere'de Rus sefarethane yazlığı olduğuna göre, demek yalnız bu ad kulağına çalındı. Ve hemen sinirlendi.

Rumelihisarı'nı geçerken "Muhammed" şeklinde yapıldığını hatırlayıp coşar, Anadoluhisarı'na bakınca "Timur" diye hayıflanır, ama Bebek'teki Robert Kolej mektebinin Amerikan misyonerlerinin elinde olduğunu işitince şok geçirir. Böylece limana gelir.

Şoklar uzayıp gidecektir. İlkin, "Amerika Hoteli"ne gitmekten sıkılır; fiyatı "frank" olarak söylenince yeniden kızar: "Darülhilafe limanında 'frank' yerine 'kuruş' sözünü işitmeyi arzu etmesindendi." Murad Bey iyi okumuş adamdır ama "kuruş"un Almanca "groschen"den geldiğini belli ki bilmiyor.

Gümrük memuruna bavulunu aramadığı ("vazifeyi ihmal") için kızar. O arada bir köpek ısırır (bu da herhalde sokak köpeği bolluğuna dikkat çekmek için) ama ona aldırmaz. Buna karşılık yarenlik etmeye çalışan Yahudi'ye kızar (çünkü o Yahudi'dir). Hotel d'Amerique'te namaz seccadesi görmeyince "odadan ve hotelden soğu"[r]. Oturup düşünür: "Bir aralık, 'Medenî olduğu iddiasıyla mağrur olan Avrupa hâlâ cehalet devrine mahsus olan garaz ve taassubu bir türlü elden bırakmıyor! Acaba kasıt mı var, yoksa sade gaflet mi?' dedi."

Mansur boşuna saniye geçirmez (yazarı da öyledir): "İsteği üzerine getirilen yerli gazeteleri okuyup bitirdi. Yüzünde-

ki tebessüm yalnız (Courrier d'Orient) gazetesinin makalesini okurken kaybolarak yerine hiddet kaim oldu."

Bu noktada Mansur gençlik yıllarını hatırlar. Böylece biz de onun nasıl yetiştiğini görürüz. Bu sayfalarda Fransızlar ortak nefretimizin hedefidir. Okulda bu kötü insanların Mansur'a nasıl haksızlık ve kötülük ettiklerini izleriz. Burada kitabın ve yazarın başlıca çelişkisi de biçimlenmeye başlar.

Kitap boyunca Mansur'un her konuda doğru olduğunu, her şeyi herkesten daha iyi bildiğini görürüz. İyi. Ama bu üstünlükte aldığı eğitimin payı yok mu, olmaması mümkün mü? Herhalde payı var. Yazar da olmadığını söylemiyor. Peki, nerede eğitilmiş? Fransa'da...

Kitap boyunca Mansur'un olaylar karşısında öteki Osmanlılar gibi davranmadığını, "Batılı" denecek tepkiler verdiğini görüyoruz. Ortada bir "azınlık" ya da "ecnebi" yoksa, Osmanlılar ve "alaturka davranışları" yerden yere vuruluyor. Öyleyse?..

Öylesi böylesi yok. Müslümanlar iyi, başka herkes kötü. Ama Müslümanların böyle kötülemesine, geri kalmasına yol açan "iç düşmanlar" var.

Bugün hâlâ şu birkaç cümleyle özetlenen matrisler arasında düşünen, dünyayı böyle gören insanlar var. Hem de çok sayıda. Bu bakımdan Mizancı Murad'ın "bireysel" bir düşünür dahi olmadığı, sadece anonim bir kalıbı yüksek sesle tekrarladığı söylenebilir. Ama bu işi bayağı erken tarihte yapanlardan biridir.

Mansur'un çalıştığı daireye bir "Frenk" gelir ve işi yapılmadığı için söylenir, kavga çıkarır. Bunu bir "Frenk" olarak yaptığı için Mansur fena halde celâllenir, adamı döver. İyi de, o dairedekilerin miskinliğini, ehliyetsizliğini ve sorumsuzluğunu yazar anlatmakla bitirememektedir. Bu durumda o "Frenk"in işini savsaklamakla doğru mu yapmış oluyorlar? Kitap bu çelişkiyi çözemeden biter.

Romanda bir kötü Ermeni de görünüp kaybolur, ama onun da Ermeni olması önemli değildir. Müslüman ve Türk olmadığı için zaten kötüler arasındadır.

Erken romanlardan biri olan, Recaizade Ekrem Bey'in *Araba Sevdası* gülünçlük derecesinde alafrangalık düşkünü Bihruz'un maskarasını çıkarır, ama Batı'nın kendisini hedef almaz. Bu eğlenceli romanda Türk ya da Müslüman olmayan birçok kişi bulunur (Fransızca hocası M. Pierre, uşak Michel, arabacı Andon, Kondoraki v.b.) ama bunlar hepsi normal insanlardır. Kin ve nefret duygularına bu romanda yer yoktur.

Nabizade Nâzım'ın hikâye ve romanlarında daha çok Rumlara rastlarız. *Zehra*'daki Urani gibi, olumsuz tiplerdir bunlar, çok zaman, ama sorun Mizancı Murad'da olduğu gibi düşünülerek biçimlendirilmiş bir düşmanlık değildir. Urani olumsuz olabilir, ama Zehra da ondan aşağı kalmaz.

Edebiyat-ı Cedide'nin önde gelen iki romancısı Halit Ziya ile Mehmet Rauf'tur. Bunlarda ilkel bir zenofobiye rastlanmaz. Mehmet Rauf'un *Halâs* adlı romanı Kurtuluş Savaşı'nı anlattığı için milliyetçilikle en fazla içiçe geçmiş kitabıdır. Bunu 1929'da yayımlamış ve Atatürk'e ithaf etmiş, bunun karşılığında Eğitim Bakanlığı'ndan ödül almış ve romanı okullara tavsiye edilmiştir. Yabancı ve azınlık düşmanlığının en yoğun olarak bu romanda görülmesi de normaldir. Gene de, örneğin kahramanımız Nihat'ın evlenmek üzere seçmediği Beatrice kötü bir insan olarak gösterilmez.

Violet adlı romanında "Violet"in aslında bir Türk kızı olduğu anlaşılır (bu bakımdan biraz *Müşahedat*'ı andırır), ama burada çok olumlu bir biçimde anlatılan bir Ermeni aile de görürüz (Madam Suzan, Madam Sayran ve Türk dostu babaları). Kitabın yayımlanma tarihinin 1915 olması da ilginç. Çağdaşları Hüseyin Cahit veya Saffeti Ziya gibi yazarlarda da belirgin bir zenofobik eğilim yoktur. Hüseyin Cahit, Di-

yapulo Rum ailesinin hafifliğine işaret eder ama bundan bir "millî mesele" çıkarmaz. Saffeti Ziya zaten bir Batı hayranıdır. Bu kuşağın en milliyetçi ve Türkçü yazarı Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Türklüğü yüceltir ama başkalarını kötülemeyi kendine iş edinmemiştir. Şüphesiz, kendini tutamadığı zamanlar vardır (Yahudilere düşmanlığı sezilir) ama bir Ömer Seyfettin ya da Mizancı Murad derecesine gelmez.

Hüseyin Rahmi çok yazmış, her konuda yazmış bir romancıdır. *Mürebbiye* tarzında bir romanda, erkekleri baştan çıkaran *Angel* gibi bir "gavur karısı" görürüz; Ahmed Midhat geleneğine uyarak (*Şık*, sonra *Şıpsevdi*) Batı hayranı Türkleri alaya alır.

Herkül Millas Hüseyin Rahmi'nin erken döneminde bir azınlık düşmanlığı gütmediğini, Rumlar ve Ermenilerin romanlarında sevimli tipler olarak belirdiğini, ama Cumhuriyet'in kuruluşuna doğru bu tavrın değişmeye başladığını anlatır. 1925'te yayımlanan *Ben Deli Miyim*'de ise azınlıklara "siz bize uşaklık edeceksiniz!" denildiğini aktarır. Demek ki Hüseyin Rahmi de o tarihlerde yükselen milliyetçiliğe, örneğin Mahmut Esat Bozkurt söylemine ayak uydurmuş: "Bizde işlerin kapıları iki anahtarla açılır: yaltaklanma, rüşvet. Buradaki Rum, Ermeni, Yahudi dalavereciler hep bu iki anahtarı kullanmadaki maharetleri sayesinde milyoner olmuşlardır." "Ermeniler Türkiye'nin şarkında boydan boya hayali bir Ermenistan, Yunan vahşi ordularıyla onun ciğergâhını çiğnerken siz de Kudüs'ü payitaht yaparak Filistin'de bir Yahudi hükümeti doğurmak istediniz." Bundan sonra genellikle bu yeni çizgisini izler. Bu yıllarında gençliğinin "romancı" özelliklerini de kaybetmeye başladığı gözlemlenir. Artık, daha önce yazdıklarına yeni bir şey ekleyemeyecek, kendini tekrarlayacaktır.

Cumhuriyet-öncesi edebiyatçılardan, Ömer Seyfettin'de Ermeni düşmanlığının erken örneklerinin bulunması şaşır-

tıcı değildir. Alman, İtalyan, Bulgar vb. hiç kimseyi ihmal etmeyen bu yazar özellikle "Ashab-ı Kehfimiz" adlı hikâyesinde Pan-Ottomanizmin niçin işlemeyeceğini, bir Ermeni karaktere yazdırdığı günlükte açıklar. Hikaye 1918'de, yani kıyımdan sonra ve Ömer Seyfettin'in ölümünden iki yıl önce yazılmıştır. Ama hikâyede anlatılan olayların başlangıç tarihi 1909'dur. Başlangıçta Türk ve Ermenilerin bir arada yaşayabileceği idealine inanan Ermeni genci 1912'ye gelindiğinde Ermeni milliyetçisi olmaya karar verir. 1913'te Balkan bozgununu sevinçle gözlemler. 1925'te günlük bittiğinde, bu gencin söyledikleri ("Yoksa onlar bizi imha edecekti!"), 1915'in bizim açımızdan savunmasını da sağlamış olur.

Cumhuriyet dönemi

Türk edebiyat tarihinin "Millî Edebiyat" dönemi, akım içinde adı geçen yazarların pek azı istisna olacak şekilde, azınlık ve yabancı düşmanlığının doruğa tırmandığı bir dönemdir. Ömer Seyfettin'i bu yeni milliyetçi akımın kurucuları arasında sayabiliriz. Birçok bakımdan bir öncü rolü oynadığı söylenebilir. Ama ondan birkaç yıl geriden gelen Yakup Kadri, Halide Edip kuşağı da bu anlamda çok "gerisinde" sayılmaz.

Halide Edip

Halide Edip bir "Ermeni kıyımı" olmadığını iddia etmez; ama olmasını haklı göstermeye çalışır:

> Ermeni kırımını ve medeniyet düşmanı Almanlarla işbirliği eden medeniyet düşmanları bizdik (*Ateşten Gömlek*, Atlas Kitabevi, 1968, s. 24);
>
> Onun ne kadar gavur düşmanı, nasıl Erzurum'da Ruslarla gelen Ermenilerin bütün Erzurum'la kendi çocuklarını, ka-

rısını öldürdükten sonra Türkün ocaklarını söndüren Ermenileri zulme uğratmış bir millet diye gösteren Avrupa'ya kızgınlığını bilirim (*a.g.e.*, 52).

Halide Edip'in anlattığı (her zamanki bozuk Türkçe'siyle) Erzurum olayları, 1915'in *intikamı* olarak gerçekleşir ve Talât Paşa'nın anılarında alıntıladığı Rus subayı Tverdo Khlebov'da da geçer. Buradaki Ermeni zulmü, Ermeni ulusal kahramanı Antranik'in komutasında yürütülmüştür.

Halide Edip, Komitas'ı, hem de Türk Ocakları'nın salonunda dinlemiş, sonra tanışmışlardır. Sıkça görüştüklerini anlatır *Mor Salkımlı Ev*'de (Özgür Yayınları, İstanbul, 2006):

> Komitas benim evime de gelir, saatlerce çalar, söylerdi. Bu ziyaretler Ermenilerle Türklerin birbirlerini boğazladıkları zaman dahi devam etti. İkimizin de içinde, bu vaziyet, birbirimize feda edemediğimiz bir acı uyandırmıştı...
>
> 1915'te Ocak onu tehcir etmekten kurtardı. 1916'da aklî bir muvazenesizlik geçiriyordu. Doktor Adnan, Talât Paşa'ya müracaat ederek, Paris'te tedavi edilmesi için izin aldı. Galiba orada bir akıl hastanesinde öldü.

Komitas'ın ölümü 1935'i buldu. 1915'te tutuklanmıştı. Halide Edib'in söylediğinden farklı olarak, notları, notaları darmadağın olmuştu. Bir süre sonra muhtemelen Halide Edib'in de etkisiyle bırakıldı. Ama olanları sindiremedi ve aklını oynattı. Yirmi yıla yakın süre bu halde yaşadı, hiçbir şey de üretemedi.

Ne de olsa, buralı, buraya birçok bakımdan bağlı bir insandı. İstanbul'da bir "konservatuar" açılmasının en büyük ideallerinden biri olduğu söylenir. Ama tabii kendi halkına daha sağlam bağlarla bağlıydı. Altından kalkılmayacak olaylara tanık oldu. İş arkadaşı Yegmalyan'ın da onun gibi aklını oynatarak ölmesi ilginç ve acıklıdır.

Şu da, Adıvar'ın Ermeniler hakkındaki değerlendirmesini özetler:

> Zavallı uşak Ermeniyi hattâ bize baş kaldırırken severdim, fakat İngilizlere uşaklık ederken küçük bir şey (*a.g.e.*, s. 54).

Bu "baş kaldıran Ermeni" imgesi de kısmen Komitas'tan esinlenmiş olabilir.

Kıyım öncesinde yazdığı *Yeni Turan*'da ise Halide Edib'in tavrı daha liberaldir. "Ütopya"sında, "Ziraat nazırı Varteks Efendi Anadolu'nun başka bir yüzde namuslu, fedakâr ve cesur çocuğu" diyebilmiştir (*Yeni Turan*, Atlas Kitabevi, 5. Baskı, 1973, s. 81). Ama Kurtuluş Savaşı sonrasında bu tür ütopyalara imkan kalmaz.

Kıyım olduğu sırada da Halide Edib'in buna şiddetli tepki gösterdiği biliniyor. Ancak bu olayın bütün dünyada Türkiye'yi ve Türkleri suçlama ve cezalandırma amacıyla dile getirilir hale gelmesinden sonra Halide Edip de, yukarıda söylediği şekilde, savunmaya çekilmiş ve eleştiri tonunu düşürmüştür. İngilizce anılarında Kıyım hakkında Talât Paşa ile nasıl tartıştıklarını anlatır. Talât Paşa onun eleştirisine kızar. "Bana bakın, Halide Hanım, ben de en az sizin kadar iyi kalpliyim, insanların acı çekmesi beni de geceleri rahat uyutmuyor," der. "Bir ulus kendi menfaatleri için en iyi olanı yaptığı ve başarılı olduğu sürece dünya ona hayran olur ve yaptıklarının ahlâki olduğuna inanır. Ben de yaptıklarım için ölmeye hazırım ve biliyorum ki bunun için öleceğim" (İpek Çalışlar, *Halide Edib*, Everest Yayınları, 2011, s. 132-3). Bilerek ölmek de kendi bileceği iş, ama milyonlarca insanı, kendisinden sonra dünyaya gelecek kuşakları, insanları da buna ortak etmiş oldu.

Kıyım'dan az sonra Halide Edip Suriye'ye gider ve orada Cemal Paşa ile karşılaşır. Kıyım'a karışmayan Cemal Paşa ile iyi geçinir. Sadece, aileleri yok olmuş Ermeni çocuklarına Türk adı verdirdiği için onunla tartışır. Cemal Paşa Erme-

ni yetimhanelerinde yer kalmadığını, ad değiştirerek onları Müslüman yetimhanelerine sokabildiğini söyleyerek Halide Edip'i ikna eder, yatıştırır.

Halide Edib'in Cemal Paşa ile dostane ilişkisi bir başka edebiyatçımızı kızdırmıştır: Ahmed Haşim'i. 1918'de *İctihad*'da Halide Edib'e bir "açık mektup" yayımlar. Der ki: "*Vakit*'teki makalenizde Ermeni kıtalinden bahsediyorsunuz ve ağır, vakur ve itâbkâr bir sesle, bir kürsünün bâlâsından bu işin şenaatini ilân ediyorsunuz. Ne iyi!"

Haşim, Ermenilerin kıyımına kızan Halide Edib'in Araplar için benzer sözler söylememesine, üstelik de Arapları öldüren Cemal Paşa ile dostluk etmesine içerler:

> O sırada Suriye'de insanlar öldürülüyordu. Paşa'nın askerleri, insanları bağlıyor, mahkemeleri bunları mahkûm ediyor, cellatları bunları asıyor... (Ahmet Haşim: *Gurabahâne-i Lakîlakan*, Hazırlayanlar: İnci Enginün-Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 1991, s. 103).

> Ermenilere dair yazdıklarınızın ve yazacaklarınızın bir kıymeti olması için Suriye'de Arapların öldürüldüğü günlerde Suriyeli annelerin, zevce ve maşukaların gizlice altında ağladığı namütenahi damlara nâzır, mutantan otel teraslarında yeşil portakal yaprakları kokan Suriye gecelerinde sizin gülmemiş olmanız lâzım gelirdi (*a.g.e.*, s. 104).

Haşim şüphesiz Ermeni Kıyımı'nı inkâr etmeye ya da önemini azaltmaya çalışmıyor. Kendisi de Arap olduğu için Cemal Paşa'ya çok kızdığı anlaşılıyor. Arapları öldüren adamın eleştiriden kurtulmasına öfkeleniyor.

Aşağıdaki gibi yazıları yazabilmiştir Halide Edib:

> Zavallı Ermeni vatandaşlarım, sizler kâbus-i Hamidî'nin en mazlumları [1890'larda olanlardan başlıyor – M.B.], en sahipsiz kurbanlar! Şimdi ebediyen teessüs eden hürriyet-i

mukaddeseye karşı ruhumda uyanan galeyan-ı meserret, sizin kararmış, silinmiş memleketiniz, kanlı naaşlarınız, bikes, yersiz yurtsuz tali-i giryanı karşısında yaşlı bir handeye benziyor. Bu şad-ı millî, evlatları göğüslerinden koparılmış mahrum anaların gözlerindeki zalam-ı facia karşısında yerlere geçiyor.

Üstü... Türklüğün, bütün insanlığın kızardığı bu baştan başa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi ıztırab ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor.

... misli görülmemiş musibetiniz için, mütevazi ve mutazarri sizden af dilemeye geldim. Bu haile-i faciada sevgililerini gömmüş olanların ayrı ayrı kederlerini paylaşmak, biçare mezarların en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek mensup olduğum kavim namına ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum. Oh! Emin olun gönlümde bütün milletin nedamet ve hacaleti, ama toprağının matem-i siyahı var.

Bundan sonra topluma seslenir, "Bu işi siz temizleyin," der:

Şimdi siz Türklüğün namusunu kılıcınızla üzerinde tutuyorsunuz. Silâh arkadaşlarınızın intikamını almak ve Meşrutiyeti saklamak için nasıl bir savlet-i ahenin ile koca bir tahtı devirdiniz [31 Mart'ı ve Abdülhamid'in hal'ini kastediyor – M.B.] ise, Türklüğün, Osmanlılığın elinde kalan Ermeni vatandaşlarımızın kanını da sizin pak kılıçlarınız yıkayabilir. İleri vatandaşlarım, Ermeni kardeşlerimiz hürriyet için kan dökeni silâh arkadaşlarınızın kardeşleridir.

Ve şu feryatla bitirir:

Binlerce vatandaş kanı, kül olmuş bütün bir mamure, baştan başa makber olan bir memleket. Çocuklarla, kadınlarla, yere geçirilen bu Osmanlıların intikamını almazsanız, in-

sanlıktan utanmayarak komşumuzu inleten bu canileri teeddüb etmezseniz, zannediyorum ki genç Türklüğün üzerinde ebedi bir nokta-i cehalet kalacaktır (Halide Salih, *Tanin*, 18 Mayıs, 1909).

Görüldüğü gibi bu daha 1909'dan, yani Adana, Cebel-i Bereket olaylarından sonra yazdığı makale. 1915'e daha çok var. Bunlardan ötürü İttihatçı çoğunluğun onunla selâmı sabahı kestiği de bilinir.

1915'te Halide Edib, Falih Rıfkı ile birlikte Suriye'ye, Cemal Paşa'nın yanına giderken yolda Bahaeddin Şakir de aynı trene biner. Halide Edib'le tanışmıyorlardır. Onları Falih Rıfkı tanıştırır. Gerisini İpek Çalışlar şöyle anlatır:

İkisi yol boyunca konuştular, sonunda Bahaeddin Şakir trenden indi.

Halide, Bahaeddin Şakir'i uğurlamak için trenin kapısına yürüyen Falih Rıfkı'yı durdurarak; "Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdın," demişti. Halide, Bahaeddin Şakir'in anlattıklarından onun bir "katil" olduğuna karar vermişti. Bahaeddin Şakir ise Falih Rıfkı ile vedalaşırken, onun kulağına eğilip (...) "Senin gibi yetişecek kıyınetli gençleri, bu kadınla temas etmekten men etmeli," diyecekti.

İkisi de birbirinden nefret etmişlerdi (Çalışlar, *a.g.e.*, s. 135-6).

1918'de, savaş kaybedilmiş ve herkes başa gelecekleri düşünürken, Halide Edib de daha "savunmacı" bir dile döner:

... son kuvvetli günlerimizde güya Türk unsuruna bir hizmet olsun diye Hıristiyan, bilhassa Ermeni unsurunu yine "karmaşık" bir usul ile tehcir ettik. İmhaya çalıştık. Senelerce süren bu usuller ve cinayetler neticesinde, yine hâkim binaenaleyh mesul unsur olmak hasebiyle bütün yük ve leke milletin masum alnına çökmüş omuzlarına yıkıldı.

> Biz bugün millî hayatımızın en çetin ve kara günlerinde bulunuyoruz. Ve bizi en ziyade sıkan şey, Amerika ve İngiltere'ye karşı memleketinde masum tebaasına zulmetmiş ve masum tebaasını çocuklarıyla öldürmüş vaziyetinde kalmaktır (*Vakit*, 22 Teşrinievvel, 1918).

Bu "savunmacı" ruh haliyle, bir süre sonra, milliyetçiliğin "uşak Ermeni" söylemine dönebilecektir.

Yakup Kadri

Yakup Kadri'nin en yoğun düşmanlığı Yunan ve Rum halklarına yönelmiştir; onların yanında Ermenilerin çok fazla sözü geçmez. Ara sıra, olumlu biçimde bile geçebilir.

Ancak *Ankara*'nın başında ilginç bir bölüm vardır. Yazar nefretini gizlemeye pek de gerek duymadığı Ankaralı "işadamı" ailesi Sungurzadelerin "ilk birikimleri"nin mahiyetini açıklar bu bölümde:

> Büyük Kavga'nın [Fransızca "Grand Guerre", yani 1. Dünya Savaşı – M.B.] iptidalarında üç kardeşten biri Veysel Efendi bir tüccarın yanında çalışıyor; öbürü Ömer Efendi, köyler arasında gezginci manifaturacılık yapıyor; üçüncüsü Hüseyin de Dereboyu'nda tabaklık ediyordu.
>
> Ankaralılar arasında hiç kimse bunların adını sanını bilmediği için Büyük Kavganın ikinci yılı [yani 1915; kesin adres veriyor yazar – M.B.], birdenbire, ne gibi işlerle zengin oluverdiklerini hatırlamaz. Hatırlasa bile bunda şaşacak bir şey bulamayacaktı. Zira Büyük Kavgada cephe gerisini tutanlardan birçoklarının, yalnız Ankara'da değil, memleketin her bucağında böyle hiç yoktan servet ve samana konuverişleri en tabii hadiselerden biri halini almıştır (*Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 35).

Tehcir ve kıyımla yok olan Ermenilerin malları üstüne oturan yeni bir "millî" varlıklı sınıfın oluşması, ülkenin o günlerini yaşayanlar için, Yakup Kadri'nin de burada belirttiği gibi, gizli kapaklı bir olay değildi. Bugün olduğu gibi, çoğunluk tarafından bilinmeyen, söylendiğinde şok yaratan bir şey değil, herkesin bildiği, çoğunluğun pek fazla onaylamadan kabullendiği bir olaydı.

Yakup Kadri henüz "Zoraki Diplomat" olmamışken de oldukça diplomatik bir dille konuşmakta, ama anlayana gerekli mesajı iletmektedir. *Hüküm Gecesi*'nde 1910-13 arasındaki olayları anlatırken şöyle bir "sahne"ye yer verir: Talât ve Cemal Merkez-i Umumî'de konuşurlar. Bahaeddin Şakir de oradadır. Yazar, bu kişiler hakkında kanılarını sezdirirken onları Osmanlıcılık ve Türkçülük üstüne konuşturur. Cemal Paşa Osmanlıcı'dır, Türkçülük'ten bir şey anlamadığını söyler. Derken Ziya Gökalp gelir, konuşmaya katılır: "Önce bu programı değiştirmeli. Yerine sıkı, milliyetçilik esası üzerine bir program yapmalı" der. Talât bunu beğenir. Cemal Paşa gene Osmanlıcılık üstüne konuşunca Gökalp itiraz eder: "Eğer Osmanlılık dilleri, ırkları, kültürleri birbirlerinden ayrı bir sürü unsurları bir araya toplayıp bir birlik meydana getirmek ise bunun adına sadece 'boş hayal' diyeceğiz. Çünkü bu unsurların birleşmesi imkânı yoktur" der. Türkçü Bahaeddin Şakir buna çok sevinir ve ekler: "Boşuna birbirimizi aldatmayalım. Ergeç bu memlekette kanlı bir 'anasır' kavgasının şahidi olacağız. Bu kaçınılması imkânsız bir akıbettir" (*Hüküm Gecesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 321).

Konuşmanın yönünden Talât de memnundur:

> Talât Bey'in iri bilyaları andıran gözleri, yüzünün ortasında, yuvarlak yuvarlak döndüler. Sakin ve rahat karnının üstünden *sanki bir sezinim ürpertisi geçmişti* [abç].

"İşte" dedi. "Bu da bir teşkilât meselesi. Bu kavga başlamadı mı sanıyorsunuz? Başladı. Efendiler, çoktan başladı. Fakat bizim teşkilâtımız zayıf ve eksik olduğu için henüz işin genişliğinden kâfi derecede haberimiz olamıyor. Kim ne derse desin *onlar* [abç] bu hususta bizden daha mükemmel vasıtalara –yani teşkilâta– sahiptirler" (*a.g.e.*).

Yakup Kadri bu bölümde Ermeni Kıyımı'nın yalnız Dünya Savaşı Konjonktüründe ortaya çıkmış bir olay olmadığını, İttihat ve Terakki'nin en tepesinde yer alanların –burada Talât ve Bahaeddin Şakir– savaştan önce bir "anasır" kavgasına hazırlandıklarını "lisan-ı münasip"le belirtiyor. "Onlar"ın daha örgütlü olduğunu iddia etmeleri normal elbette. Bu gibi olaylar her zaman "kendini savunma" kalkanı arkasında yapılır.

Mithat Cemal Kuntay

Mithat Cemal'in Üç İstanbul'undan biri azınlıkların yaşadığı ve onların sözünün daha çok geçtiği semtlerdir. Mithat Cemal de ağzını bozar: "...ağızlarında kanlı bir edebiyat, Ermeni dilinin salyası ve Ermeni mutfağının salçası..." (*Üç İstanbul*, Sander Yayınları, 1976, s. 369)

Mithat Cemal bu romanını Cumhuriyet'ten sonra yazmış ve yayımlamıştır (1938). Birçok yazarlık meziyetine sahip, bu arada yerli tarihi de iyi bilen bir entelektüel olan Kuntay oldukça şiddetli bir milliyetçiydi. Bu romanında "anti" denebilecek duyguları Ermenilerden çok Rumlar ve Yahudilere dönmüş olmakla birlikte, onlar hakkında da yukarıdaki ibare gibi kin dolu sözler söylemekten kendini alamamıştır. Kıyım konusuna doğrudan girmez; ama Ermenilerin Türklere karşı güttüğü düşmanlığa –birkaç yerde– değinerek dolaylı biçimde bunun zorunlu olduğunu ima etmek is-

ter. Avrupalı ülkeleri de suçlamaktan geri kalmaz. Milliyetçi Adnan, Abdülhamit taraftarı Sefaret Müsteşarı Nail'in ağzının payını verir:

> Alman baştercümanı Testa ile Ermeni ihtilalinde [Osmanlı Bankası baskını olayı – M.B.] 25 Ermeniyi Osmanlı Bankası'ndan çıkarmaya Sultan Hamit kimi gönderiyor? Zaptiye nazırını mı? Hayır! Moskof Baştercümanı Maximoff'u... Siz ne diyorsunuz Nail Beyefendi?.. Diyarbekir'de bir Türk bir Ermeninin nasırına bassa devletler [yani "Düvel-i Muazzama" – M.B.] Galata'ya bir düzine karakol gemisi gönderiyor (*a.g.e.*, s. 100-101).

Önceki alıntının geçtiği bölümde Adnan, "önden vuran" ve "arkadan vuran" düşmandan başka, bir de "yandan vuran" olduğunu ve Dünya Savaşı'nda Ermenilerin bunu yaptığını söyler. Böylece, o da Ruslarla birleşip "bizi [bir yerimizden] vuran Ermeniler" açıklamasına yaslanır.

Bu şekilde seçtiği ayrıntıların ötesine geçmediği için, *Ankara*'da gördüğümüz temellük konuları veya Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin yanısıra Konya, Kayseri, Bolu ve Tekirdağ (vb., vb.) Ermenileri'nin niçin sürüldüğü –ve öldürüldüğü– sorusunun cevabını görmeyiz Kuntay'da.

Ermeni propaganda edebiyatından örnekler verir: "Ben Hayık soyuna mensubum. Hayık'ın, Aram'ın diliyle konuşuyorum. Ey Ermeni çocuğu, sen Vartan'ın soyundansın. Ey Ermenistan'ın aziz güneşi, bahar geldi" (s. 369). Buradan Taşnak'ın şifreli emirlerine veya Hınçak'ın çeşitli yayınlarına geçiyor.

Nâzım Hikmet

Buraya kadar saydığım bu yazarlardan, öncelikle ideolojisiyle farklılaşan Nâzım Hikmet'in Ermeni sorunu konusun-

daki tavrı, *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda, başka konularda olduğu kadar belirli değil gibidir.

İlkin şu bölümde "Ermeni" sözü geçiyor:

> Hiçbir yere benzemez Bursa hamamları,
> Hele "Ferahfeza".
> Bahçe içinde bir otel.
> Müşteriler temiz.
> Vizite üç papel.
> Biri patrona kalıyor,
> Geçen sene bir Ermeni kızı götürdüm.
> Kurnazdır Ermeni milleti
> bizim Türklere benzemez.
> Dünyalığı düzeltti.
> Drahoması tamam.
> Malum ya gâvur âdeti.
> Şimdi nişanlıdır
>
> (*Memleketimden İnsan Manzaraları*, Birinci Kitap, De Yayınları, 1967, s. 19)

Bu sözleri söyleyen bir "muhabbet tellâlı" olduğuna göre fazla "güvenilir" olmadığını düşünebiliriz. Ama bir "iftira" attığını düşünmemiz için de yazar tarafından verilmiş herhangi bir ipucu yok. "Ermeni" sözünün ilk olarak böyle bir bağlamda geçmesi bana tuhaf görünüyor.

Derken, dolaylı bir bağlantısı olan Ali Kemal konusuna geliyoruz. Tren İzmit'ten geçerken Kartallı Kâzım "Tatar yüzlü adam"a Ali Kemal'i öldürdükten sonra astıkları ağacı gösteriyor ve hikâyesini anlatıyor:

> Ali Kemal 20 dakka kaldı kalmadı konakta dışarı çıkardılar.
> Attı bir adım.
> Etrafını zabitlerle polisler almış.

Kireç gibi yüzü.
Sarışın.
Birden ahali başladı bağırmaya:
"Kahrol Artin Kemal..."
...
Muhafızları bıraktı Ali Kemal'i.
Ahali kara bulut gibi çullandı üzerine
alaşağı ettiler.
Orda yerde yaptılar ne yaptılarsa.
Sonra açıldı bir parça ortalık.
Baktım ki yatıyor yerde yüzükoyun
(*a.g.e.*, s. 92)

Ali Kemal'e "Artin Kemal" diyerek hakaret etmeye çalışan, linç olayını tertip eden Sakallı Nureddin Paşa'dır. Nâzım Hikmet, pek anlamadığım bir gerekçeyle onun bu sözünü "kitlelere mal ediyor"; bundan başka, Paşa'nın hiç adını anmayarak linç olayını da halkın kendiliğinden –ve tabii "ulusal"– tepkisi gibi gösteriyor.

Aynı hikayeyi Falih Rıfkı şöyle anlatır:

> Ali Kemal Ankara'ya gönderilecek ve orada yargılanacaktı. İzmit'te bulunan Nureddin Paşa *Peyam-ı Sabah* başyazarını alıkoydu... Ali Kemal büyük bir kaygı duymuyormuş [bunu Falih Rıfkı savcı Necip Ali'den öğreniyor – M.B.]. Anadolu'nun böyle bir zafer kazanacağını asla ummadığını, memleketin menfaatini bir uzlaşmada gördüğü için kanaat mücadelesi yaptığını söylüyormuş. Sonra kendisini Nureddin Paşa'nın çağırdığını haber vermişler. Yanına girince:
>
> – Artin Kemal sen misin? demiş.
>
> Ali Kemal, sesi bile titremeksizin:
>
> – Hayır Paşa Hazretleri, ben Artin Kemal değilim, Ali Kemal'im, demiş...
>
> Halbuki daha önce bazı neferleri sivil giydirerek Ali Ke-

> mal'i linç etmek için hazırlatmıştı. Komutanlık kapısından biraz uzaklaşınca taşlarla üzerine hücum etmişler... Koparır gibi almışlar ve taşla öldürmüşler. Üstü param parça köprünün üstüne atmışlar (*Çankaya*, Bateş Yayınları, 1980, s. 342).

Falih Rıfkı, İnönü'nün bu olaya çok kızdığını söyler ve şunu da ekler: "Mustafa Kemal de bu hadiseden tiksinerek bahsederdi."

Yahya Kemal ise aşağı yukarı aynı hikâyeleri anlatır (*Siyasî ve Edebî Portreler*, Fetih Cemiyeti, 1968, s. 96-9):

> Vakıa o sofrada hazır olan üç vekil ve birçok mebuslar bu linç vakasını tasvip etmiyor, hattâ içlerinden Nureddin Paşa'yı takbih ediyorlardı... Yemek esnasında Nureddin Paşa bahse devam ederek: "İnşallah yakında Vahideddin'i de getirip cezasını vereceğim!" derken, ikinci murahhas Rıza Nur Bey'in sabrı tükendi; önüne bakarak, lâkin Nureddin Paşa'ya hitaben: "Onu İnebolu'dan yola çıkaracağız, çünki Ankara'ya gelip mahkeme karşısında hesap vermesi lâzımdır" dedi.

Bu tartışma sertleşerek devam eder. Kitabı basan Yahya Kemal Enstitüsü bölüm sonuna bir ek koyma gereği duymuştur. Burada "Ali Kemal hakkında Yahya Kemal'in ... şifahî kanaati" belirtiliyor: "Ali Kemal'in vatana ihanet ettiği ileri sürülemez. Uğradığı âkibet millet mizacına ve millet ekseriyetine muhalif bir içtihadda inad ve ısrar etmesindendir."

Nâzım Hikmet kişisel olarak Yahya Kemal veya Falih Rıfkı ve burada adı geçen herkesten daha kendime yakın bulduğum biri. Ama bu konu ile ilgili anlatımlarda ona hak verdiğimi söyleyemeyeceğim. Şu günlerde Ali Kemal'in "hain"liği konusu yeniden gündeme getirildiği için, asıl konudan biraz uzaklaşma pahasına, bu bölümü uzatmayı yararlı gördüm.

Bu bölümde "Artin" yakıştırmasını da onaylar görünen Nâzım Hikmet'in belirsiz tavrı eser boyunca sürer. Sayfa

389'da Rum ve Ermeni "ihracatçılar"dan söz ederek ulusalcı düşmanlığı sınıf kalıbına döker. Sayfa 420'de karşımıza "Kızıl Ordu"da asker olan bir Ermeni çıkar ki, bağlı olduğu yer onu biraz olsun kurtarmaktadır:

İyi yürekli, fakat çok aksi bir adam olan
Ermeni Sagamanyan

Kiyef kapılarında yanı başında düştü Ermeni Sagamanyan.
[Fuhuş bağlantısı bir daha ima edilir – M.B.]
Elbet
Onlar çoktan unuttular, Hasan Şevket,
Yanmış zeytinyağıyla sidik kokusunu
Beyaz Rus ve Ermeni pansiyonlarının
(s. 112)

Bir yerde, gene milliyetçi yazarların sık sık dile getirdiği bir konuya rastlarız: yabancı dilde levhalar. Bakkal Sefer konuşur:

– Doğru,
Eskiden İstanbul'da, Beyoğlu'nda gâvur dükkâncılar
Frenkçe de yazarlardı levhalarına.
Bak şimdi yasak ettiler bunu, iyi oldu.
Türkçe yazmalı, Türkün ekmeğini yiyenler
(s. 302)

Bunu söyleyen bir gerici olduğu için düpedüz faşizan bir tutum yansıtan bu "Türkün ekmeğini yiyenler" edebiyatının Nâzım Hikmet'in kendi düşüncesi olmadığını çıkarsayabiliriz umarım. Burada da Ermeni Mihran'ın adı geçer. Az sonra, bir "Kıyım"a ilişkin çok az değinmeden birine geliriz, ancak bu da kesik kesik ibarelerle verildiği için yazarın nasıl bir noktadan olaya baktığını anlayamayız:

"Adana vukuatı"

..... Menhus eller, kirli nasiyeler

..... evli bir Ermeni kadının hanesine .....

..... Zevci gelir, bu mel'unların üçünü kurşunla katleder

bu fırsattan istifade Ermeni evlerine hücum.....

hükümetin miskinliği.....

..... İslâmlar Ermenilere, Ermeniler İslâmlara

..... evler ateşe verilir. .....

..... şehri yağma eden mürteciler.....

Adana kıtalı köylere

Tarsus sokakları cesetle doludur.

Daha okuyalım mı?

(s. 306)

Son olarak şu bölümde de tekrarlanan bir belirsizlik vardır: İsmail adında biri anlatır:

Domuzuna yiğitti.

Yozgat taraflarına jandarma gitti.

Ve Ermeniler kesilirken

Kana battı gırtlağına kadar

(s. 485)

Kesime o da katıldığı için mi kana batmıştır? Öyleyse "yiğit"liğinden dem vurmak zorunda mıyız?

Ermenilerin kitleler halinde "kesildiği", sonuç olarak, bir "olgu" halinde duruyor. Tabii bu dizelerin yazıldığı yıllarda bunun olduğunu inkâr etmenin bir anlamı yoktu: böyle bir politika da yoktu. Nâzım Hikmet'in bunu onaylamış olması da çok akla yakın gelmiyor. Gene de, varlığını söylediği olgu karşısında net bir tavır almaktan kaçındığı izlenimini veriyor.

"Çankırı Hapisanesi", "Memleketimden İnsan Manzaraları"ndan kısa bir süre önce yazılıp bitmiş olmalı (belki bir yıl). Burada Ermeni Kıyımı üstüne söylediği söz çok daha net ve açıktır:

> Bakkal Karabet'in ışıkları yanmış.
> Affetmedi bu Ermeni vatandaş
>
> Kürt dağlarında babasının kesilmesini.
> Fakat seviyor seni,
> Çünkü sen de affetmedin
>
> Bu karayı sürenleri Türk halkının alnına
> ("Hapisten Çıktıktan Sonra", *Yatar Bursa Kalesinde*, YKY, 2002, s. 205)

Nâzım Hikmet'in de, özellikle bu son söylenenle aynı fikirde olduğu burada belli oluyor.

Böyle bir olayın olmuş olması, bunun olduğu toplumda bunu olduracak genel bir ruh halinin bulunmasını öngerektirir. 1915'e daha yakın tarihlerde yazılmış eserlerde, eser sahibi olayı onaylıyor olmasa da, o genel ruh halinin bazı izlerinin bulunmasını normal karşılamamız gerekiyor belki de.

Kemal Tahir

Kurtuluş Savaşı dolaylarında geçen olayları ele alan Millî Edebiyat dönemi yazarlarından sonra, özellikle '60'lı yıllarda, bu tarihî olayın romanda yeniden yorumlandığını görüyoruz. Çığırı açan (yalnız Kurtuluş Savaşı çerçevesinde değil) Kemal Tahir'dir.

Yorgun Savaşçı'da Ermeni kıyımı vardır, ama başlangıçta biraz "kamufle" bir biçimde vardır. Romanın başında Vali Reşit Bey'in intihar sahnesini görürüz. Ama Reşit Bey'in kı-

yımda oynadığı role pek fazla girilmez. Cehennem Yüzbaşı "Reşit Bey gerçekten suçlu muydu?" diye sorunca Arap Maksut buna net bir cevap vermez, "...kendini, karşısındakilerin yerine koymuştur. 'Böyle bir ilmek elime geçse, ben asardım herifleri' diye düşünmüştür belki'" der (s. 56). Ama daha sonra, romanda Kemal Tahir'in sözcülüğünü yapan Doktor Münür'ün Reşit Bey'i evinde saklamayı kabul etmediğini görürüz. Bunu şöyle açıklar: "Yaptığı işlerle doktorluğu bağdaştıramadım başından beri, Paşa Dayı [bu, Halil Paşa'dır ki, aslında o da kıyımda rol oynamıştır – M.B.]... Hangi sebeple olursa olsun kıyıcılığı sevmemişimdir, çocukluğumdan bu yana..." (*Yorgun Savaşçı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971, s. 84). Kemal Tahir, Mithat Şükrü'nün aktardığı konuşmayı da biliyor olmalı. *Kurt Kanunu*'nda insanlığın ölçüsü, Emin Bey'in darda kalan Kara Kemal'i görüşlerine katılmasa da evinde saklamayı kabul etmesidir. Bu durumda, Doktor Münür'ün Reşit Bey'i evde saklamaya değmeyecek bir canavar gibi gördüğünü tahmin edebiliriz.

Bu konu bir süre sonra yeniden açılır. Halil Paşa Reşit Bey'i savunur: "...adam keserken, kendi kesilmeni de kabul ediyorsun! Yani canını koyuyorsun karşılığında... Vatanı tehlikede gördü. 'Binlerce insanı kesecek kadar tehlike yoktu' dersen, bak bu tartışılır." Bu sözlerden, Kemal Tahir'in "Ermeni kıyımı" olup olmadığını tartışmaya niyeti olmadığı belli. Genel olarak İttihatçıların yaptıklarını niçin ve nasıl yaptıklarını, daha özgül olarak da Ermeni Kıyımı'nın nasıl gerçekleşebildiğini anlamaya çalışıyor, bu sayfalarda ve bu kitap boyunca. Ama bir "hak verme" konumuna girdiğini söyleyemeyiz (sonlarda Enver'in Sarıkamış'taki davranışları gibi olaylar sanırım vermediğini pekiştiriyor). Nitekim, Doktor Münür de bu sözlerle ikna edilmiyor, "gözlerimi kaparım/vazifemi yaparın" anlayışına prim vermek istemiyor (*Yorgun Savaşçı*, s. 124-5).

Olgunluk çağına Marksist olarak giren Kemal Tahir'de çeşitli etnik önyargılar görmek mümkündür, ama bilinçli ve sistemli bir zenofobisi yoktur. Ermenilere ise özellikle sempati duyar. Örneğin *Devlet Ana*'da da, Osmanlı Devletinin kuruluşunun içinde yer alan olumlu bir Ermeni tipi yaratmıştır.

Kemal Tahir bu romanda Ermeni kıyımı hakkında bir "girizgâh" mahiyetinde söylediklerini başka romanlarında, *Yedi Çınar Yaylası* ve *Köyün Kamburu*'nun üçüncü cildi olarak yazdığı *Büyük Mal*'da tamamlar. Çorumlu Sülük Bey, "Ermeni kırımında, seferberlikte, Kuvayı Milliye karışıklığında çok ölüm görmüştü, çeşitli ölümler ki, tatlı uykulardan adam hoplatır bir ölümler" (*Büyük Mal*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970, s. 45).

Sülük, bu işlere kendisi de karışmıştır; Ermenileri kıyma emrini Yakup Cemil'den nasıl aldığını şöyle anlatır:

> Padişah fermanı ve de Enver Paşamızın emridir, Ermeninin İngilizle ve de Moskofla sözü bir ettiği anlaşıldı. Bunların niyeti, İngiliz alttan, Moskof üstten vurup Osmanlı'yı kötületip sürüp geldiklerinde "Bre urun" diyerekten bir gece apansız Müslümana saldırıp bizi bire kadar doğramaktır. Bu sebeple hükümatımız bunlara "sür emri" çıkaracaktır. Hükümat olduğundan ancak "sür emri" çıkarabilip 'vur emri' çıkaramamaktadır. Gerisi burda sizin gibi yiğit Türklere ve dini bütün Müslümanlara kalmıştır... Göreyim seni, dünyanın yüzünden Ermeni adını silesin, bu dünyada, padişahımızın, gayret nişanını göğsüne takıp salınasın... (*Büyük Mal*, s. 114-5)

Burada Kemal Tahir, "doğru" lafları, saf Pomak polis Cihangir'e söyletir. Ermenilerin direnmeden kaderlerine razı olduklarını işitince, Cihangir, Yakup Cemil'in yalanlarına sövmeye başlar: "Demiş idi ya, bunlar basacak Türkü ar-

kadan, kıracaklar bire kadar... Verir miydi boynunu hazırlıklı herif koyun gibi satıra çabalamadan az çok?" (*a.g.e.*, s. 119).

Cumhuriyet rejiminin bu konuda İttihatçı politikasından sapma göstermediğini de uygun dille belirtir Kemal Tahir:

> İtilafçıların zamanında [belâ] gelir gibi olduysa da çok yaşasın Gazi Atatürk'ümüz yetişti. O gün bu gündür, nice memurdan mebustan adam geldi gitti. Ne zaman bu Ermeni kırımı lafı açılsa, hepsi "Çok yaşa! Şanlı vatan hizmetidir. Başkaca hiç bir iş görmesen elverir" diyerek sırtımızı sıvazladı (*a.g.e.*, s. 116).

Cumhuriyet'le girilen bu yeni evrede, Ermeni malı mülkü üstüne oturan bu yeni "burjuvazi"nin yerini ve rolünü Kemal Tahir doğru değerlendirmiştir. *Büyük Mal*'ın önemli (ve kötü) kişilerinden Hacı Kenan Efendi, Kirkor Efendi'yi Hatap Boğazı'nda öldürtmüş, karısı Agavni ile de evlenmiş, ama sonra "Çorum'un rezil takımı Ermeni saklama meselesini ortaya atınca" (s. 123) onu da sepetlemiştir – ama Kirkor Efendi'nin altınları gömdüğü yeri de söylettikten sonra.

Romanın sonlarına doğru Ermeni konusuna bir daha döner:

> 1917'lerde Osmanlının mahalle değil, çadır kuramayacağı anlaşılınca, belediye çoktandır boş duran, boş durduğu için de korunması mesele haline gelen Ermeni mahallesini hatırladı... Abuzer Ağa takımının emmileri, dayıları, her yönden uzak yakın hısımları birer ikişer Ermeni evlerine sığındılar. Bunlar [Kürtlerden söz ediliyor – M.B.] memleketlerinde yere gömülü taş koğuklarda oturur olmalılar ki, saray gibi Ermeni evlerinin ikinci, hattâ birinci katlarına çıkmayı göze alamadılar, alt katlara yerleştiler... (*a.g.e.*, s. 438-9)

Yaşar Kemal

Yaşar Kemal'in doğrudan doğruya Ermeni olaylarını, kıyımı ya da bunu izleyen gelişmeleri konu edinen bir romanı yoktur. Yaşar Kemal Cumhuriyet-öncesinden çok sonrasındaki toplumsal dönüşüme ilgi duyan, onu vermeye çalışan bir yazardır. Ama, romanlarının birçoğunun geçtiği Çukurova'yı her türlü ayrıntısıyla bilir, tanır. Bu nedenle onun da romanlarında, bir vakitler orada yaşamış Ermenilerin anılarına sık sık rastlarız. Örneğin "Akçasazın Ağaları" dizisinin ilk kitabı olan *Demirciler Çarşısı Cinayeti*'ne bakalım: "Bir göçmen köyü de Bozkuyunun alt yanındaki boş Ermeni köyünü yurt tutmuş, oraya yerleşmişti" (*Demirciler Çarşısı Cinayeti*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 151). Köyün niçin "boş" olduğunu burada açıklamaya kalkışmaz yazar. Zaten başka şeyler anlatmaktadır. "Boş Ermeni Köyü", topografik bir ayrıntı gibi karşımıza çıkar.

Ama daha ileride, bu köye değilse de, geçen olaylara daha ayrıntılı referanslar görürüz. Akçasaz'ın tarihi destansı bir tonla anlatılırken, bu konulara da değinilir:

> Muallim Rüstem Bey, sen bir muallimsin, gökgözlü... Kasabaya geldiğinde yalınayaktın. Ve Ermeniler kaçtığında en güzel Ermeni evine sen kondun... Türkmen ağalarına, ileri gelenlerine teker teker Ermeni evlerini sen dağıttın. Çadırdan çıkıp Ermeni konaklarına geçtiler... Altı bin dönümlük Vartan Beğyanın tarlasını hemen onun üstüne bir gün içinde yaptırıverdin, niçin?... Sen olmasan kim gelir de o Ermeni topraklarının tapusunu alırdı, avuç avuç tapu harcı vererek?... (s. 353-4)

Mal paylaşımı bazen de zor kullanmaya yol açar:

> Bir gün öğle üstü Süleyman dokuz silahlı kişisiyle Mustafa *Ağa'nın kapısını* çaldı, *buyur ettiler*.

> Buradan çıkacaksın. Panosyanın mirası bana düştü. Panosyanın oğlu olduğumdan değil... Çünküleyin Panosyanı ben iteledim. Ol sebepten Panosyanın bütün malı mülkü, konağı, tarlası, çiftliği, dükkânları hep bana kaldı! (s. 357)

Bu paylaşma yıllarca sürer. Ala Temir adında saf bir Yörük yıllar sonra gene bunların peşine düşer! "Oralarda emvali metrukeden, yanıcığıma Ermeni dostlarımızdan kalmış hiç tarla yok mu? Onu sormaya geldim. Benim tarlalar gayri bana yetmez oldu da" (s. 416).

"Kimsecik" dizisinin ilk kitabı *Yağmurcuk Kuşu* da benzer mahiyette cümleler, bilgiler, değinmeler içerir. İlkin Ermeni ve Kürtlerin nasıl içiçe, kardeşçe yaşadığı anlatılır. Sonra, "İsmail Ağa için kırım günleri ömrünün en acı günleridir" (*Yağmurcuk Kuşu – Kimsecik 1*, Adam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 53) cümlesini görürüz. Dört yüz sayfayı geçen romanda serpiştirilmiş, böyle birçok cümle vardır.: "Ermenileri, Ermeni Kırımını, savaşı, Ermenilerin Çukurovayı boşaltıp kaçışlarını uzun uzun anlattı Haşmet Bey" (s. 77).

Annesi İsmail Ağa'ya öğüt verir:

> Bir de senden dileğim, oğlum, o kasabaya gidersen, o Ermenilerden kalma evleri, tarlaları kabul etme. Sahibi kaçmış yuvada, öteki kuş barınamaz. Yuva bozanın yuvası olmaz... Zulüm tarlasında zulüm biter (s. 95).

İsmail Ağa bu öğüde uyar: "Sağ ol ama Bey, ben Ermeni konağı, çiftliği, tarlası istemem" der. (s. 97). Konağı öneren Arif Bey sinirlenir:

> Ne varmış Ermeni kökünde, çiftliğinde de... Arif Beyin sesi titriyor, gittikçe de sertleşiyordu.
>
> "Yuvası bozulan kuşun yuvasında öteki kuş da barınamaz."

"Onlar kuş değil, Ermeni," diye bağırdı, bir çelik tel gibi zangırdayarak Arif Bey, ayaklarını yere vurup tepinerek, "Sen ne söylüyorsun, be akılsız Kürt, deli Kürt, onlar kuş değil, kuş değil... Evleri de yuva değil, olamaz" (s. 97).

İsmail Ağa'nın gösterdiği bu direniş, o malları paylaşmakta sakınca görmeyen ötekilerin ahlâksızlığını suratlarına çarptığı için ona çok kızarlar:

Arif Bey,

Aman Beyler, ben böyle bir zırnıkı Kürt görmedim, demişti. "Herif, biz Ermenileri kovduk diye Ermeni evinde oturmuyor, Ermeni tarlası sürmüyor" (s. 103).

Çukurova'nın bu yeni zenginlerinin hemen hemen hepsi Ermeni mallarının üstüne oturarak zenginlik yolunda ilk adımlarını atmışlardır:

Sonradan öğrendiler ki Memik Ağa bir sürü Ermeni tarlası kapatmıştı, kıyıdan köşeden, sorduklarında ben karaçalılıktan çıkardım diyecekti (s. 125).

Daha sonra İsmail Ağa, dostu Onnik'i, onu öldürmek üzere kovalayan köylülerin elinden kurtarır. Bunların başındaki Sofi için, Onnik, bir tür "cennet yatırımı"dır:

"Ver Ermeniyi bana, onu öldürmeliyim ben. Cennete gideceğim. Bu Ermeniyi de öldürürsem, benim sayım tamam olacak, cennete gideceğim, ver onu bana da sevaba gir. Ben onu Rızadan satın aldım" (s. 144).

Bu sözler, kıyım sırasında nasıl bir propaganda yürütüldüğünü ortaya koyar. Belli ki, "şu kadar Ermeni öldüren cennetliktir" diye propaganda yapılmıştır.

Orhan Kemal

Kemal Tahir ve Yaşar Kemal'den sonra bir de Orhan Kemal'e bakalım: *Kanlı Topraklar*'da, Ermeni kırımının yâdigarları, Yaşar Kemal'de olduğu gibi Çukurova topografyasının bir parçası gibidir:

> 1914 Birinci büyük harb. On dört yaşında, kara, kuru, ama gözlerden zeka taşan bir delikanlı. Tehcirle boşalmış Ermeni dükkân tezgâhlarına üşüşen Osmanlılar da Ermeni, Rumlar kadar dost, ya da düşman. Önce insan var, insanlar vardı. Çıkarını sağlayanlar ister camie gitsinlerdi, ister kilise ya da havraya. İsimleri ister Ahmet, Mehmet, Ali olsun, ister Bogos, Vartan, Alfred, Haçopulo (*Kanlı Topraklar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963, s. 13).

Aynı mülkiyet aktarımı konusuyla karşılaşırız burada da. Romanın zengin ve olumsuz kişisi Nedim Ağa,

> fabrikayı yıllarca önce Emvali Metruke'den, gene bu parti mebusu, hatırlı birinin yardımıyla ucuza satın almış, yıllar yılı da geliştirip büyütmüştü (*a.g.e.*, s. 19).

Partililer, bu işleri de denetleyenlerdir. Nedim Ağa hayır cemiyeti balosuna bilet almamak için mızmızlanınca azarı işitir:

> Bu fabrikayı baban mı yaptırdıydı? Ermeni malı. Partimizin sayesinde eline geçirip palazlanınca, sana onu temin edenlere karşı yan mı çiziyorsun? Kafamı kızdırma, bir kulbunu bulur elinden alıveririm ha! (*a.g.e.*, s. 19)

Adanalılar, eski günleri yad eder:

> O zamanlar böyle değil, ticaretin hızlı, Bezirgânlık gâvurların elinde. Her halde bileceksin, bu Nedim Ağanın fabri-

kası da dahil, bütün fabrikalar Rumların, Ermenilerin, Almanların (*a.g.e.*, s. 92);

Milli mücadeleden sonra Allah Allah! Millet bir saldırdı Ermeni, Rumlardan kalan mallara, deme gitsin (*a.g.e.*, s. 93);

Vallahi anlattılardı bir şeyler ya... Ermeni tehcirinde kumaş mağazasına mı konmuş? Adam mı boğazlamış kendi gibilerle bir olup? (*a.g.e.*, s. 97)

Topal Nuri süreci anlatır. Oldukça "sahih" bir tarih özetidir bu:

Meşrutiyet, İttihat ve Terakki. Millî zengin yetiştirme modası. Ardından Ermeni tehciri. Bu Nedim'in patronu çorbacı da Ermeni ya, kaçacak Türkiye'den. Aman Nedim demiş, ben seni severim, mert adamsın. Dinine ve diyanetine de sağlamsın. Gel seninle bir anlaşma yapalım: Malımı mülkümü sana satmış, paralarımı bir tamam almış olayım. Sen de mallarımın başına geç. Benim yerime işlerimi idare et. Kazan. Ye, iç helâl olsun. Bana da ne gönderirsen artık... (*a.g.e.*, s. 97-8)

Tabii bir şey gönderilmediğini öğreniriz. Orhan Kemal'in herhalde çok ve hızlı yazmaktan ilginç dalgınlıkları vardır. Az önce, fabrikanın "parti" yoluyla Nedim Ağa'ya kaldığını okumuştuk. Ama tabii bu dalgınlık anlatılan toplumsal olayın kendisiyle ilgili değil.

Topal Nuri [asıl kötü adam – M.B.], eski Ermeni mahallelerinden birinde iki katlı bir konak buldu. Kırmızı Marsilya kiremitli damıyla bu zarif ahşap konağı ilk sahibi kocaya vereceği kızı için özene bezene yaptırmış, hediye etmeye vakit bulamadan, İttihat ve Terakki'nin tehciriyle Halepe kapağı atmıştı. Sonradan çeşitli eller değiştiren konak, Millî Mücadele'yle birlikte "emval-i metruke"ye kalmış oradan da, Ermeni mallarının yağması ile zenginleşmiş bir ye-

> ni zenginin eline geçmişti ki, Topal Nuri, Nedim Ağa'nın isteği üzerine bu evi Şehnaz'a yirmi bin liraya satın almıştı (*a.g.e*, s. 159).

Nedim Ağa, fabrikadan başka, "bir eski Ermeninin olan taş konağı"nda oturmaktadır (*a.g.e.*, s. 189).

"Ermeni" motifi, hemen hemen hep aynı şekilde, ama her an karışır anlatımın içine. Artık orada olmayan insanlardan geriye kalmış nesnelerle onları her dakika hatırlarız:

> Bu, kalın ayakları oymalı ceviz masa da, yerlilerden pek çoğunun evlerinde raslanacağı gibi, Ermenilerden kalma eşyalardandı (*a.g.e.*, s. 270).

> Köylü bir tek karışını bile boş bırakmıyor, ekiyor, biçiyordu ama, bu ekilen biçilen, ürünleri satış edilen tarlalar çoğu zaman tapusuzdur! Tapu kayıtlarına göre yıllarca önce [aslında anlatılan 30'lardır; o kadar da eski değil – M.B.] tehcire tâbi tutulup memleketten çıkarılmış Ermenilere aitti (*a.g.e.*, s. 282-3).

Romanın adının niçin *Kanlı Topraklar* olduğu anlaşılır. Bunun devamı olarak yazdığı *Hanımın Çiftliği* 1950'lerde geçtiği için orada Ermeni lafı pek yoktur; ama burada yeterince geçiyor ve Ermeni Kıyımı üstüne söz söylemenin o kadar da yeni başlamadığını gösteriyor.

Tarık Buğra

Bazı yazarların bu konuları ele alırken büsbütün "zenofobik" görünmemek için, arada sırada "iyi" bir Rum veya Ermeni tipi yarattıklarını söylemiştim. Tarık Buğra bunu *Küçük Ağa*'da yapar. Romanın başlarında, Pontos'ta Rum devleti kurmak için toplantı yapan Akşehir Rumları (!) arasında Vasil, bunlardan biridir. Şöyle konuşur:

> Evet, biz Osmanlı'yız. Babalarımız ve dedelerimiz asırlardan beri bu toprakta Türklerle birlikte, onların haklarına sahip olarak yaşadı. Bir zulüm, bir hakaret görmedik. Aldık, verdik, hak hukuk geçti aramızda... Devlet galip gelince bir kötülük görmedik, üstelik makamlar, ünvanlar aldık. Fakat yenilince biz kötülüğe kalkıştık (*Küçük Ağa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 86).

O yılların ortamında bu sözleri söyleyecek bir Rum bulunabilir miydi? Kesinlemelerden kaçınmak gerekir ama herhalde çok zor bulunurdu. Yoksa, Orta Anadolu olduğuna göre, bir Karamanlı mı, böyle konuşan? Sahi Karamanlıların bakışı nasıldı? Bu sözlerin büsbütün yanlış olduğunu söyleyemeyiz. Ama yalnız Tarık Buğra'nın değil, pek çok Türk yazarının yaptığı bir genellemeyle karşı karşıyayız: 15., 16. ve hatta 17. yüzyıllarda, Batı'da eşine ratlamak mümkün olmayan bir dinî-kültürel hoşgörü Osmanlı toplumunda vardı. Ama 18. yüzyıldan itibaren bu durum değişmeye başlamıştı. Aralarında fazla profesyonel tarihçi bulunmayan Akşehir Rumları'nın eski tarihi değil, bu yeni tarihi daha canlı hatırlamaları akla yakındır. İkincisi, "millet sistemi"nin "altın çağ"ı sayılacak dönemlerde de, "hoşgörü" vardı ama, "eşitlik" gibi bir kavramın izi yoktu. Gayrımüslim "zimmî"ydi, yani "zimmet"imize geçmişti. Ona iyi bakmakla yükümlü oluyorduk; çünkü "mal"ımız gibi bir şeydi; ama kendimize eşit saymamızı gerektirecek bir yükümlülüğümüz yoktu.

Nitekim Tarık Buğra, Vasil'in ağzından bunları söyledikten sonra, kendi ağzından, şu cümleyi kurabiliyor: "Pis ve dünkü köle Yunan'ın Orhan'ı Osman'ı cennete geçiren kabirlere yaptığı hakaretleri anlatıyor" (s. 140). Halide Edip'te gördüğümüz Ermeni aşağılaması gibi bu da, onları "bize nankörlük ettikleri için" suçlarken ağızdan kaçan bir söz! "Biz onlara bu kadar iyi davranmışken..." diye başlayan bu

söylem, kaçınılmaz olarak böyle bir kanala dökülür. Bütün bu dünkü "Uşak" ve "Köle" edebiyatında, "nankörlük" yaptığı söylenenlerin gerçekte ne yaptığını anlamak güçleşir. Belli ki onları eşit görmüyoruz. Bizim yönetimimiz altında yaşadıkları için "Uşak" ve "Köle" deme hakkını elimizde tutuyoruz. Böyle yaşamaya devam etmemek üzere eyleme geçtiklerindeyse, "nankör", "hain", "kalleş" oluyorlar. Bazı Türkleri memnun etmek belli ki bir hayli güç.

Romanın sonuna doğru bir de "olumlu Ermeni" çıkar karşımıza: Doktor Minas:

> İmparatorluğun çöküşüne rağmen, ekmeğini yediği, ekmek paylaştığı bu toprakla bu insanlara bağlı kalan pek az Hıristiyan'dan biri idi o (s. 378).

Şu iki kelimelik "ekmeğini yeme" deyiminin altında özetlenmesi sayfalar alacak ve üzerine sayfalarca söz söylenmesi gereken bir anlayış ve bir tutum yatıyor. Günümüzde geçerli "azınlık hukuku"nda, ama aynı zamanda buna ilişkin *ahlakta*, böyle bir kavrama yer yoktur. Bir nesnel temeli de yoktur. İşi gücü olan, mesleğini icra eden bir adam –örneğin bu doktor– niçin *bizim* himmetimizle karnı doyan bir sığıntı olsun? Kendi yaşadığı topraklarda onu boğazlamayıp var olmasına izin verdiğimiz için mi "bizim ekmeğimiz"i yemiş oluyor? Çok vahşi, çok gayrı medenî bir bakış açısı bu; ama öyle olması, bütün bir edebiyatta sık sık karşımıza çıkmasına engel değil.

Tarık Buğra devam ediyor:

> Bir vakitler Agop, Yorgo, Hristaki yoktu. Aynı hava, aynı su ve aynı nimetler, aynı haklara eşit olarak, hem de aynı selâmlaşmalar, aynı gülümseyişlerle paylaşılıyordu (s. 381).

Ama bu "cennet" ortamının bir yanılsama olduğu anlaşılıyor: "Temellerindeki sarsıntı ile birlikte akrep akrepliğini – Agoplar Agopluklarını, Yorgolar Yorgoluklarını– bulmuştu."

Burada milliyetçilikte kaçınılmaz olarak bulunan, ama Tarık Buğra'da her zaman özellikle öne çıkan "özcü" yaklaşımın örneğini görüyoruz. Azınlıklar olarak yaşayan insanların, imparatorluğun çöküşünde, kendi ulus-devletlerini kurma istekleri konjonktürle veya tarihle ilgili bir şey değil: "Agopluk" ve "Yorgoluk" olarak, hep orada bulunmuş bir "öz"ün dışavurumu. Üstelik bu "Agopluk" ve "Yorgoluk" her türlü kötülükle de donanmış olduğu için ancak "akrep" analojisiyle anlaşılır hale geliyor.

İmparatorluk parçalandığında buna en çok, kendini onun sahibi sayan kişinin üzülmesi doğaldır. "Madem dağıldı, biz de kendi başımızın çaresine bakalım" diyenlere kırgınlık duymasının da anlaşılır bir yanı vardır (hak verilmese de). Ama Tarık Buğra'nın dili, "ekmek yeme"den "akrep"liğe, konunun bu kadar basit olmadığının ipuçlarını da veriyor. "Biz size dostluk gösterdik, siz bize..." söylemiyse bu, iddia oysa, "siz zaten akreptiniz" suçlaması bir "dostluk" belirtisi değil.

"Özcü" anlayışıyla Tarık Buğra, kendisinin de büsbütün inkar edemediği "iyi Rum" ve "iyi Ermeni" olgusu karşısında bir açıklama bulamaz gibidir:

> Hiç olmazsa aralarında Doktor Minas'lar, Manifaturacı Eftim'ler çıkmasaydı... çünkü o zaman işin içinden "Rum" deyip "Ermeni" deyip çıkıvermek mümkündü... (s. 382)

Bu satırları okuyunca, Buğra'nın o kadar da yalınkat ve bağnaz bir milliyetçilik gütmediğini düşünmek mümkün olabilir belki. Ya da olabilir mi?

Tarık Buğra bu "sorun"u Reis Bey yolundan düşünür ama pek dişe dokunur bir sonuca varmaz, bir açıklama yapmaz. Gene öteki konuya döner, "İhanete, kalleşliğe uğrayanlar şimdi artık efendilik haklarını kullanmadıkları, üstünlüklerini ve bunun imkânlarını ihmal ettikleri için hırslı bir pişmanlık duyuyorlardı" diye devam eder (*a.g.e.*, s. 382).

Aslında, Minas ve Eftim gibi, kuraldışı gördüklerinin, "Biz Osmanlıyız" demelerinin dışında nasıl bir erdemleri olduğunu pek görmeyiz. Minas'ın ayrıca iyi, vicdanlı bir doktor olduğu, tanıdığı Türklere dostane yaklaştığı gösterilmiştir biraz. Ama bunlar, "olumlu insani nitelikleri temsil ediyor" türünden cümleler kurmamız için yeterli mi? Değil elbette.

Bu durumda, iyiliğin, Türk olmak, bu olamıyorsa hiç değilse Türk dostu olmak dışında bir tanımı görünmüyor. Bu adamları Tarık Buğra'nın hoşgörmesine yol açan bu özelliklerin kendi cemaatları tarafından nasıl karşılanması gerekeceği de belli değil.

Yüzbaşı Selâhattin

Daha dolaysız bir şekilde Ermeni olaylarına yönelen iki romana gelmeden önce, sınıflandırması zor bir kitapta rastladığımız bazı bölümler üstünde durmak istiyorum. Bu kitabın adı *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı* (Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973). Adı roman ama aslının Yüzbaşı Selahattin Yurtoğlu adında gerçek bir subayın anıları olduğunu öğreniyoruz. Oğlu Cengiz Yurtoğlu on beş cilt tutan bu anıları İlhan Selçuk'a veriyor; o da bir seçme ve kısaltma yaparak bunları iki cilt halinde yayımlanabilecek duruma getiriyor: "On beş cilt tutan anılardan bugünkü ortamda tepkiler yaratacak bazı sayfaları da çıkartmak zorunda kaldım" diyor. Bunların neyle ilgili, ne anlatan sayfalar olduğunu bilmiyoruz; "tepki yaratacak" olduğuna göre, bugün için önem taşıyan konular olmalı. Ama anılarla yayımlanan yarı-roman kitap arasında genel olarak, çok farklı bir nitelik olduğu kanısında değilim. Yüzbaşı, *political correctness* diye bir kavramın bilinmediği bir zaman diliminde bunları yazmış; İlhan Selçuk da muhtemelen çok fazla müdahale etmemiş – diye umuyorum. Yüzbaşı, Van isyanına değinir:

6-7 Mayıs 1915 günlerinde Van valisinden... telgraflar gelmeye başladı. Van'da Ermeniler isyan etmiş. Van kentinde Ermeni ve Türkler arasında kan gövdeyi götürmeye başlamış; Rus birlikleri Van'a yaklaşıyormuş.

16 Mayıs'ta Van'ın düştüğünü haber alırlar. Bu tarihte tehcir başlamış ve bütün ülkede yürürlüktedir. Burada Yüzbaşı daha eskide kalan ilginç bir görüşme aktarır. Kendisinin en yakın ilişkide olduğu, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın başkanlığında bir kurul Ermeni Patriği'ni ziyaret etmiş ve şunları söylemiştir (4 Ağustos 1914 gibi bir tarih de veriyor):

> Osmanlı İmparatorluğu bir Cihan Savaşı'na girmek üzeredir. Bu, devletimiz için, olmak ya da olmamak sorunudur. Bunun içindir ki, imparatorluk her tedbire başvuracaktır. Ermenilerin yüzyıldan beri bir hükûmet kurmak için çalıştıklarını ve bu yolda Rus ve İngilizlerce desteklendiklerini biliyoruz. Bu durum karşısında teklifimiz:
>
> 1. Biz savaşta ya galip geleceğiz, ya yenileceğiz. Eğer bu dönemde siz bize kötülük yapmazsanız ve biz de galip gelirsek, merkezi Erivan olmak üzere bir Ermenistan kurulmasını (Türk-İran-Rus topraklarında) kabul ederiz. Yok, yenilirsek zaten galip devletler bunu yapacaklardır.
>
> 2. Ermeniler düşmanlarımıza yardım ederlerse, o vakit Türkiye'deki bütün Ermenileri mahvederiz. Galip gelir ve Kafkasya'ya geçersek orada aynı davranışı devam ettiririz. Yenilsek dahi Ermeniler için kazanç yoktur.
>
> Bu teklif karşısında Patrikhane, Ermenilerin savaş süresinde tamamen tarafsız kalacaklarını vaadetmiş ve 'tarihin mukadderatına intizar edeceklerini' söylemişlerdir. Buna rağmen olaylar Ermenilerin verdikleri sözde durmadıklarını ve ihtilâl yoluna baş vurduklarını gösteriyor (s. 152).

Talât Paşa'nın *Anılar*'ındaysa, Halil (Kut) Paşa'nın değil de, bizzat Enver Paşa'nın Ermeni Patriği ile görüşmesi üstüne bir anekdot aktarılır:

> Başkumandan Enver Paşa, Ermeni Patriğini davet ederek kendisine Türkiye'nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken silâhlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin köylere saldırıp memurları öldürdüklerinin resmî raporlardan açıkça anlaşıldığını bildirdi ve bundan sonra iyi öğütlerde bulunmasını Patrik'e tavsiye etti. Enver Paşa, bundan başka Patrik'e pek açık bir şekilde, bu hareket genelleştiği takdirde askerî hükümetin en sıkı tedbirleri almak zorunda kalacağını da söyledi. Patrik, bu çeşit rezaletleri yapmaya yeltenenlerin Komite üyesi olduklarını söyledi; kendisinin Ermeni halkına, Komitenin davranışlarını gözönüne almayarak bundan sonra da bağlılıklarını sürdürmelerini tavsiye edeceği cevabını verdi.
>
> Ermeni Komiteleri Patrikliğe, Türkiye'nin Rusya'ya savaş ilân etmesi durumunda nasıl hareket etmesi gerektiğini daha önceden bildirmiş olduklarından, bu tavsiyeler hiçbir sonuç vermedi. Savaşın başlamasının ardından, Muş, Bitlis ve Van illerinde Ermeniler tarafından kışkırtılan ayaklanmalar başladı (s. 81).

Yüzbaşı Selâhattin'in anlattığı ziyaretle Enver Paşa'nın bu daveti aynı olay olmasa da birbirine bir hayli yakın görünüyor. Muhtemelen birden fazla görüşme yapılmıştı.

Herhalde Türklerin genel kanısının bu olması gerektiğini anlatmak istiyor Yüzbaşı. Çünkü onun bu olayı anlattığı sırada zaten kıyım da başlamıştı. Nitekim birkaç sayfa sonra Van kıyılarının güzelliğini anlatırken "Ama ya boş Ermeni ya da yarı vahşi Kürt köylerine tek tük rastlanıyordu" der. Demek ki köyler, burada bile, boşalmaya başlamıştır. Çok geçmeden şu satırları okuruz:

> Muş'u çevreleyen dağlar Ermeni muhacirleriyle dolmuştu. Kadın çocuk ve erzaklarını vaktiyle buraya kaçırmış Ermeniler silâhlı tabur ve bölükler halinde Türk köylerine ve Türk askerlerine saldırmakta, buna karşılık Otuz altıncı Tümen bütün ovayı yakmakta ve Ermenileri imha etmekteydi. Otuz altıncı tümenin başında henüz otuz bir yaşında bir kurmay subay olan Kazım Bey bulunuyordu (s. 176).

Sözü geçen Kâzım Bey, Kâzım Özalp'tir. "Political correctness" kavramını bilmeyen ve Türkiye'nin daha sonra "Kıyım olmadı" diye bir tez geliştireceğini de tahmin etmeyen Yüzbaşı Selahâttin "imha etmek" veya "bütün Ermenileri mahvederiz" gibi kelimeler kullanmakta bir sakınca görmüyor.

Bunlar olurken: "Hastane baştabibi bir Ermeni kaymakamdı. Yanında Türk bir yüzbaşı vardı" (s. 176) sözlerini de okuyabiliyoruz. Ortada sistematik herhangi bir şey olduğunu düşünmek zor.

Hüküm süren bu kargaşalığın mahiyeti hakkında bir fikir vermesi ve ortama bir ışık tutması bakımından, Ermeni konusuyla ilgisi olmayan bir episod hakkındaki şu anılara göz atalım: Arabistan'da Türk ordusu çekilme halinde, Araplar da saldırıp hastanede bırakılan yaralıları soyuyor. Durumu gören Bekir Sami Bey (Çerkes'tir) yalnız bunu yapanları değil, ama "Kazımiye halkını toplamaya başlamış." Kazım Karabekir de burada. Soruyor:

> – Peki bu halkı ne yapacaksınız?
>
> – Şimdi ne yapacağım görürsünüz.
>
> Biraz sonra ateş sesi duyuldu. Bir de ne görelim!... Bekir Sami dört yüz kişiden fazla olan Kazımiyye halkını kurşuna diziyor. Çok üzülen Kazım Karabekir:
>
> – Bekir Bey ne yapıyorsun? Bu halkın ne günahı var?
>
> – Dört yüz yıllık Osmanlı tarihinin hesabını görüyorum (s. 278-9).

Her şeyin mübah ve mümkün olduğu bir ortam bu. Arap'tan böyle öç alan adamlar Ermeni'ye ne yapmaz?

Bir süre sonra Yüzbaşı Selâhattin'i Kafkasya'da görürüz. Rus ve İngiliz birliklerinden Bakü'yü almaya çalışmaktadırlar (1918 Eylül'ünde).

Bir aralık, bazı kayıkların Hazar'da açıldıklarını görünce, "düşman kaçıyor" diye sevinirler. Ama yanlarındaki Alman Kurmay Başkanı Parakvin (Almanca kimbilir nasıl yazılıyor) bunun böyle olmadığını söylerken bir kavga başlatır:

> – Kaçan düşman değil, sizin zulmünüzü hesaplayan Ermenilerdir. Yazık siz, dünyanın en namuslu ve çalışkan milleti olan Ermenilere bu zulmü yapmakla tarihin en kötü damgasını yediniz (s. 412).

Oradaki Türkler, bugünkülerden farklı olarak, bir "kıyım"dan söz edildiğini anlar, ama bunun bir yalan olduğunu iddia etmezler.

> Salih Bey (Omurtak):
> – Onlara acımak bize düşmez... dedi.
> Alman üzerine gitti:
> – Bunu Türkün yağmacı ve vahşi ruhu yaptı.
> Salih:
> – Eğer vahşet söz konusuysa, bunu bize siz öğrettiniz. Yüzyıllardan beri Türk kanı içen, Hıristiyan dünyasıdır (s. 412-3).

Gene, "yapmadık" diye bir itiraz yok.

Burada da Azerilerin Ermenilere uyguladığı bir kıyım olmalı: "Biz üç saat kenti gezdik. Gördüğümüz manzaralar feciydi. Bunlara engel olmaya çalıştık" diye yarı kapalı bir ifade var (s. 416).

Kitabın ikinci cildinin başında Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamı hikâyesine değinilir. Yüzbaşı, sabah ga-

zetesinde, Paris'te General Antranik'e işlemeli bir kılıç armağan edildiğini okuduktan sonra bu haberi de öğrenir.

> Sabah okuduğum gazeteyi düşündüm: Türk kesen Ermeniye pırlanta işlemeli kılıç armağan ediliyor. Ermeni kesen Türkü de Türk Hükûmeti asıyor (*a.g.e.*, cilt 2, s. 31).

Antranik'e armağanlar verilmesi Batı'nın bu konulardaki bilinen önyargılı tavrının bir örneği sayılabilir. Antranik'in kan dökmekte herhangi birinden geri kalır bir kişi olduğunu sanmıyorum. Ancak Yüzbaşı, Kemal Bey'in "Ermeni kes"tiğini de teslim ediyor. Buna değil, Türk Hükûmetinin onu cezalandırmasına şaşıyor.

İş bu noktalara varınca, yapılan şeyin ne olduğu değil, yapanın kim olduğu önem kazanıyor ("bizden mi, onlardan mı?"). Aynı şekilde, Yüzbaşı ve arkadaşları Bursa'yı ele geçirince, "Ermeni taktil ve tehciri (öldürme-sürme) ile ilgili görülerek tutuklananların tümünü hapisten çıkardık... Tehcir ve taktil divanıharbinin çalışmasını dur"duruyorlar (*a.g.e.*, cilt 2, s. 116).

Hikmet Ilgaz

1953'te Hikmet Ilgaz adında birinin *Şark Yıldızı* adlı, iki ciltlik bir romanı yayımlanır. "Önsöz"de kitabın Ermeni propagandasına bir cevap olarak, işin doğrusunu anlatmak üzere yazıldığı anlatılır. Şöyle denir:

> ... gizli maksatlar güdenlerin, mevzuu parmaklarına dolayarak aleyhimizde neşriyata devam ettikleri, filmler çevirdikleri, temsiller verdikleri ve bunların hepsinde bir tarafı melâike kadar masum diğer tarafı ise hunhar ve gaddar göstermek yolunu tuttukları görülmektedir.
>
> İşte bu tahrikât üzerinedir ki ben de hem bu vatandaşların [Ermeniler] önüne mazinin intibahını sererek kendile-

rini samimane ikaz etmek, hem de cihan efkârına bu hadiselerin açık alınla hesabını vermek zamanının geldiğine kani oldum. *Şark Yıldızı-Esir Cami Müslümanları*, Berikan Yayınarı, 1953).

Yazar hâlen Türkiye'de yaşayan Ermenilerle sorunu olmadığını belirtir:

> Zira bu kanlı vakalara bizzat veya bilvasıta iştîrak edenler, yer yüzünde adaletin ezelî mümessili olan Cenabı Hakkın gazabına uğrayarak büyük mesafeler üzerinde sık sık yer değiştiren iki cephe hattının arasında kalıp ezilmişler, atiyen kendilerinden bir hesap sorulmasından korkarak kaçmışlar ve kısmen de bugün millî hudutlarımızın haricinde kalan o zamanki uzak vilayetlerimize tehcir edilmek suretiyle kendi kendilerine tasfiye olunmuşlardır.

Böylece Ermenilerin kıyıma uğramadığını, ama kendi kendilerini "tehcir edilerek" "tasfiye" ettiklerini öğreniyoruz.

Roman "birinci şahıs tekil" bir sesle ve bir upuzun mektup olarak başlar. Van'dan Bitlis'e gelen yaşlı bir öğretmen, ailesinin başından geçenleri İstanbul'daki kardeşine anlatmaktadır. "Mektup", ikinci cildin başlarında biter. Bu noktada, öğretmen, kızı Münire'yi İstanbul'a yollamış, kendisi orada kalmıştır. Ama bu değişimle birlikte Ermeni konusu da kapanır. "Münire'nin Hayatı" diyebileceğimiz yeni bir hikâyeye dalarız. Bu iki kısım arasında "organik" denebilecek bir bütünlük yoktur. Münire, başından bir dizi felâket geçmiş olarak Van'a döner ve annesinin mezarı başında ölür. Ermeniler konusu kapanıp olay Türkler arasında geçmeye başlayınca, ilk bölümde hemen hemen bütün kötüler Ermeni ve Türkler de aşağı yukarı tamamen iyiyken, Türkler arasından çok kötü insanlar çıkmaya başlar. Bu durum oldukça ilginçtir.

Birinci ciltte anlatılan olay ise Van'daki Ermeni isyanıdır. Bu isyanın başlangıcı tehcir emrinin verilmesinin öncesine gider. Dolayısıyla, Türk tarafından bakıldığında, bu isyan Ermeni tarafında da silahlı bir hareketin hazırlığı olduğunu kanıtlayan bir olgudur. Aynı zamanda, silahlı bir üstünlük kurdukları durumda, Ermenilerin de ele geçirdikleri kişilere çok insancıl davranmadıklarını gösteren bir olaydır. Ermeniler ise, isyanın bozulan ilişkiler ve uygulanan baskılar yüzünden ve tehcirden sonra patlak verdiğini ileri sürer. Olaylar birbirine çok yakındır ve sonuçta Ermeni tarafının ileri sürdüğü tarihler doğru olsa da, silahlı bir ayaklanma için "tam teşekküllü" bir hazırlık olduğu yeterince açıktır.

Bu özelliklerinden ötürü, Van isyanı, Ermeni Kıyımı suçlamalarına karşı Türk tarafının kendini savunmak için öncelikle ele aldığı konu ve örnek olmuştur. Ne var ki, bu isyan, bütün bir tehcir ve kıyım olayını meşrulaştıracak boyutta veya nitelikte bir olay da değildir. Birilerinin isyanı, onunla hiç ilgisi olmayan ırkdaşlarını cezalandırmanın gerekçesi olamaz. Hikmet Ilgaz'ın bu romanı da tarihî içeriği çerçevesinde, aynı zaafı taşıyor. "Ermeni sorunu"nun ne olduğunu anlatacağını vaad ediyor ve Van'daki isyandan başka hiçbir konuya girmeden bitiriyor. Kıyıma, tehcire, bari bu "isyan"a misilleme olduğunu söylemek üzere değinsin... Ama onu da yapmıyor. Önsöz'de özellikle hitap ettiği Ermeni Türkiye yurttaşlarının bu anlatılanları okuyup, sorunun içyüzünü öğrendiklerini düşüneceklerine yazar kendisi, gerçekten inanabilir mi? Bu herhalde havsalanın ötesinde bir saflık gerektirecek bir durumdur.

Romanın adının, kapakta, gotik harflerle yazılmış olmasını bir şeye yormak gerekir mi? Bilemiyorum. Savaşın üstünden henüz on yıl geçmemiş, Hitler ve Nazizmin prestiji pek yükseklerde değil; yani, "gotik harf" herhalde okur sayısını artıracak bir öge olamazdı. Yazarın tonu da, bildiğimiz millî

tavıra uygun olmakla birlikte, böyle Nazi hayranı olacak bir tipolojiyi akla getirmiyor. Muhtemelen bir raslantı diyelim.

Kitabın özellikleri bunlar; ancak Şenol Kantarcı adında, ASAM'dan olduğunu söyleyen biri herhalde bu romanı çok bilimsel ve çok da belgesel bulduğu için, internette neredeyse tamamen ona dayanarak Van'da olanları anlatabiliyor. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin araştırma anlayışı bu, demek ki.

Ayla Kutlu

Ayla Kutlu *Bir Göçmen Kuştu O* (Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999) adını verdiği romanında daha çok Kurtuluş Savaşı'nı anlatır. Ama roman kahramanı, aslen bir Çeçen olan Emir Bey, Kafkaslarda henüz bir çocukken, Ermeniler saldırmış ve babasını öldürmüşlerdir. Köyden bir grup halinde kaçarlarken de yolda yeniden saldırıya uğramışlardır. Annesi Cevahir'e tecavüz ederler. Ana oğul dışında sağ kurtulan olmaz. Emir de elinden sakat kalır.

Romanın sonunda, anlatılan olaylar olup bittikten çok sonra, Emir Bey'in en küçük kızı Leylâ'nın uzun süredir bulunduğu Norveç'te (Bergen'de) ailesinin tarihini aktaran bu romanı yazdığını öğreniriz. Okuduğumuz ciltte, Leylâ, ilk kuşak kadınları anlatacağını ve kendi kuşağını ikinci cilde saklayacağını açıklar (bu ikinci cildin adı da zaten *Emir Bey'in Kızları* olacaktır).

Ermenilerle ilgili bölümler bu romanların merkezinde yer almıyor. Bir aile tarihi yoluyla anlatılan Türkiye tarihinin bundan sonraki çeşitli bölümleri çok daha fazla ön planda. Ama Ermeni konusunun da bu romana girmesi ve bu biçimde girmesinin bir anlamı olmalı.

Olay Doksanüç Harbi'nin bir parçası olarak başlıyor: Demek ki 1915'ten çok önce. Dediğim gibi, geçtiği yer de Tür-

kiye sınırları içinde değil, hiçbir zaman Türkiye (Osmanlı) sınırları içinde olmamış Çeçenya'da geçiyor. Komşuları Ermenilerin kanlı saldırısına uğrayan Çeçenler "Osmanlı"ya sığınmaya çalışıyor. Birtakım kopuk anılar, kanlı sahneler yoluyla verilen bu olayın nedenleri de hiç açıklanmıyor. Niçin Gotran, sevdiğini söylediği komşusu Batu'yu kafasını keserek öldürür? Ucunda mülk, toprak hırsı olduğunu düşünebiliriz. Bu savaşta Kafkasya'dan pek çok Müslüman yurdunu terk edip Osmanlı topraklarına sığınmıştı. Bu göç sırasında bazı Ermenilerin de kendilerine bir şey kapma çabaları olmuştur, olması akla yakındır. Böyle bir gerekçe, yapılanı haklı gösterecek değil. Ama bu kadar dahi bir açıklama olmayınca, anlatılan olayı, Ermenilerin sebepsiz kıyıcılığı ve kalleşliğine yormaktan başka çare kalmıyor.

Ayla Kutlu böyle tek-yanlı milliyetçi bakışıyla tanınan bir yazar olmadığı için, bu romanlarda karşılaştığımız bu durum da biraz şaşırtıcı oluyor. Nitekim yer yer yazarın işin öbür yanını da hatırlatmak istediği izlenimini veren bölümlere rastlıyoruz. Örneğin Ermeni Aram Usta'nın bütün ailesini bir kiliseye tıkıp yaktıklarını okuyoruz (s. 69-70). Emir Bey bu gibi durumların karşılıklı olduğunu ima eden sözler söyler:

> Ben onları Kafkasya'da da gördüm [kendisi ve ailesinin uğradığı zulüm – M.B.], üç yıl önce Urfa'da da [bu da 1915 kıyımı – M.B.]. Bütün bağlar, bütün haklar bir gecede yok olabilir. Yok etme gücünü ilk olarak kullananın buna neden kalkıştığını anlamazsanız önce (s. 146).

Bu arada, savaş-sonrası İstanbul Meclisi'nde kıyım konusunun tartışılmasını Ayla Kutlu'nun incelemiş olduğunu anlarız. Ancak bunlar Emir Bey'in "Türk Milliyetçisi" olduğunu söyleyebileceğimiz perspektifinden verilmektedir:

> Aydın milletvekîli Emanoilidi Efendi, istizah vermiş. Der ki, bir milyon Ermeni öldürülmüş, çeyrek milyon Rum sınırdışı edilmiş, yarım milyonu öldürülmüş, seferberlikte kurulan amele taburlarında çeyrek milyon insan, açlık ve sefaletten ölüme terk edilmiş. Arap Kavmi Necipine kötü muamele yapılmış. Bunu benim ırzıma, toprağıma, insanıma göz dikmiş bir milletin mensubunun sormaya hakkı olur mu? (s. 62)

Burada Emir Bey böyle şeyler olmadığını söylemiyor. Ama bugün de bazılarının yaptığı gibi, verili koşullarda böyle davranmanın zorunlu olduğunu, bunu sormaya bir Rum'un hakkı olmadığını savunuyor. Türkler arasından soran zaten olmadığına göre, kimse sormamalı demek ki.

Emir Bey bu gibi konularda tutarlıdır: "Benim Urfa'nın o mümtaz Mutasarrıfı Nusret Bey, şimdi Kürt Mustafa Divanında ölüm bekliyor" diye konuşur. Buradan, Müslüman kadına hakaret ve eziyet eden Yahudi Gavrile'nin bir Türk tarafından öldürülmesi hikâyesine geçilir: *mise en page*, Nusret Bey'in etkinliğinin de benzer bir "nefsi müdafaa" kategorisine girdiği anlamını iletmeye yatkındır.

Bu bölümlerde Fransızların işgal ettiği güney-doğu bölgelerinde onların silâhlandırdığı Ermeniler dolayısıyla Türklerin direnişe geçtiği de anlatılır. O Ermenilerin intikamını almak dürtüsünü duydukları bir olay olup olmadığı konusuna hiç girilmez. Böyle olunca, Türklerin Doksanüç'ten beri (bununla ilgili anlatılan olayın Türklerle ilgisi olmasa da) Ermenilerin zulmüne uğradığı ve buna karşı kendini savunmaktan başka bir şey yapmadığı sonucuna varırız (gene Gavrile olayı: "Bu savunmadır. Savunmada kan dökülür" s. 144).

Oysa elbette ki olay bu kadar basit değildir. Ayla Kutlu yazdığı birçok eserde görünür yüzeylerin ardında neler olduğunu özenle, titizlikle araştırmaya çalışmış bir yazardır.

Ama bu sorun sözkonusu olduğunda en kolay klişeleşmiş açıklamalarla yetindiğini görüyoruz: Bu da şaşırtıcı oluyor.

Ayla Kutlu, ikinci cildin başında, yazdığı kısa önsözün sonunda, "Kazanımlarımın koruyucu kalesi Cumhuriyettir. Dünyamın gücü, yaratıcılığı ve iklimi ondadır. Bu kitap, Cumhuriyete şükranımın elle tutulan kanıtı olsun!" demiş; "Varlığım, Türk varlığına armağan olsun" redifiyle sanki. Anladığım kadarıyla, onun bu iki romanı yazması, baş karakteri Emir Bey'in Cumhuriyet'le ilgili anılarını yazmaktan vazgeçmesi ile aynı "jest"in bir parçasını oluşturuyor. Belki, onun yazmadığını yazmış oluyor Ayla Kutlu. Cumhuriyet'in kuruluşunu, bir "mucize" gibi gördüğü bu olayı (yukarıdaki satırlarında olduğu gibi) kutlarken, aynı zamanda, bu kuruluşun arkasının aynı şekilde gelmemesinin yasını tutuyor: klasik, "ihanete uğrayan devrim" ağıtlarından biri oluyor roman. Ama bu da, "kendisi çok iyiydi ama etrafı kötüydü" klişesinin pek fazla ilerisine varamadığı için hayal kırıklığı anlatan eserin sonucu da kendi yarattığı hayal kırıklığı oluyor. Burada belki o "Kuruluş mucizesi" öncesinin ele alınışındaki yüzeyselliğin ve kolaycılığın payı vardır.

Zebercet Coşkun ve Haçin

Bu yazıda ele alacağım son kitaplardan biri Zebercet Coşkun'un *Haçin*'i. Bu roman, 1974'te, Milliyet Yayınları'nın roman yarışmasında dördüncü olmuş (Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına*'sının birinci olduğu yıl) ve ertesi yıl bu yayınevi tarafından yayımlanmıştı. 1933 doğumlu, Arnavutköy Kız Koleji'nin orta kısmından mezun Coşkun "velût" bir yazar değil. Bundan başka romanı yok. Ama çeşitli masal kitapları yayımlanmış.

Yazarın kitabıyla ilgili değerlendirmesi "Önsöz" gibi bir yerde değil, arka kapak yazısında karşımıza çıkıyor (bu "ar-

ka kapak", Türkiye'nin romancılığında, başka ülkelerde pek rastlanmayan bir önem kazanabilir). Zebercet Coşkun şöyle demiş:

> Ermenilerden ve Türklerden oluşan büyük bir kasabanın belgelere dayanan acıklı öyküsü *Haçin*. Yazarken taraf tutmamaya çalışmakla beraber, olaydaki gerçek suçluların kendi milletimin insanları olmaması beni sevindirdi.

"Haçin" bugün Saimbeyli adıyla bilinen kasabadır. Adana'yı İç Anadolu'ya bağlayan çok eski yolun üzerindedir. Gene çok eskiden beri yoğun bir Ermeni yerleşimiydi. Cumhuriyet'le başlayan ve bugün bile devam eden ad değiştirme (yer adlarını Türkleştirme) kampanyasında Haçin'den Saimbeyli'ye dönüşmesi normal sayılır. Saim Bey burada Ermenilere ve onların bağlı olduğu Fransızlara karşı çete savaşı vermiş bir Haçin yerlisiydi (romandaki kişiler arasında da vardır).

Roman Gaytancızade Mürsel Efendi ile karısı Fatma Hanım arasında bir konuşmayla başlar. Yıl 1919'dur ve 1915'te Tehcir'le kasabayı terk etmiş Ermeniler dönmektedir. Fatma Hanım endişelidir: "Eskisi gibi olur mu, Mürsel efendi?" diye sorar; olacağına inanmaz: "Gâvur bu... Ermeni gâvuru..." (s. 16) "Ermeni gâvuru buraya inmeden biz göçek" der (s. 22). Mürsel Efendi ise muhtemelen gidişlerinde yardımcı olduğu için, Ermenilerden kendilerine kötülük geleceğini düşünmez. Romanın geri kalanı, Fatma Hanım'ın endişelerinin haklı çıkmasının hikâyesidir.

Mürsel Efendinin Ermeniler konusunda iyimserliği epeyce çelişiktir:

> Hem Ermeni kim ola... Korkağın tekidir Ermeni milleti... Fransız milletinin ardına saklana saklana dönüyor doğup büyüdüğü yerlere. Sıkıysa tek başına gelsin... (s. 24)

Gidiş koşullarının pek böyle "sıkıysa" babalanmalarına uygun olmadığı belli. Ayrıca, "suçu olan gocunur" diyen ve yapılan kötülüklere karışmamış olmakla övünen temsilcimizin sözleri çok derin bir dostluk içermiyor. Ama komşusu Kayalıoğullarının Mehmet Efendi dört yıldır manastırın bahçelerini kullanmaktadır:

> Evinde manastırın şamdanları, eskisinde manastırın kilimleri dururmuş... Herkesin evinde yok mu bir şeyler? Gidenin bir gün döneceğini kim düşündü... "Gâvur gitti, malı helâl!" Köylüsü, kentlisi, dağlısı, bayırlısı üşüşüverdiler... Ermeni mahallelerini bir uçtan ateşe verdiler yağmadan sonra. Yerlisi de olmasaydı içinde, bir işaret kalmayacaktı koca Haçin'den (s. 15-6).

Zebercet Coşkun bunları, 1915'te olanları saklamaya çalışmıyor. Şu tür karşılaştırmalar da yapıyor, kentin iki nüfusunun geçmişteki hayatını anlatırken:

> Ermeni mahalleleri başka olur. Kadınlar, kızlar kolkola gezerler kapı önlerinde; delikanlılar piyasaya çıkar kızlara karşı. Kahkahalar, şarkılar... Kirkot'un kadınları kafes ardından gözler onları. Kirkot'ta gün ezanla başlar, ezanla biter... (s. 17)

Ya da:

> Her biri en az birkaç kere Paris görmüştü Haçin Ermenileri'nin... Avrupa'nın modasını, Avrupa'nın görgüsünü getirdiler buralara... (s. 16-7)

Bunları galiba biraz da abartarak anlatır, ancak "arka kapak"taki gerçek suçluların "kendi milletinin insanları olmaması" kanısının rahatlığı ile çelişmesi gereken bu ayrıntılar, nedense önemli olmazlar. Geri dönen Mihran, eski dostu Mürsel'le konuşur:

> Haçin'de senle ben yokuz yalnız... İkimiz değiliz... Biz varız, siz varsınız... Zarar veren, zarara uğrayan...

Ama Mürsel Efendi oralı değildir. "Muharebe bu!" diye cevap verir (s. 34). İyi de, muharebe Türkler ve Ermeniler arasında değil. Haçin Ermenilerinin (şimdiki resmî söyleme uygun biçimde) Türklere o tarihte saldırdığına, "arkadan vurduğuna" dair bir şeyler de anlatmıyor Zebercet Coşkun. Mürsel Efendi, "siz gittiniz, kalanlar bıraktıklarınızı yağmalayacaklar" diyerek, durumu "normal"leştiriyor, sanki Ermeniler canları sıkıldığı için –ya da her nedense– kalkıp kendi kendilerine gitmişler gibi. Mihran bir kere daha teşebbüs eder derdini anlatmaya:

> Dört koca yıl Halep sokaklarında bir lokma ekmek için didin... Anamı, babamı ecel aldı diyelim, ama bukleli, sarı saçlı kızımı kolera aldı.. Suçlusu bunların?

Mürsel Efendi'nin dediği dediktir: "Suçlu yok... Suçlu muharebe..." (s. 25) Sonra savaşta ölen Türk askerlerini anlatmaya koyulur. Bunu da tehcir ve kıyımla aynı kefeye koymakta bir tutarsızlık olacağını hiç düşünmez. Yazar da, burada bir tutarsızlık olduğunu hiçbir şekilde ima etmez. Ama yalnız "yazar" değil, günümüzün "milliyetçi savunma" çizgisi de bir tutarsızlık görmüyor olmalı, çünkü kıyım rakamlarına karşı sürekli savaşta ölen toplam Türk askeri rakamını verip duruyorlar.

"Türk tarafını savunma" misyonuyla yazılan bu gibi romanların vazgeçilmez bir ögesi, söylenmesini bizim istediğimiz bazı sözleri, karşı tarafa söyletmektir. Böylece "gâvur bile böyle konuştu" deme imkanını kazanmış oluruz. Arşaluz hanım söylenir:

> Olan olmuş, biten bitmiş... Sen şimdiye bak! Sen geleceye bak! Hey gidi koca kafalı Aram. Hey gidi kötü Aram! Yine

> mi çöllere düşmek istiyon?... Ne varmış sürdürecek... Yanan yanmış, giden gitmiş... Sen şimdiye bak!... Yine bir iş getirecekler bu milletin başına... Otur oturduğun yerde ve Tanrına şükret!... Ermenisi Türkü mü varmış bu işin? Hep insanız... (s. 65)

Zebercet Coşkun'un bu romanı yazmış olması, Ermeni kadına söylettiklerinin geçerli olmadığını düşünmesinin sonucudur. Bu sözler geçerli olacaksa, oturup Haçin'de bize yapılanları yazmanın da bir anlamı olmazdı. Bize herhalde pek hoş görünmesi beklenen bu Arşaluz'un sözlerinin bir Ermeni'ye nasıl geleceği, benzer bir durumda aynı lakırdıyı "Türk" ve "Ermeni"ye yer değiştirerek söyleyecek bir "Türk karakter"in Türk okura ne kadar olumlu görüneceği gibi sorular hiç akla gelmiyor.

Ve yazar bundan sonra bazı Ermenilerin Türklere uyguladığı zulmü bütün ayrıntıları ile anlatmaya girişiyor. Gerçi bunların bazılarını (s. 97-98'de jandarmaların çocukları götürmeleri gibi sahneleri) 12 Mart veya 12 Eylül anlatan romanlarda da görebilirdik; ama Ermeni yapınca daha korkunç oluyor. Öte yandan her türlü korkaklık onlarda. Bu, Türklere övgüyle yanyana gitmek durumunda: "Dövüşten korkarım, hele Türklerle dövüşmeyi hiç göze alamam" (s. 208). Böyle satırlar, falanca yerin kurtuluşu töreninde efzun kılığına girip silâh sesi duyunca sırtüstü yere serilip bacaklarını havaya kaldıran Yunan rolünde yurttaşlarımızın gösterileri kadar inandırıcı ve ince!

Sonra Türk halkın Haçin'den sürülmesi sahnesine geliyoruz: "Haçin İslâmlarının kadınları çığrışarak ilerliyorlar... Genç, ihtiyar, çoluk, çocuk... Çevreleri jandarmalarla dolu. Üçer dörder sıra yapmışlar onları. Sıkı sıkı giyinmişler tümü, çocukların boyunları, kulakları sarılı... Nereye gittiklerini bilen yok" (s. 272). 1915'te Ermenilerin kasabadan götürülüşü acaba nasıl anlatılabilirdi?

Roman, Türk çetelerin kasabayı geri alışı ve kalan Ermenileri doğramasıyla biter:

> Değirmenin içi çocuk dolu. Hasan kılıcını savuruyor. Önüne geleni doğruyor.
>
> – Ne yapıyorsun Haso? Dedim. Onlar çocuk... Günahsız...
>
> – Ya benim Hüseyinim? Ya benim Mehmedim? Onlar çocuk değil miydi? (s. 380)

İntikam duygusunun da yalnız Türk milletine (ve belki bazı Kürt'lere –bize ihanet etmiyorlarsa–) verilmiş bir hak olduğunu görüyor ve öğreniyoruz. "Yapan onlar... Biz yalnız karşılık verdik..." (s. 382)

Zebercet Coşkun, gerçek suçluların kendi milletinden olmadığını öğrenmiş olmanın huzurunu roman boyunca taşır. Bunun böyle olmama ihtimali bulunup bulunmayacağı sorusuyla ilgilenmez.

Reha İsvan: Gün Olur Devran Döner

Yazıyı pek tanınmadığını sandığım bir romanla bitireceğim: Reha İsvan'ın 1992'de yayımlanan *Gün Olur Devran Döner*'iyle (Bilgi Yayınevi, Ankara). Reha İsvan özellikle bir dönemin çok tanınan bir kişisi olmakla birlikte öncelikle bir edebiyatçı olarak tanınmaz. Bu kitabıyla ilgili herhangi bir şey okuduğumu da hatırlamıyorum. Bu yazıda ele aldığım çeşitli yazarlara öncelikle edebî nitelik açısından yaklaşmadım. İsvan'ın kitabını da o açıdan incelemek istemiyorum: bence "büyük" edebiyat değil, ama içerdiği tarihe ilişkin tezler dışında ilgiyle okunacak sürükleyici bir roman olduğunu söyleyebilirim. Geçmişle "bugün" arasındaki gidiş gelişleri de başarılı buldum. Ama içerik açısından baktığımda, Reha İsvan'ın bu romanının okuduğum çeşitli romanlar arasında Kurtuluş Savaşı'na en doğru bakışı getirdiğini söyleyebi-

lirim. Ermeni konusu Kurtuluş Savaşı'na ilişkin çeşitli temalardan biri olarak ele alınıyor ve 1915 de ancak geri planda kalmış bir anı özelliğiyle geçiyor. Ancak, dönemin çatısı iyi kurulduğu için, bu olay da bütün içerisinde bence oturması gereken yere oturuyor.

Onun için önce bu çatıya ilişkin bazı genel gözlemlerimi sıralayayım. 20. yüzyılın başı ve Birinci Dünya Savaşı, hâlâ büyük kısmı çok-uluslu imparatorlukların elinde olan Avrupa ve Avrasya'da yeni ulus-devletlerin kurulmasının, yani Fransız Devrimi'nden beri kendi bağımsız devletini kurma savaşı veren birçok ulusun nihayet bu amacına ulaşmasının gerçekleştiği dönemdir. Tabiî, bu ideali besleyen her topluluk "mutlu son"a ulaşmadı, ama Finlandiya'dan Ürdün'e, dünya haritasında birçok yeni devlet yer aldı. Yalnız Avusturya İmparatorluğu'ndan üç yeni devlet (Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya) çıktığı gibi, ona ait toprakların bir kısmında geleceğin Yugoslavya'sı olan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kuruldu, genişleyen Romanya ve Ukrayna ile Polonya da ondan toprak aldı (İtalya'nın bir kısmını da sayabiliriz).

Avusturya, bu çok-uluslu karakterine rağmen, belirli bir topluluğun belirli bir arazide yoğunlaştığı bir imparatorluktu. Çekler nerede, Slovaklar veya Slovenler nerede, belliydi. Ona kıyasla Osmanlı İmparatorluğu herkesin her yere dağıldığı ve içiçe yaşadığı bir yapıdadır; dolayısıyla topluluklarla arazileri denk düşürmek imkânsızdır. Yenilenler, bu uluslaşma sürecinden zorunlu olarak –ve ne kadar "zor" olursa olsun– geçecekti. Yenen koalisyonda olsa da kendisi safdışı kalan Rusya, yepyeni bir ideolojiyle yepyeni bir sisteme sıçramayı başardığı için o tarihte kendini bu akıbetten kurtarabildi. O zaten konumuzun tamamen dışında.

Savaşın dışında kalamayan İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, işin olumlu sonu kadar olumsuz sonunu da düşün-

mek zorundaydılar ve zaten düşünüyorlardı. Daha savaş başlamadan önce düşünmeye başlamışlardı. Bu yazı ve Reha İsvan'ın romanı açısından bu düşünceler arasında bizi ilgilendiren başlıca iki tema var. Birincisi etnik homojenlik. Kaybedecek olursak, Britanya ve Fransa'nın, Osmanlı'nın Hıristiyan azınlıkları üzerinde geleneksel politikasını sürdüreceği ve yeni durumu onların mümkün olduğu kadar lehine bir sonuca bağlamak isteyeceği belliydi. Wilson ilkeleri yıllardan beri dünyada konuşulan, tartışılan veya uğrunda savaşılan davaların o tarihte yapılmış bir formülasyonudur. Davaları icat değil, formüle etmiştir Wilson. Bu kaygılarla İttihatçılar, neredeyse iktidar olur olmaz, "etnik homojenlik" idealine yardımcı olacak uygulamalara girişmişlerdi. Onların iktidarı boyunca yalnız ABD'ye 300.000 gayrımüslim Osmanlı yurttaşı göçmüştür. Savaş öncesinde Ege'de Rum kökenlilere yıldırma ve kaçırma politikası güdülmüştür.

Yurtiçinde düşman ve yabancı ajanı gibi görülen gayrımüslimler, üstüne üstlük, ekonomik egemen sınıfı meydana getiriyordu. Kentte olduğu gibi kırda da varlıklı kesim onlardı. İttihatçılar ise, yerli bir burjuva sınıf oluşturmak üzere yola çıkmışlardı. İkinci konu da budur: ekonomik egemenliğin Türk ve Müslüman kökenli, "millî" burjuvazinin eline geçmesi.

Ermeni kıyımı da bu düşünce tarzının sonucudur. Bir yandan etnik homojenite sağlamayı amaçlamaktadır; bir yandan da, sürülen ve/veya öldürülen Ermenilerin mallarının paylaşılmasıyla, yerli mülk sahibi sınıfı güçlendiriyor ve hattâ yaratıyordu.

Savaş bittiğinde bu sorunlar hâlâ ortadaydı. Ege'nin bir kısmında Yunanistan bir Rum nüfus yoğunluğu yaratabilirdi ve zaten o niyetle Anadolu'ya çıktı. Yunan ordusunda gelenlerin bir kısmı vaktiyle İttihatçı komitaların korkutup ka-

çırdığı Rum toprak sahipleriydi. Kurtuluş Savaşı elbette bir bağımsızlık savaşıdır. Ama aynı zamanda neyin kime ait olduğunu belirlemek üzere bir savaştı. Zaten bunlar birbirinden kolay kolay ayrılacak şeyler değildir.

Şimdi gelelim Reha İsvan'ın romanına. Murat ve eşi Gülen 40'larda İzmit Körfezi'nin güneyinde, Yalova taraflarında, çiftlik kurmaya geliyorlar (bunlar, romanın bir otobiyografik temeli olduğunu ve yazarın gerçek hayatında buralarda yerlilerden öğrendiği tarihî bilgilerden süzüldüğü izlenimini güçlendiriyor).

Burada, Temur Bey adında bir mal sahibiyle tanışıyorlar; Temur Bey anlatıyor:

> Bunlar, malûm, gayrımüslimlerindi önceleri. Eskiden şaraphaneleri, şıra mahzenleriyle çok mâmur bir çiftlikti bu da efendim. Ermeniydi sahibi (s. 14).

> Düşmanın buralarda bizimkilere yaptıklarını duysanız, tüyleriniz ürperir (s. 15).

Ancak, Temur Bey'in sevimsiz ve güvenilmez bir adam olduğu da açıkça belirtilir. Romanın ilerilerinde, asıl onun yaptıkları karşısında tüylerimiz ürperecektir. Karısı Elif Hanım'la da tanışıyorlar. Konuşmayan, soğuk tavırlı gibi ama anlaşılması zor bir kadın: "İnce, uzun, dimdik." 14 Mayıs 1950'den önce Temur Bey oralardan uzaklaşıyor.

1920'lere bir "flash-back"le döneriz. Çetelerden İbrahim Ağa, Rasim Efendi vardır. Temur da bir genç adamdır o sıra. Herkes silâhlıdır ve mal paylaşımına çıkmıştır.

> Bu yarımadada, kırk yıldır konu komşu, can kardeşiydiler ama şimdi Rumlarla Ermeniler bir olmuşlar, Düvel-i Muazzamanın sağlayıverdiği silâhları kuşanmışlar, her gün Türklere saldırıyorlardı (s. 42).

> Artık, Ermeniler Rumlara, Müslümanlar Hristiyanlara güvenemiyor, Türkler Rumlara eziyet ediyor, Ermeniler Türkleri kesip biçiyordu (s. 51).

Bu ortamda Yüzbaşı Temur da sahipsiz bir Ermeni çiftliğini mülk edinmeye karar verir.

> Bu işler bitsin, itoğlu itler boğazlaşacaklar burası için. Sahip çıkmalı bu câanım yerlere... Bugüne bugün hey Temur, amiri kimmiş buraların bakalım?! Ulan Temur, gözünü aç! (s. 53)

Bu düşüncelere dalmasıyla Temur'un gaddarlık damarı da işlemeye başlar. Rum köyü basar, Rumları öldürürken, genç ve güzel bir kadına takılır; çocuğunu da öldürür ve kadına el koyar. Bu sonra Elif hanım olarak göreceğimiz Eleni'dir. Ama Temur'u sonuna kadar dışlar ve reddeder.

Roman geçmişe ve '50'lere özgü birçok olguya değinerek, zigzaglı bir biçimde, ilerliyor. Kurtuluş Savaşı yıllarına dönüp Kuvai Seyyare/Kuvai Millîye gerilimine değiniyor, CHP/DP çatışmasına bakıyor, 6-7 Eylül'ü de unutmuyor. Arnavutköy'de yapılan zorbalığı karakola telefonla haber vermeye kalkışan Gülen'e nöbetçi polis "doğru ulusal tavrı" özetler:

> Rumu, Ermenisi, Yahudisi kaşınıyordu çoktandır. Olacağı belliydi. Sen yat uyu. Bizi de rahat bırak da, ne yapacağımızı bilelim (s. 103).

Böylece, yirmi küsur yıl öncesiyle aynı noktada durulduğu anlaşılır. Bir yandan da Amerikalı asker ve uzmanlar Yalova yakınlarındaki sitelerine yerleşmişlerdir. Reha İsvan, PX'ten, Tuslog'dan, naylon çamaşıra kadar, ellilerin atmosferini biçimlendiren ayrıntıları da ihmal etmez. Böylece, 27 Mayıs'a kadar geliriz. Ama bizim konumuz Ermeni sorunu olduğu için, o temalara girmeden burada kesiyorum. Sonuç-

ta öncelikle romancı olarak tanımadığımız Reha İsvan'ın, ele aldığı toprak parçası üstünde yaşanmış tarihe birçok romancıdan daha geniş, bilgiye dayalı ve nesnel bir gözle bakmayı başardığını söyleyebilirim.

Başta söylediğim gibi, Türk edebiyatında Ermeni sorununun yansımalarının tamamını kapsayan bir tarama çalışması değil bu. Konuyu kendi sorunsalı haline getirerek incelemiş pek fazla yazar olduğunu sanmıyorum; tanımadığım, son dönemin "İslâmcı" yazarları arasında böylelerinin bulunacağını tahmin ediyorum. Ancak onların da bu konuyu ele alırken, klasik Türkçü-Milliyetçi yaklaşımın dışında bir tavır geliştirebileceğini sanmıyorum.

Konuyu temel sorunsal haline getirmeksizin, ona değinmekten de geri kalmayan, ona bölümler, uzunlu kısalı yerler ayıran daha pek çok roman bulunursa, buna da şaşmam. Yakın zamanda Ermeni konusunun gündeme geldiği her durumda karşımıza çıkan, kaba kuvveti yücelten gösteriler, saldırılar, bunun öyle kolay ele alınır bir konu olmadığını ortaya koyuyor. Duruma bu açıdan bakıldığında az da olsa, tarihî gerçeğin gösterdiği doğrultuda yaklaşan yazarların bu kadar olsun varlığı, belki gene de sevinilecek bir şey sayılmalıdır.

EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (II)*

Giritli Gelin

Ermeni konusunun Türk edebiyatında nasıl işlendiğini taramaya başladığım sırada elime geçen (Ömer Türkeş'in verdiği – Ömer'e teşekkürlerimle) bir bibliyografyada, Yılmaz Ünlü adında bir yazarın *Giritli Gelin* adında, bu kapsama girecek bir kitabı olduğunu gördüm. Nisan 2005'te Berfin Yayınları'nın yayımladığı kitabı buldum ve okudum. Yılmaz Ünlü adıyla ilk kez karşılaşıyorum; Özkırımlı'nın ve Yapı Kredi'nin Edebiyat Ansiklopedi'lerinde de bulamadım. Yazar hakkında tek bilgi kaynağım, kitabının arka kapağı: Burada, 1934'te Harput'ta doğduğunu, Siyasal'dan mezun olduğunu, *Yeni Adana*'da makale yazdığını, bunun "ilk roman"ı olduğunu öğrendim.

Doğrusu bu roman, "niye daha çok yazmamış?" türünden bir hayıflanmaya yol açmıyor. İlle "niye"li bir soru sorulacaksa, "bunu niye yazmış?" daha yerinde olurdu. Romanda, insanlar arasında geçen olay ve kurulan ilişkilere bakıldığın-

(*) *Birikim*, 215, Mart 2007, s. 84-93.

da, pek çok Türk romanında ve genel olarak Türkiye ideolojisinde görüldüğü gibi, "nedensellik" ilişkilerinin zayıflığı dikkat çekiyor.

Yazarın kendisinin nasıl bir ideolojiyle yazdığı sorusuna cevap vermek de kolay değil. Kemalist ve milliyetçi olduğu anlaşılıyor; ama Ermeni Kıyımı konusunda söyledikleri milliyetçiler arasında yaygın ve egemen olan söylemden epey farklı. Kendisini aynı zamanda "solcu" olarak tanıtmak isteyecek bir Kemalist gibi bir izlenim bırakıyor.

Roman ilginç bir sahneyle başlıyor: genç bir çift bağlanarak, sivrisinek yuvası bir bataklığa bırakılmış. Bu bir "idam" cezası. Ama dört kişi gelip bunları kurtarıyor ve oradan kaçırıyorlar. Yavaş yavaş ne olduğunu öğreniyoruz: genç kadın, "Giritli Gelin"in kendisi. Topal Nuri diye bilinen yaşlı bir adamla evliyken, onun kirve olduğu Bilâl adında bir gençle "cürm-ü meşhut" halinde basılmışlar. Ceza bunun cezasıymış. Verenler de Nuri ile yeğenleri. Ama bu olayla (yani "kurtarılma") birlikte, Nuri intikama devam etmekten caydığı gibi, yeğenlerini de dizginliyor. Bu takım romanı terk edip kayboluyor, onları bir daha görmüyoruz. Niye geldiler, niye gittiler, belli değil!

Kurtarılan yoksul Bilâl'le kurtaranlardan zengin Artin'in okul arkadaşı ve kan kardeşi olduğunu görüyor, Artin'in iflah olmaz şekilde "Ermeni milliyetçiliği" hastalığına tutulduğunu öğreniyoruz. Ama zengin babası bizi seven, bunun için de "iyi" bir adam. Bilâl'leri asıl kurtaran da o. Bir Ermeni dostunun yardımıyla onları bir köye yerleştiriyor.

Ama bu arada Artin uslu durmayıp işgalci Fransızlarla işbirliğine girişiyor. Kuvayı Milliyecilerin pususuna düşüyorlar; Artin yaralanıp tutsak olurken arkadaşı Nişan öldürülüyor. Artin biraz iyileşince kaçmayı başarıyor. Ama bu arada Nişan'ın babası, Ermeni Şakir Medo ("Şakir" adı olan bir Ermeni ilk kez işitiyorum. Ama Artin'in babasının

adı "Mavro"ki bu da ancak bir Rum adı olabilir!) Bilâl'i asker olup oğlunu ve Artin'i bulmaya ikna etmiş. Artin yeniden kötülükler yapıp yeniden tutsak düşmüş olduğu için, Bilâl onu alıp kaçırmak üzere götürüyor. Burasını da anlamak zor: Tutsakları tutmakla yükümlü bir çavuş, "Ben bunu yanıma alıp götüreyim" diyen birine bir tutsağı nasıl sorgusuz sualsiz verir? Bari Bilâl daha bir sıkıya girsin de zekice bir yöntem bulup kaçırsın, böyle bir şey olsun. Ama belli ki romancı üşenmiş.

Bilâl Artin'i, Çerçi Yusuf adıyla bilinen son derece karışık gayrımüslim bir adamın yanında bırakıp gidiyor. Yolda bir ormanda bir kıza rastlıyor. Sevişiyor ve evleniyorlar. Sonra onu da yanına alıp birinci karısı Ayşe'nin (Giritli Gelin) yanına gidiyor! Ayşe bu durumdan hoşnut değil, ama çaresiz. Derken Bilâl komutanın kendisini aradığını öğreniyor. Tutsak kaçırdığı için suçlu. Yeni evlendiği Gülsüm'ün dağdaki köyünde saklanmaya karar verip gidiyor, iki karısıyla. Sonra yayladan Artin'i alıp memleketi terk eden babasının çiftliğindeki gizli mağaraya bırakıyor. Bu arada Ankara ile anlaşıp memleketi terk eden Fransızlarla konuşup Artin'i de götürmeleri sağlanıyor. Bütün bu anlaşılmaz olaylardan sonra Artin Ayşe'ye "Haydi, Girit'e gidelim" diyor, o da buna bayılıyor ve bu noktada romanı bitiriyoruz: "Ayşe, Rumca, 'Girit'e, yurduma, çocukluğuma geri gidiyoruz...' diye sevinçle yanıtladı onu. Artık Bilâl de, Artin de önemli değildi onun için..." Bunlar romanın son cümleleri. Ancak oraya gelene kadar o da Artin'le kırıştırıyor – kısacası, herkes herkesle kırıştırıyor. Çingene kızı, Yusuf'un metresi öyle, ölen Nişan'ın annesi öyle, kızkardeşi öyle, bunun bir kuralı, durdurusu yok.

Ama konumuz bu değil; "roman" da, konumuz olmayan kısımlarını analiz etmeye çağırmıyor bizi. Konumuz, Ermeniler.

Bu kitapta Artin'in "kötü Ermeni" olduğu görülüyor. Bu tip kitaplarda hep gördüğümüz gibi, yazarın daha baştan "kötü" yapmaya karar verdiği biri. Onun için, milliyetçiliğinin yanısıra "inatçı", "korkak", "düşüncesiz", "bencil" v.b. sıfatları hak eden bir kişi olduğunu görüyoruz. Bunların hepsinin üstüne, "ırz düşmanı" da denilebilir; ama romanda "ırz"ın hiçbir dostu olmaması, Artin'in bu kötülüğünü hafifletiyor.

Milliyetçilik üstüne tartışmalarda, Artin'in söyledikleri pek de haksız değil gibi, üstelik. "Bugüne kadar 'Pis Ermeni, gavur' dediklerini hiç duymadın mı?" diyor tartıştığı babasına; "Issız yerlerde üçü beşi bir olup seni hiç dövmediler mi?" (s. 103) Babasının (o, "iyi Ermeni" demiştik) cevabı şöyle: "Horlanmaya gelince, bazı yönlerden haklısın ama bunun büyütülecek nesi var? Çocuklukta herkes horlanır, dövülür."

Bu gibi durumlarda, rolleri değiştirerek bakmak, ne olduğunu anlamak için yeterlidir. Artin'in ve babasının sözlerini, Batı Trakya'daki Türk azınlığın çektiği acıları anlatan bir romanda okuduğumuzu düşünün. Herhalde "iyi" ve "kötü" tersine dönecekti. Bu "çifte standart" ileride gene tekrarlanıyor. Artin bu sefer Yusuf'la tartışıyor: "Peder özgürlüğünü elde etmek için ayaklanmak ve savaşmak suç mu? Kaç devlet bunu yaparak kuruldu. Ermeni yapınca mı suç oluyor?" (s. 221) Bu sözler, dediğim durumda, "iyi" Türk çocuğunun söylemesini bekleyeceğimiz sözler. Ona karşı bir Türk, buradaki Yusuf gibi konuşsa, onu hemen hain ilân ederdik: "Bak oğlum, her şeyin bir bedeli var. Özgürlük için savaşmaya kalkarsan ve orduyu arkasından vurursan, karşı taraf da zorunlu göç gibi önlemler alır." Bunun ardından "Her neyse biz bunu belgelere ve tarihçilere bırakıp kitabımızı okumayı sürdürelim" deyince Yusuf'un gerçekten geleceği (bugünü!) gören, ileri fikirli biri olduğunu anlıyoruz.

Bunlar böyle olmakla birlikte, yukarıda da söylediğim gibi, Yılmaz Ünlü bazı başkaları gibi bir kıyım olduğunu kesinlikle reddetmiyor, nedenleri konusunda da, sadece "bizi arkamızdan vurdular" edebiyatına sığınmıyor. Şu satırlarda, sıcak kanlı Artin'e karşı, adı her nasılsa Şakir olan yaşlı ve deneyimli Ermeni (Nişan'ın babası) "işin içyüzü"nü anlatıyor:

> ...Enver Paşa'nın, Sarıkamış'ta Ruslara karşı büyük yenilgisi, işin tuzu biberi oldu. Yenilginin nedeni olarak, Ermenilerin Ruslara yaptığı yardımı gösterdiler. Halkı buna inandırdılar. Büyük devletler Doğu Anadolu'yu Ermenilere vereceğiz diyorlardı. İçişleri Bakanı Talat ve birkaç Ermeni arkadaşı, Hükümetteki Bakan arkadaşlarına, askere bile haber vermeden Anadolu'nun Ermenilere verilmesini önlemek için gizli bir plan hazırladılar, planın görünen yüzü Tehcirdi... Bunu hazırlarken, Çanakkale Savaşının zor günlerinde, bazı Alman subaylardan yararlandıkları bile söylentiler arasında... Teşkilât-ı Mahsusa diye kırım çeteleri kurdular. Başına Bahaeddin Şakir'i getirdiler. Bazı Vali ve Kaymakamları kandırdılar, karşı çıkanları görevden aldılar. Hamidiye Alayları diye tutuklu ve Kürtlerden oluşan eşkıya birlikleri kuruldu. Olanlar oldu... Yalnız Ordu ve halk bu işe karışmadı. Çoğu yerde Ermeni'leri korudu ve sakladı (s. 29).

Devamında şunu da ekler: "Tehcir başlar başlamaz, eşraftan çoğu kimse, Ermenilerin mallarına el koymak için kırımdan yana oldu, yardım etti" (s. 30).

Bunları söyleyenin bir Ermeni olması, bir "kamuflaj", bir "savunma taktiği" olarak da düşünülmüş olabilir. Ama bir Türk de –daha kısa kesmekle birlikte– benzer bir şeyi kabul eder. Cevahirciyan, "bazı yerlerde isyan çıktı" dedikten sonra, "Ama bu bütün Ermeni halkının zorunlu göçü-

ne ve kıyımına neden olmamalıydı" diye devam edince "Halil Bey kızgın, 'Haklısın Cevahirciyan Efendi, söylediklerin doğrudur. Üç Nazır ve Teşkilât-ı Mahsusa denen çete bu işi düzenlediler"diye cevap verir (s. 59-60). Ama birkaç sayfa sonra hain Ermeniler karanlıkta bu dürüst Türkü bıçaklayıp öldürür. Yazar, belli ki, tedbirlerini alıyor.

Bu anlatımın merkezinde yer almayan, "marjinal bir ayrıntı"dan ileri gitmeyen bir Haçin referansı var bu romanda – bu da Zebercet Coşkun'un anlattığı Haçin'e pek benzemiyor.

"Şakir Medo" adındaki Ermeniyi öldüren (ama bu, bireysel bir cinayet) Kürt Nadir Ağa adamın "binlerce dönüm toprak ile Konağı"nın üstüne oturur. Bu da, bu mülkiyet transferine bir göndermedir. Ama bu işi yapanın bir Kürt olması uygun görülmüştür (s. 216).

Tarihi çarpıtmak amacıyla yazılmış bir romandan iyi bir sanat eseri çıkamaz; ama tarih üstüne görece doğru bir görüş aktarma niyeti de herhangi bir romanı bir "sanat eseri" haline getirmeye yetmez. Bu roman pek çok nedenle kötü bir roman. Bütünüyle bakıldığında, gene, "biz"i savunmaya yönelik bir kitap olduğu da görülüyor. Ama hiç değilse bunu, her şeyi tersine çevirerek, her şeyi inkâr ederek yapmıyor. Romanın bize dolaylı olarak gösterdiği bir şey de, bu ülkede böyle bir kitap yazma ihtiyacını duyan bir insanın, kendini emniyete almak için ne kadar fazla tedbir ve mazereti kitabına yığmak zorunda kalması.

"Müslüman yaklaşım"

Yılmaz Ünlü'nün bu romanında estetik değil de, "doğru söyleme" adına görece erdemli bir durum var, demek ki. Bu, sözgelişi, yakın zamanların "İslâmcı roman" patlaması içinde yer aldığını sandığım iki romanda karşıma çıkmadı.

Figan

Bunlardan birinin yazarı Ahmed Günbay Yıldız. Romanın adıysa *Figan*. Timaş'tan çıkmış. Benim elimdeki baskının kapağında "32. Baskı" diyor. Arka kapakta ise "En çok okunan yazar ünvanını kazanan Ahmed Günbay Yıldız"ın Ermeni mezalimini yazdığı belirtilmiş. Yazar 1941, Tokat doğumluymuş. Tokat, Ermeni Kıyımı'nın ağır geçtiği yerlerdendir.

Böyle bir kitabın "çok satması", "32 baskı yapması", kıvanç değil, tam tersine utanç duyulacak bir durum. Çünkü bu yazar gibi hastalıklı insanlar olduğunu biliyoruz; ama böyle bir kitabı beğenerek okuyanların sayısının çok olması, vahim bir işaret.

Kitap, Türkiye'de öteden beri varolan birtakım çizgileri bir araya getiriyor. İster Bizans, ister Rus Çarlığı, ister İspanyol, *bizim düşmanımız* olan birilerini anlatan bir Yeşilçam filmi geleneğimiz vardır, örneğin. Bu düşmanlar *hepsi*, *her* bakımdan, *çok* fazla kötüdür. Biz de her bakımdan iyiyizdir. Bu var, bu "roman"da. Tamamen bu zihniyet üzerine kurulmuş.

Ta Ömer Seyfettin'le başlayan, ama onun yaptığı şekilde pek arkası gelmeyen sadist sahneler anlatma geleneğini de Ahmed Günbay Yıldız yeniden canlandırmış. Bu iğrençlikleri tabii Ermeniler bize yapıyor.

Sonuç olarak en belirgin tema, yabancı düşmanlığı. Burada başrol, konu gereği Ermenilerde. Ama sona doğru ortaya çıkan Ruslar da aslında onları aratmayacaklarını gösteriyorlar. Arada "Nasıl olsa bize bu cephaneleri temin eden konsoloslukiar..." gibi cümleler veya "İngiliz yapısı" tabancanın Ermeni'de bulunması gibi ayrıntılar da eksik değil. Aslında bu gibi özellikleriyle çok "çağdaş" diyebileceğimiz bir kitap. Örneğin, Ermeni kahpelikleri karşısında galeyana gelen halkımız...

Halk hep bir ağızdan:
– Linç, linç, linç, diye haykırıyordu... (s. 40)

Daha pek çok özelliğiyle de, bu "çağdaş" yelpazede, İslâmcılıktan çok faşist hareketlere yakın duran bir kitap – "milliyetçi-mukaddesatçı" çizgiden.

Hikâye 1915'ten epey önce başlıyor. En çok Erzurum'da geçiyor. Bizdeki Batılılaşmanın derinliğine bakın ki o tarihte Erzurum'da "linç" diye bağırmasını biliyorlar. Çok önceden beri Ermenilerin silâh biriktirip isyana hazırlandığını görüyoruz. Böylece, *bizim* haklı olduğumuz anlaşılıyor. Bunun gerçek tarihle ilişkisini açıklamak bu yazarın işi değil tabii. Ama, o anlatılan tarihlerden 1920'lere gelirken, 1915'te olanlar üstüne tek bir şey söylenmemesi de ilginç. Anadolu'dan yok olan yüz binlerce Ermeni hakkında hiçbir şey söylemeksizin "nesnel" oluyor kitap.

"Bilgi"ye dayanıp dayanmadığını sormak zaten abes. Kötü Ermeni örgütünün adı "Taşnaktısuyu" – üç kere böyle geçiyor. "Taşdelen Suyu" falan gibi bir şey. Böyle romanlarda sık sık olduğu gibi Ermenilerin adları Ermeni adına benzemiyor. Romanın kötü adamı Keşiş Lato – bir zamanlar Polonya'nın sağaçığı gibi. Keşiş'in bir de kötü oğlu var. Onun adı da Dilo. Meci, Narkere, Miher, Nirson gibi, hayatımda hiç duymadığım Ermeni adları.

1915'in esamesi okunmuyor, ama Birinci Dünya Savaşı'na bizim girmemiz de bir tuhaf:

> 31 Ekim 1914 günü Rusların, Doğu Beyazıd'ın kuzeyinden sınırımıza tecavüzleri, 1 Kasım günü İngilizlerin Akabe Körfezi'ni bombalayarak işgali, Osmanlı'yı tahrîke yetmişti (s. 182).

29-30 Ekim'de Goeben ile Breslau zırhlılarının Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamaları üstüne savaşın başla-

dığı herkesin bildiği bir olgudur. Bu, milliyetçilerimiz tarafından bile "Türklere iftira" kabul edilmez. İngiltere 21 Kasım'da Akabe değil, Basra'ya çıkmıştır. Ama yazar kendini olgularla kayıtlı saymıyor.

Birtakım cümleleri, tarih konusunda genel bilgi düzeyi hakkında fikir veriyor. Yüzyıl başında "Her şey kontrolümüz altında" diye konuşan askerler, "paniğe kapılan olmasın" diye konuşan çocuklar, bunlardan birinin geçmişi hatırlamasının "gözlerinin önünden bir sinema şeridi gibi akıp geçti" diye anlatılması, "krallar gibi yolcu ederdik" deyiminin Erzurum'da yerleşikliği, Erzurumlu Harbiye öğrencilerinin bu tarihlerde "çakı gibi derler ya", "bu ikinci pot kırışım" diye konuşabilmeleri, "Erzurum'dan kucak dolusu selâmlar" gibi bir TV program sunucusu deyimi, hepsi olabiliyor. Muhafazakârlığı bir erdem sayan bu kesimde, hiç değilse son bir yüzyıllık dilin nasıl bir şey olduğuna dair bir nosyon olsa... Ama burada da kör bir cehaletle karşılaşıyoruz: "Erzurum'un namı diğer arabacılarından Nalbant Hüsnü" diye bir cümle, örneğin (s. 30). "Halk yakıştırması" derler, işte onun örneği! Demek ki "nam-ı diğer"i duyunca bunu anlıyor, yazar! "Oldukça mükemmel" de epey iyi bir tamlama. "Dekorize edilmek" (s. 118) hangi dildendir, bilinmez; Türkçe olmadığına göre, önemli değil zaten. Tabancanın "dipçiği" (s. 144) ve buna karşılık tüfeğin "kabzası" (s. 198) olması ayrıca ilginç. Buram buram kokar da, buram buram "terlenmez" (s. 5); "melûl mahsun" değildir, "hüzün"den, "mahzun"dur (s. 226). Ama memlekette hem "Mahsun", hem de "Kırmızıgül" olan biri bulunduğuna göre, böyle şeyleri dert etmemeli.

Ancak bunların yanında yazarın bir de "üslûp yaptığı" yerler var ki, oralarda da Türk dili zor pozisyonlarda kalabiliyor: "Kıt duyulur bir sesle..." (s. 10) ya da "odanın içi dolusu haykırdı" (s. 17) gibi ibarelerde. Duygulandığı zaman bu tuhaf dil çıkıyor:

> Babasının üzerine eğilip, acı dolu hislerle sarıldı. İskeleti, bakışları, duyguları bile perişandı. Şuursuz bir telâş içinde çırpındı, çırpındı, durdu. Babasının sönük dudakları son sözlerini harcayalı çok olmuştu (s. 118).

Ermeni çocukları, bizimkilerden –tabiî ki– dayak yemiş:

> Hattâ üçü arkasına bile bakmayı beceremezken, bir tanesi adım tazelemekte güçlük çekti ve kırışan dudakları hıçkırırken nemli gözleri paçalarından sızan ıslaklığa baktı. Geçip gittiği yerlerde çizgi çizgi ıslaklıklar bırakarak sürüklenip gitti.

O sırada, "Dilo, Burhan kendisine vurdukça, kediler gibi miyavladı, ciyakladı durdu" (s. 127).

Anneye mektup:

> Anne isterse hasret dedikleri ateş içimde oylum oylum derinleşsin; isterse gönlümün başını alev alev yakar olsun... Varsın efkâr tepemde duman duman tüter olsun... Yüksünmem. Yeter ki Rabbim senin gönlüne üzgünlük nişanesi takmasın (s. 168).

Ya da şu üslûp ve dil bilgisi: "Velev ki o günlerde insan, ıstırap kazanında kaynasa bile..." (s. 174)

Şiirsellik:

> Gün cam gibi parlak, Erzurum nurdan pırıltıların çarşafı gibi berraktı. Erzurum sinede o bahtı kara insanların üzerine en tatlı pırıltılarını sedef sedef aksettirip, cömertçe yaldızlıyordu (s. 190).

"İslamcı" kesime roman yazmayı iş edinenlerde, en fazla beş on sayfada bir "namaz" konusu tekrarlanıyor. Ezan da böyle, romanın sık görünen karakterlerinden: "Az sonra minarelerden yükselen Ezân-ı Muhammediye..." (s. 14) "Kula-

ğına hoş bir seda ile dolan ezan sesleri..." (s. 133) Bunların, İslâmcı estetiğin olmazsa olmazları olduğu anlaşılıyor. Bir de yemek faslı: bunun hep çorba olması gerekiyor – yoksul ve erdemli insan yemeği.

Bu İslâmî erdemler arasında, babasının askere giden oğlunu nişanlaması ve bunu yaptıktan sonra kendisini haberdar etmesi var ki bu fikirdeki dünyanın insan, özgürlük, irade vb. konularda bakışını çok iyi özetliyor:

> Daha doğrusu seni Aslıhan'la nişanladım. Bu benim babalık görevimdi. Belki şeklini şemalini merak edersin diye, kardeşin Neslihan'la birlikte çektirdiğimiz bir resmini gönderiyorum. Yanlış bilmeyesin diye, kardeşinin resminin üzerinde işaret vardır (s. 171).

İyi evlât, tabii ki, kendisi için beğenilen bu meçhul eşten ve herhalde –ne olduğunu bilmediğim– "şemal"inden son derece mutlu oluyor.

Ölçüsüz zenofobisinden söz etmiştim ama bir örnek daha vererek bitireyim: Bir Türk, kuyuya düşen Ermeni çocuğunu çıkarmak için kuyuya iner ve kurtarır. Ama onun çıkarılması sözkonusu olunca orada biriken Ermeni kadınlar (kendisi "Ermeni karısı" demeyi tercih ediyor) yardım etmeye yanaşmaz, hattâ biri tepesine bir kaya atmaya niyetlenir. Bu sırada peyda olan bir genç kız bunu engeller ve adamı kurtarır. Ve o anda, kızın Ermeni değil, aslen Türk olduğu anlaşılır.

Yani tek bir "iyilik" bırakmıyor onlara. Böyle bir roman okuyan ve bunu beğenen bir kişi, hayatta yalnız "nefret" duygusunu seviyor, tek değer olarak benimsiyor demektir. Çünkü Türk ve Müslüman erdemini göklere çıkarmak için yığılmış klişelerin hiçbir etkisi, canlılığı, inandırıcılığı yok. Kitapta canlı olan sadece nefret.

Onun için de böyle kitaplar edebiyatın, eleştirinin, filolojinin değil, patolojinin alanına giriyor. Bu patolojiyle do-

lu insanların yaptığı işlerde bu "romanların" payı olmadığını düşünmek mümkün mü?

İsyan Eşiği

Bu konuda yazılmış benzer bir "roman"ın adı *İsyan Eşiği*, yazarı da Hüseyin Karatay. 1937 Malatya doğumlu olduğunu ve öğretmenlik yaptığını öğreniyoruz. O da, "İslâmî roman patlaması" içinde yer alanlardan biri. İslâmcı, "milliyetçi-mukaddesatçı". Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'na "bir yorum getirdiği" söylenen *Çalınan Savaş*, yanılmıyorsam en çok "ticarî başarı" elde etmiş kitabı, aynı zamanda. Elimdeki kitabı bitirdikten sonra "Kurtuluş Savaşı romanları"na geçeceğim (yani, "genesis romanları" kitabını kastediyorum). Ama *İsyan Eşiği*'ni okuduktan sonra Kurtuluş Savaşı yorumunu pek merak etmediğimi söyleyebilirim.

"Eser"lerinden birinin adının *Avrupa Görmüş Maymun* olduğunu (bir "fabl" kitabıymış – ama romanları da zaten öyle) öğreniyoruz. Bu ad bir ipucu olabilir, çünkü daha çok Ermeni isyanı (Zeytun vb.) gibi görünen bu kitapta asıl düşmanın Batı, yani Avrupa olduğu anlaşılıyor. Ermeniler bu "Avrupa oyunu"nun küçük bir parçası olarak varlar.

Süllü Ağa durumu şöyle açıklıyor:

> 'Buralar isyancı kaynıyor... Onlar bizi kesmek için bıçaklarını biliyorlar... Uruslardan yardım görürlermiş de, Avrupalılar kınarmış da... (*İsyan Eşiği*, Çıra Yayınları, 2. baskı, 2005, s. 19)

Ama bizim hükümetimizde de aynı kafada adamlar olduğu ekleniyor. Bu biraz oyuncaklı bir konu, ama tekrar geleceğiz, nasıl olsa, şimdilik geçelim.

Temeli bir çeşit "din ve ahlâk" anlayışına dayanan, bilgisiz, körü körüne bir Batı düşmanlığı görüyoruz. Roman de-

nilen türün dokusunda yeri olmaması gereken "tirad"lar adım başında karşımıza çıkıyor: "Avrupalılar; para kazanmada her yolu hak sayarlar, ticaret malı gibi bakarlar. Kadının her yerinin fotoğraflarını çekerler, satışa çıkarırlar, para kazanırlar" (s. 89). Bu anlattıklarını Türkiye'de yapan Müslüman epey bol. Ama buna cevap "Avrupa ahlâkımızı bozdu" olacaktır. Bu arada "kapitalizm", "metalaşma", "yığın kültürü" gibi belirli bir insan topluluğunun *özüyle* ilgisi olmayan kavramlarla da işi yoktur, bu türlü düşünen –ya da düşünmeyen– yazarların.

Örneğin bir Amerikalı konuşuyor:

> Ermeni isyancıları, Bulgar çete başları Robert Kolej'de okudu. İttihatçılarla Jöntürklerin çoğu buralardan mezun. Hıristiyanlar, İslam topraklarında kolejlerin sayısını artırmalı. Bu okullara girenler bizden biri olarak çıkmalı (s. 97).

Milliyetçilik gibi ideolojiler elbette eğitim ve okumayla gelir. Ama o zamanlar varolan "medrese" eğitimiyle değil elbette. Hüseyin Karatay hepsine aynı şekilde düşman olabilir, ama aynı diyabolik planın aynı anda hem Bulgar çetecisi, hem de İttihatçı milliyetçisi yetiştirdiğine inanabilmek için, epey karışık bir kafa gerek.

> Coğrafya Mualliminin [bu, Hüseyin Karatay gibi "bilinçli" ve öğrencilerine "bilinç dağıtan" bir öğretmen – M.B.] söyledikleri olduğu gibi hafızasındaydı. Batı zihniyetinde kadın yuvanın iki direğinden biri değil demişti. Ana değildir, şarap kokan, beden güzelliğiyle büyüleyen, fuhuş yapan bir dilberdir. Yunanlılar, bu zihniyeti güzellik tanrıçası dedikleri Afrodite remzetmişlerdir. Gayrımeşru yaşayışıyla Avrupa'nın numunesi olmuştur Afrodit. Orada Afrodit'in kızları haline getirilmek istenir kadınlar. Kadını şehvet kancalarında sergiliyorlar, kazanç çivileriyle duvarlara çiviliyorlar,

meydanlara asıyorlar. İnancımızda kadın; ya anadır, ya bacıdır, ya eştir (s. 171).

Hıristiyanlık (bizim olmayan her şey, aslında) görüldüğü gibi çok kötü. Ama Karatay İsa'dan işe başlamışken Musa'yı da elden kaçıracak değil:

> Dünyaya yayılmış Yahudiler, bulundukları ülkelerde asırlardan beri tecrübe imbiklerinden geçiyorlar, dünya egemenliğini kurmaya hazırlanıyorlar... Yahudi şeriatının geçerli olması için devletler laikleştirilmeli ["laiklik" hakkında gerçekten çok ilginç bir yorum – M.B.]... İslâm belediyelerinde isimlerinizi değiştirerek sızmalısınız [böylece Yalçın Küçük'le de bir bağ kuruldu – M.B.]... İnancın, ahlâkın, zekânın otoritesini yıkıp paranın diktatörlüğünü kurduğumuz gün işte imparator biziz (s. 99).

"İçimizdeki düşmanlar"ı, sona bıraktım, çünkü bütün bu faşizan edebiyatta asıl düşman onlardır. "Dış düşman" hakkında hortlak hikâyeleri, "iç düşman"larımızı yok etmenin "bahane"si olarak gereklidir "bizim" için – "birlik ve beraberliğe her zamankinden fazla muhtaç olduğumuz günlerde bizi sırtımızdan vuran" o iç düşmanlar...

> Bana sorarsanız Mustafa Reşit Paşadan başka dostumuz olmadı. İlk onun zamanında soluklandık. Bir de bizimkilerin Hıristiyan bildiği Mithat Paşa vardı. Bilmem nerenin valisiyken hilalin yanına haç koydurmuş (s. 38).

Bunları "Esro usta" (!) adında bir Ermeni anlatıyor. Avrupalılar da benzer sırlarını ifşa ederek konuşuyorlar:

> Tanzimat aydınlarının beynine Hıristiyanlık sineği kaçtı, yani Avrupa kültürü girdi, günbe gün kemiriyor kafalarını. Kültürümüz; Osmanlı Aydınının beynini parçalayacak, sonra Osmanlı parçalanacak... (s. 93-94)

Bu bölümde Osmanlı'nın muhafazakâr ve ilerici aydınlarını İngiltere ile Fransa'nın paylaştığını görüyoruz. Reşit Paşa ile Mithat Paşa tekrarlanıyor, ama bir de "Esat Necip" adı geçiyor ve bunun da Karatay'ın "sevdikleri" arasında yer aldığı anlaşılıyor. Az sonra bunun Tevfik Fikret'in takma adı olduğunu öğreniyoruz ve bu şairin de aslında bir "vatan haini" olduğu böylece kanıtlanıyor. Bir yanda da Abdülhamit Hindistan'a adam yolluyor ve "Halife'nin gönderdiği hocalar cihat fikrini yayıyorlar oralarda" (s. 96). Bu herhalde, daha sonraki Teşkilât-ı Mahsusa etkinliklerinin benzerini, yazarın, Abdülhamid'e yaptırmak istemesinin sonucu. Oysa onun hiç böyle sersemce düşünceleri veya girişimleri olmamıştı.

Bu kitapta "en iğrenç" kişi, Fuat adında bir subay. Allah'a inanmadığını öğreniyoruz (s. 34). İttihatçı olmaya hazırlanıyor ve oluyor. Ama asıl suçu Batı hayranı olmak:

> Bu memlekete Hıristiyan adetlerini zorla sokacaksın. Karşı koyanların kafasını koparacaksın, hıyar gibi doğrayacaksın, ekin gibi biçeceksin (s. 35).

Böyle düşünen kim olabilir hayatta? Ama yazar, insanların böyle düşündüğüne inanabiliyor, çünkü bu şekilde onlara "kötü" şeyleri söyletmiş oluyor, ama kendi düşünebildiği "iyi" şeyler sahiden bunlardan iyi, hattâ farklı mahiyette şeyler değil. Kötü, en kaba saba, en göz çıkarıcı biçimde kötü olmalı. Kötü Ermeni, kızını Yüzbaşı Fuat'a peşkeş çekecek (s. 31); Fuat, "at kişnemesine benzer acaip seslerle" gülecek (s. 32); veya "şarap kokulu salyalar sarkmıştı ağzından" (s. 35) gibi sözlerle betimlenecek; "Gavur," "her sinsi korkağın yaptığı gibi alttan almaya" başlayacak (s. 61).

Gelelim İttihatçı sorununa. İttihatçı Fuat'ın mütegallibe Fıratoğlu ve Ermeni Mıgırdıç'la işbirliği halinde olduğunu görüyoruz. Bu işler 1908 öncesinde oluyor şimdilik; ama bu "Fuat zihniyeti", daha sonraki İttihatçı zihniyetine nasıl dö-

nüşecek? 1915 nasıl olacak? Şüphesiz İttihatçılar 1908 öncesinde, Ermeniler dahil, bütün muhalif kesimlerle dirsek teması, bazan daha yakın ilişki içindeydiler. Onun için de gerçek tarihî süreç içinde bu seyir ilginç ve şaşırtıcıydı; ama burada sunulan manzaradan onun nasıl bir şey olduğunu anlamak hiç mümkün değil. Yazar, İttihatçıları, kendi karşıtı olarak görmek istediği için, kendisi de koyu bir "Batı düşmanı" olduğuna göre, İttihatçıların "Batı taklitçisi" olması gerekiyor. Oysa yazar, İttihatçı hareket içinde son derece güçlü bir damar olan (özellikle Batı'ya yönelik) zenofobiyi paylaşmak dışında bir "dünya görüşü" sahibi değil ve burada İttihatçılar onu değil, o İttihatçıları taklit ediyor.

Türkiye'nin milliyetçi ideolojisi de, dinî ideolojisi de "öz" temelinden hareket eder. Bunun herhangi bir karmaşıklığı, sorun çıkaracak bir yanı yoktur. *Biz*, "Türk" olduğumuz ya da "Müslüman" olduğumuz için "iyi"yizdir; bu kategoriye girmeyenler de "kötü"dür. Bu "argüman"ın niçin "doğru" olduğunu açıklayacak kendinden başka bir şey yoktur zaten – buna gerek de yoktur.

Karatay'a göre asıl "belâ" Hıristiyan Batılılar olmakla birlikte, buranın Ermenileri de paylarına düşeni alıyorlar. Karatay gibi yazarlar, bunu anlatmak için, ele aldığım bütün bu kitaplarda, sevmedikleri toplulukların temsilcilerini ("birey" kavramına toptan yabancıdırlar) *sadistleştirme* yöntemini benimser ve çok zaman düpedüz mide bulandırıcı sahneler çizerler. Burada da Ermeniler bir Türk'ü işkenceyle öldürüyor:

> Süngüyü tam yüreğinin üstüne kaydırıp yavaşça etine gömdü... aşağı doğru kaydırdı. Keskin uzun izinde dikey bir yarık açılmıştı. Açılan yarıkta beyaz göğüs yağları görüldü, ardından kan doldurdu yarığı (s. 25-6).

Bunları Ermenilerin nasıl sadist olduklarını anlatmak için yazıyor, ama bu gibi ayrıntıları yazan da, bunları okuyup

bundan bir tür zevk alan da (almasa okumazdı), o "muhayyel" düşmandan çok daha somut ve dolaysız bir biçimde bu korkunçlukların içindeler. Böyle bir edebiyat, her türlü nefret duygusunu ve ondan kaynaklanacak her türlü cinaî girişimi haklı göstermekten öte, teşvik etmek üzere yazılıyor. Onun için, bu ülkede yıllardır ağırlığını sürdüren "cinayetler ortamı"nda bu tür "edebiyat"ın payını görmezden gelemeyiz.

Dünyadaki bütün milliyetçi edebiyatlar bunun benzerlerini yapmışlardır. Ama insanların genel kültürlerinde bir incelme olduğunda, bu gibi aşırılıkların "alıcı"sı azalır. Türkiye'de bunun olduğunu söylemek bugün de mümkün değil.

Hüseyin Karatay, "biz"i anlattığı yerlerde, öğretmen-yazarlarda, onların "sol" versiyonlarında da sık sık gördüğümüz gibi, "köycü" ve "folklorcu". Daha ilk sayfada bunun bir dilsel alışkanlık olduğunu görüyoruz:

> Ağaçlar, sıcaktan bayılmışçasına kıpırtısız, uzaklar ılgım ılgım dumanlı. Hava yalım yalım yalamada yüzü... Terleri gözlerini yakıp bedenlerine akıyor, ıkıl ıkıl soluyorlardı (s. 7).

Bu "tarz" devam edip gidiyor, "ığıl ığıl yaş" akıyor (s. 66), "ıkıl ıkıl" soluyanlardan (s. 188), "bıngıl bıngıl" adamlardan (s. 189) geçilmiyor. "Zulüm", "ulum ulum" uluyor (s. 197). Bunlarla, "güzel Anadolu"nun "burcu burcu" köy kokan güzel Türkçesini yakalamış oluyoruz. Ama "ben yazarım" diyen birinin yapmaması gereken dil yanlışları da eksik değil: "kardeşini kaybetmiş denli üzgün" (s. 29) ya da "Yarına denli sabret" (s. 158) cümlelerinde "kadar"ın yerini tutacak kelime "denli" değildir. "Mahiyetinde" değil, "maiyetinde" onbaşılık yapılır (s. 150). "Uzuyan" olmaz, "uzayan" denir (s. 43). "Kıskanmak mahfımızı hazırlar" denmez, "mahvımızı" denir. Bunlar küçük yanlışlar gibi de görünebilir belki ama "kahvede öğrenilme" bir Türkçe karşısında olduğumuz çok belli.

Kasabadan çıkışın "kırsala terk ediyordu yerini" (s. 165) diye anlatılması da tam böyle. Kırsalda pikniğe gidebilir.

"Onlar" ve "biz" konusunda şöyle bir bölüm çok açıklayıcı: Mıgırdıç bir kahve açmış ve "tam bir Frenk özentisiyle" içini döşemiş. "Frenk" olduğuna göre zaten kötü, onun için betimlemeye de gerek duymamış. Ama bir de bizimkiler var:

> Öteki kahvelerin duvarlarını efsane kahramanlarının, savaş kahramanlarının tasvirleri süslerdi. Minyatürler, düldül, Zülfikâr, Battal Gazi'nin Bizans Surlarına tırmanışı, Abdurrahman Gazi resmi, Fatihin beyaz atını denize sürüşü, Kanuninin Fransız elçisine diz çöktürüşü... (s. 116-7)

Muhafazakârlık, "kendimin" denilen her şeyden sorgusuz bir hoşnutluk duymakla başlar. Karatay'ın estetik dünyasının sınırları burada özetlenmiş.

Bu dünyanın içinde, artık Fransız'a diz çöktüremiyor olmanın kompleksi gibi, başka birçok öge de yer alıyor ki bunlar Karatay'ı aşıyor ve onun çevresinin bilinçaltının bir fotoğrafını sergiliyor. Bu dünyada kılıç zoru, militarizm de ağırlıklı bir yer tutuyor. Türkiye'de militarizm dincilerden çok milliyetçi-ırkçıların ideolojisidir; ama orduyla kopukluğun acısı da Karatay gibi İslâmcıların bilincinde sürekli bir dikendir. Onların da Osmanlı'dan İslâm tarihine açılan bir "militarizm"leri vardır. Şöyle sözler: "Benim torunum bir tane maşallah. Okuyup zabit ola, paşa ola... Oğlanın bıçağını geri ver. Kız ıncık boncuknan, oğlan tabanca bıçaknan büyür. Ulular böyle demiş" (s. 69). Veya "Cicianasına yalvarıp ammisine bir tabanca aldırmalıydı. Durmadan atış yapıp en iyi silâh kullanan olmalıydı" (s. 83). Bu gibi işler "maço"luk dışında mümkün olamayacağı için onun işaretlerini de görüyoruz. Kötü adamlar "kadınsı" da oluyor: "Konuşurken sallanan kafası, elleri kadınsı bir kırıtkanlığa bürünüyordu" (s. 110). Veya "Umursamaz kadınsı hareketlerini gördükçe onu

yumruklamak geçiyordu içinden" (s. 111). Kadının Müslüman olanı bile pek sağlam ayakkabı değil: "Kadınlar erkekleri birbirlerine düşürmeden önlemek gerekirdi" (s. 121).

Bu romanların yazarlarının, anlatmaya kalkıştıkları konularda kör cahil olduklarının net bir kanıtı, kişi adlarında karşımıza çıkıyor: Avram'ın bir Yahudi adı olduğunu bilmeden, onunla "Ermeni hikâyesi" anlatmaya kalkışmak... (s. 33) Burada da, Ermeni adları bir tuhaf: Esro, Panos, Baron Abah, Vanakim v.b. Bir de Filippos var! Ama zaten Hınçak da "Hınçakyan" olmuş! Arada bir de Denis adında Rum!

Roman, sonunda, patetik bir Müslüman *İnce Memed*'i oluyor ve kahramanımız Hasan, "kötülüğe meydan okuyan bir kahraman" (s. 193) arayanlara cevap vermek üzere Robin Hood olmaya girişiyor. İlk eylemlerinden biri bir eğlence yeri (bunu yazar korkunç bir fuhuş yuvası olarak anlatıyor tabii) basmak oluyor. Bunun da gerçek hayatta örneklerini görmüştük zaten. Yoksullara yardım teması da var, işin içinde, ama "ahlâk", Karatay'ın anladığı "ahlâk", hep ön planda: "Metresli Paris hayatı. Kızların Afrodit'in şuh kızları olması. Kararını vermiş, içi rahat etmişti. Dönüp zalimin üzerine varacaktı" (s. 215). Akıl hocası "Coğrafya Muallimi"nin sözleri zihninde yazılı olarak eyleme geçiyor ve hemen "efsane" oluyor. Roman, Ermeni sorunu üstüne başlamıştı ama sonuna geldiğimizde eşkiyamız Sarı Hasan her türlü zulmü (başta "laiklik" olmalı) yok etmek üzere harekete geçiyor. "Vuruldu mu?" yoksa "kaçtı ve hep kaçacak mı?" sorusuyla bu harikulade roman sana eriyor.

Hasan'ın gerçek hayatımızda peyda olmasını bekliyoruz.

Barbaros Baykara ve Nefret Köprüsü

Bu kitap, tasarımı o zamanın Milliyet Yayınları'nın genel üslûbunu taklit eden Milliyetçi Yayınları tarafından, 1974'te

yayımlanmış. Önünde, arkasında, Ermeniler tarafından öldürülmüş Türkler olduğunu hemen anlamamız gereken ceset resimleri var. Hikâyenin en vahşi sahnelerinden biri de arka kapağa alıntı olarak konmuş. Ama bu sahnede diri diri yakılan Murtaza'yı öldürenler Ermeni değil. "Türk milliyetçiliği" bulduğu şeyi çarpıtmadan edemediği için olsa gerek, yayınevi bu alıntıyı da "Ermeni zulmü" kamuflajı ile sunmayı başarıyor.

Barbaros Baykara şimdi hayatta olmayan, hayattayken de MHP'ye yakın görüşleriyle tanınan bir yazar.

Burada ele aldığım, "İslâmcı" olarak bilinen yazarların romanlarından hemen edinilen bir izlenim, anlattıkları olayı çok fazla incelememiş olmaları. Daha çok "bu konu şimdi iyi iş yapar" gibi bir tutumla yazdıkları anlaşılıyor. Baykara'nın ise bu konuyla özel bir kişisel ilgisi olduğu belli. Sonuç olarak onun da bu konuya ilişkin "sağ" yaklaşımdan ciddi bir şekilde uzaklaştığı söylenemez. Gene de, o genel yaklaşımdan ayrılan görüşleri olduğu görülüyor. Baykara, sanki kendini inandırmak ve bu konuda rahatlatmak üzere yazmış gibi bir izlenim veriyor. "Önsöz"de şöyle demiş:

> Bu eseri kaleme alırken olaylara tanık olmuş 20-25 yaşlı vatandaşla konuştum ve onların anlattıklarını tarihin süzgecinde değerlendirmeye çalıştım. Bir bakıma da hariçte Ermeni katliamı diye yapılan propagandalara mesned olan olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarabilmişsem kendimi mutlu sayacağım (s. 7).

Sonra, konuştuğu bu insanlardan birinin de kendi babası olduğunu ekliyor. Aralarında epey bir görüş yakınlığı olduğunu tahmin edebiliriz. Yazarın anlatımından, bu olayda yer alan babanın kitap üzerinde yönlendirici bir etkisi olduğu anlaşılıyor.

Hikâye Eğin'de, Fırat üzerinde Şirzı köprüsü yakınlarında geçiyor. Köprü her şeyin merkezinde, simgesel bir rol oynuyor. Köprü olarak "birleştirici" olması gerekirken, bu köprü, kıyımların çoğunun üzerinde geçtiği yer olarak, "ayırıcı" bir işlev görüyor.

Baykara, bu romanındaki Ermenilerden, kendi siyasî kampının bildik nefretini pek esirgemiyor. Ama daha soyut bir düzeyde, Osmanlı multi-etnik yapısını onayladığı ve bunun parçalanmasına bir miktar üzüldüğü anlaşılıyor. O kamptan gelen biri olarak, bu "farklı" bir tavır sayılabilir, çünkü bir "ırk arılığı" kaygısı gütmüyor gibi. Ama "neden parçalandı?"ya gelince, bütün suçu Türk-olmayan topluluklara yüklediği de açık. Öte yandan, savaşçılıklarını beğendiği "Dersimli"lerin Türk ırkından geldiğini iddia ediyor (s. 43). Bu da bildik bir tutum.

Hikâyenin başında Türkler ve Ermeniler dostça bir arada yaşıyor. Genç kuşaktan Reşat ile Kevork aralarından su sızmayan iki arkadaş. Reşat'ın babası Mustafa Efendi her akşam rakı sofrasına Ermeni dostlarını davet eden bir adam.

Peki, bu "cennet"ten o "cehennem"e nasıl geçildi? Baykara'nın kişilerine söylettiğine göre, Balkan Harbi'nde Ermeniler askere gidip ölmedikleri gibi, bedel ödemek için varını yoğunu ucuza satan Türklerin malı üstüne oturmuşlar. Böyle bir olay olmuşsa, Osmanlı devletinin burada oynadığı rol konusunda hiçbir şey söylemiyor yazar. Ama Ermeniler suçlu oluyor.

Uyumu fiilen bozan, Ermenistan'dan gelen milliyetçiler (Taşnak) oluyor. Ermenilerin yaşadığı bütün bölgelerde isyan çıkacağını, Ermenilerin buldukları Türk'ü tepelemesi gerektiğini öğreniyoruz. Bunun Rusya'nın talimatı olduğunu da... Bu çetecilere yalnız Ermeni papaz karşı çıkıyor. Bu "iyi adam" şöyle anlatılıyor:

> Papaz Vahan zeki bir insandı. İçinden Osmanlı hükümetine küfürler ediyordu. Bir devlet kendi tebaasını nasıl böyle başı-boş bırakır, yabancı ajanların kucağına atardı (s. 62).

Bu "devlet"in "Türklerin devleti" olduğunu vurgulamak Baykara'ya önemli görünüyor:

> Biz Türkler bu devletin hakim unsuruyuz. Biz çoğunluktayız. Bu devleti biz idare edeceğiz. Sizin bu durumunuza biz sebep olmadık. Kavgayı siz çıkardınız. Biz de yaşamak için ne gerekliyse onu yaptık (s. 137).

Bu birkaç cümle, yalnız Barbaros Baykara'nın değil, 1915'i İslâmcı veya ırkçı-milliyetçi bir açıdan haklı çıkarmak üzere roman yazan kimselerin hepsinin anlayışını ve amacını özetliyor. "Hakim unsur" kavramını bu çağın hangi "devlet" teorisine oturturuz, bilemiyorum, ama genel bakış böyle.

Vahan da böyle gördüğü için o "iyi bir Ermeni". Ama başta karısı, öteki Ermeniler hemen Taşnak hizmetine girip Türklere kötülük etmeye hazırlanıyor, sonra kötülüğü de ediyorlar. Burada "psikolojik analiz" denecek hiçbir şey görmüyoruz. Bir anda oradan oraya geçiyorlar, o kadar. Bundan herhalde Ermenilerin ırk olarak "nankör", "ihanete yatkın" oldukları sonucunu çıkarsamamız bekleniyor.

Çeşitli bilgisizlik örnekleri bu kitapta da karşımıza bol bol çıkıyor. Örneğin Barbaros Baykara Ermenileri "Ermeni şivesi" ile konuşturmaya çalışıyor ve "gidoor, geloor"lu cümleler kuruyor. Oysa bu yalnız İstanbul Ermenileri'nin bir konuşma özelliğidir ve kaynağı da Osmanlı sarayı, orada yaygın Çerkes konuşma tarzıdır. Benzer şekilde Eğinli Ermenilere sofrada meze olarak "topik" hazırlatıyor ki bu da İstanbul'a özgüdür, oralarda hiç bilinmez. Üstelik, topiği yapan kadının adı Tasula – bu bir Rum adıdır. "Yolanda"da öyle (s. 127). O tarihte, Rustan Çavuş gibi bir karaktere "vampirler"

dedirtmesi (s. 102) gibi anakronizmlerden bolca görülüyor. Ceset yiyen köpeklerin bundan ötürü kudurması da ilginç bir kuduz tanımı (s. 194). Sayfa 228'de bir "İngiliz mavzeri" lafı geçiyor ki Mauser bir Alman silâh firmasıdır. Bu tür bir tüfekle keklik de avlanmaz (s. 230).

Barbaros Baykara, bu gibi konularda kampının görüşlerinin dışına çıkmamakla, Türklerin yaptıklarını her seferinde bir "misilleme" olarak meşrulaştırmaya çalışmakla birlikte, bu misillemenin dozu hakkında o kampın bir kısmının koyduğu sınırların dışına çıkıyor: "Ermeni komitecisinin kol ve bacakları telle bağlandıktan sonra, üzerine gaz dökülüp diri diri yakılmıştı... Türk cesetleri ile dolu Erzincan'da yakaladığı Ermeni esirlerine onlar da korkunç uygulamalarda bulunmuşlardı" (s. 297). Bir Türk "vatanımda artık esir istemiyorum" diye bağırabiliyor:

> Ve Türk bıçağı o andan itibaren soluksuz işlemeye başlamıştı. Kaçamıyarak yakalanan Ermenilere sorgu sual yoktu... Daha sonra sarf edilen kurşunlara acıyıp süngü ile görmeye başlamışlardı, işlerini (s. 295).

Sonuç

Ermeni Kıyımı çevresinde odaklanan sorunların Türk edebiyatına nasıl yansıdığını araştırmaya başladıktan sonra, bu konuda ilk yazdığım yazıda, görece daha ortada veya doğrudan solda yer alan yazarlar üstünde durmuştum.

Türk romanının "Kemal"leri bu olayların tarihî mahiyetini ortaya koymuşlardı. Ama bu kadar sarsıcı bir sürecin insanî anlamını, yaşantıdaki yerini araştırmaktır edebiyatın asıl işi. Bunun yapıldığını söylemek mümkün değil. Belki bundan sonraki yazarlar buna girişme cesaretini gösterecek – bazı işaretleri görülüyor.

Bu ikinci yazıda ise daha sonra okuduğum, sağ bir görüşle yazılmış ve değişik derecelerde Kıyım'ı haklı göstermeye çalışan birkaç romana bakabildim. Bu kitaplar, amaçlarıyla uyum içinde, yalnız 1915'i değil, bugünün Türkiye'sinde tırmanan milliyetçiliği, sözgelişi Hrant Dink'in öldürülmesini, bütün bunları da meşrulaştırmaktalar. İlkel ve son derece kaba saba bir "milliyetçilik"; "Biz ve Onlar" edebiyatının ötesine adım atabilmiş değiller.

EDEBİYATTA ERMENİ SORUNU (III)

Bu konuyu incelemeye başladıktan sonra *Birikim*'de iki yazı yayımladım. Bunlar, o zamana kadar okuduklarımdan çıkanlardı. Özellikle ikincisinde, daha önce hiç tanımadığım, bu konu dolayısıyla kitaplarından haberdar olduğum birkaç yazarı ele aldım.

Bir yandan da elime geçirdiğim konuyla ilgili kitapları okumaya devam ettim. Bu kitaplardan bazıları yazılış tarihi bakımından önceki iki bölüme girmeli. Ama o şekilleriyle dergide yayımlandıkları için bu "format"ı bozmak istemedim. Daha sona yazdıklarımı, şimdi bu kitaba, "Edebiyatta Ermeni Sorunu (III)" başlığı ile alıyorum.

Bekir Fahri ve Jönler

Bekir Fahri "erken modern Türk edebiyatı"nın ilginç, değişik bir örneğidir. Bu "değişik olma" temasına hayatı hakkında bilgimizin kıtlığından girebiliriz belki. Gerçi biyografik bilgi kıtlığı, Türk edebiyatında ya da genel entelektüel ortamda, istisna değil kuraldır. Ama Bekir Fahri bu ba-

kımdan rakipsiz sayılabilir. 1876'da Midilli'de doğduğunu ve 1938'de İstanbul'da öldüğünü, 20. yüzyıl başlarında Jön Türk olup Mısır'a kaçtığını, 1908'de İstanbul'a gelip 1913'te yeniden Kahire'ye gittiğini biliyoruz. Yirmilerde memlekete dönüyor, öğretmenlik yapıyor ama edebiyatla pek ilgilenmiyor.

1910'da, İstanbul'dayken, tek romanı *Jönler*'i yayımlıyor. "Değişik olan" bu aslında. Bekir Fahri edebiyatta natüralizmi seçmiş bir yazar. Bunu ilk yapanın Nabizade Nâzım olduğu söylenir. Bu onun romanının ilk paragrafı çerçevesinde doğrudur da ikinci sayfaya geçerken zayıflamaya başlar. Oysa Bekir Fahri'nin *Jönler*'i için –iyi ya da kötü değerlendirmelerinin dışında– "natüralist bir roman" demek mümkündür.

Jön Türk olması da, Jön Türk olarak İttihat ve Terakki ile anlaşamaması da, normaldir. Çünkü, belli ki nitelikli bir aydındır.

Bu tarihlerde bazı Jön Türk muhalifler Kahire'de bulunmayı tercih ediyorlardı. Mizancı Murad, Yusuf Akçura oradan geçmişti. Prens Sabahaddin de kardeşiyle ve babası Damad Mahmud Paşa ile Kahire'ye uğramıştı. Hoca Kadri hep orada kalıyordu (Ahmet Bedevi Kuran'ın kitabında çok bilgi bulunur). Ancak, Mısır Hıdivi'nin Osmanlı devletiyle ilişkisi, Mısır'ın bu muhalefet için yeterince özgür bir ortam olmasına izin vermiyordu. *Jönler* bu "muhalefet hayatı"nın boşluğunu, nafileliğini oldukça iyi hissettirir.

Romanda Ermeni konusu sık sık açılır ve birçok Ermeni karakter görünür. Bunların iyisi de vardır, kötüsü de; siyasete karışanı da, karışmayanı da. Bazıları daha iyi ekonomik imkânlar bulma umuduyla buraya gelmiş olmalıdır. Ama 1890'lardaki kıyımlardan sonra kapağı buraya atanlar da olabilir. Her halükârda Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler, 1915 sonrasında olacağı gibi değildir. Bir kahve "Türk

ve Ermeni vatandaşların buluşma yeri idi" (*Jönler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27) diye tanıtılır. Mısır o yıllarda oldukça kalabalık Rum nüfusu olan, birçok ülkeden insanların farklı nedenlerle gelip yerleştiği, oldukça kozmopolit sayılacak bir yerdi.

Romancının karşımıza ilk getirdiği Ermeni Avadis adında, siyasete çıkar ve para için bulaşan, güvenilmez, hilekâr bir tiptir. Ama Bekir Fahri bazı başka yazarlarımız gibi bu olumsuz özellikleri Ermeni olmanın türevleri olarak anlatmaz bize. Her ülkede olabilecek basit bir dolandırıcıdır. Ayrıca Bekir Fahri, "Mükerrem'le Rıdvan'a gelince, bunlar Avadis'ten daha dehşetli iki dolandırıcı Türktür" (s. 65) demekten de geri durmaz. Bunlar hepsi Jön Türk olduklarını ileri sürmektedir.

Kahraman Necip'le arkadaşı Hüsnü bu adamların dedikodusunu yaparak, epey amaçsız bir halde Kahire'de sokak arşınlarken, Necip, "Şurada bizim bir hemşehri Ermeni var, uğrayalım" der ve böylece Vartan'ın dükkânına girerler. Buradan, İstanbul'dan gelme rakı vardır, çiroz vardır.

"İçeride Vartan, şakrak Anadolu lisanıyla konuşuyordu" (s. 75). Derken alaturka teganniye başlarlar. "Vatana ait hatıralar, üçünün de gözünde parlar gibiydi. Ortada Türklük Ermenilik yoktu. Hepsi bir memleketin evlâdı idiler" (s. 75). Derken Vartan da Kürtçe bir havaya başlar. Yeterince içince birlikte gezinmeye çıkarlar. Böylece Bekir Fahri Kahire'ye ilişkin bazı başka ayrıntılar anlatma imkânı yaratır. Artık içkinin etkisi mi, neyse, cinsel konular da açılır. Vartan Kahire'nin gece hayatını iyi bilir.

> Bari şu seyyah karılardan birine çatabilsek. Bu frenkler de ne acayip insanlar, birtakım bayağı fellah, Berberîlerle iş görürler. Galiba Mısırlılardan hoşlanıyorlar. Mısırlılarınki büyük olur, severler (s. 78).

Kozmopolitliğe göz atarız:

> Sokak, garip bir kalabalık arz ediyordu. Arap'tan, Türk'ten, Ermeni'den Rum'a, İtalyan'a, Yahudi'ye, Çingene'ye, İngiliz'e, Rus'a, Bulgar'a, Hintli'ye varıncaya kadar her cinsten, her kıyafetten adamlar görünüyordu (s. 83).

Yeni bir yere gelirler; Vartan gene anlatır:

> Burası oğlan kerhanesidir. Ulan bu Araplar kadar aşağı millet yok be kardaş. Para için birbirlerini düzerler... Bu Avrupalı seyyahlar da kadınlarıyla gidip onları seyrederler (s. 83).

Bu sohbetlerle onlar da kerhanede sona erdirirler o geceyi. Derken bir başka sahtekâr Ermeni, Masrufyan görünür. "Masrufyan İstanbul hafiyeliğiyle şantaj yapıyor, buna bir Mısırlı Berberî paşayı da ortak ediyordu" (s. 94).

Ancak, daha sonra göreceğimiz Refik Halit yaklaşımında olduğu gibi Türk karakterler (ve tabii Türk yazar) Ermenilere Araplardan daha fazla yakınlık duyar:

> Deminden beri dar sokakların ortasında kabaran pis kokulu havayı teneffüsten göğsü daralmıştı. Kendi kendine,
>
> – Oh, ne pislik, dedi. Avrupalıların tahakküme hakkı varmış (s. 97).
>
> Akşamdan sonra Necip ile Hüsnü ve Rahmi, Atebe el-Hadrâ Meydanı'nın Geniş Şari Özbek'e açılan ağzındaki Ermeni Cemiyet-i Hayriyesi'nin geniş, kalabalık içerisinde, kapıdan girince sağdaki kanepelerin önündeki bir masa etrafında oturuyorlardı... Müşterilerin ekserisini Ermeni vatandaşlar teşkil ediyor, her taraftan Türkçe, Ermenice konuşuluyor ve nargile, kahve içenler görülüyordu (s. 111).

Buraya gelen Ermeni çoktur. Türkler onlara gıptayla bakar:

> Herifler birbirine el vererek böyle nereye gitseler şen şatır yaşıyorlardı. Zaten hepsi işadamı idi... İstanbul'un kuyumcu çarşısı şurada Muski'ye naklolunmuştu. Eczacılar, hekimler, her sınıf Ermeniler birer iş bulmuş, kendi memleketleri gibi çalışıyordu. Herifler... hürriyet ve istiklâl fikrinden dönmüyorlardı. Hele dışarıya çıktıkça bu fikirler onlarda daha ziyade kuvvet buluyordu... *Tan* gazetesi, yine Van taraflarında vukuattan bahsediyordu (s. 113).

Necip'in (ve Bekir Fahri'nin) bağımsızlık isteyen Ermenilere böyle anlayışla bakmaları ilginç.

Derken Rusyalı Ermenilerden ressam Apik Efendi Jön Türklerin masalarına gelir. Osmanlı sorunlarını konuşurlar, istibdadı v.b. "Necip[e göre], canım, Ermeniler de Türkler gibi bugünkü zulümden şikâyet etmeye haklı idiler" (s. 118). 1908 öncesinde böyle düşünen İttihatçı da çoktu. Apik konuşur:

> Bizimkiler arasında Ermenilerin kırılması[nda] Rusya parmağı olduğunu anlayan hâlâ pek az. Sizinkilerde Ermenilerin Türk memleketlerini almaya çalıştıklarına inananlar pek çok... Canım, şu Kürtlere ne dersiniz? Bunlar insandır? Canavardır? Nedir? (s. 118).

> Ermeni vatandaşlar İstiklâl istemiyordu! Apik Efendi bunu temin ediyordu. Lâkin asrın âdeta mezhebi yerine geçmiş olan milliyet fikri Ermeni vatandaşlarında da son derece hararetle hüküm sürüyordu [bunlar Necip'in düşünceleri olmalı – M.B.]. Daha bugün öğleyin Hân-ı Mürur içerisinde yemek yediği Ermeni lokantasının duvarında Ermenistan krallığına ait birtakım resimler görüyordu. Mamafih bütün bu şeyler Necip'in Ermenilik ve Türklük dedikodularına karşı lakaydiyesini bozmuyordu... Nihayet Erme-

niler de görünüşte özgür gibi gözüken bir mazlumiyet örtüsü altında idiler. Son vakalardan beri tarümar olmuşlardı (s. 118-19).

Herkese hakkını vererek bakmak da mümkün ve bunu yapabilen Türkler var. Var da, Bekir Fahri de İttihatçılarla geçinemediği için 1913'te, şu alıntılardan da, pek bayılmadığı anlaşılan Mısır'a dönüyor.

Bekir Fahri'nin Türk edebiyatındaki konumu da bundan çok farklı sayılmaz. Döneminde yazılan en sanatsal, bir "roman"ın gereklerini en fazla gözetmiş bir metin *Jönler*. Ama unutulup gitmiş. Önemsenmemiş.

Sonra Cevdet Kudret'in dikkatini çekmiş. Ondan varlığını öğrenen Atilla Özkırımlı da yeni yazıya çevirdi (biraz dilini de yenileştirerek) ve 1910'dan 75 yıl sonra, 1985'te, kitabın "ikinci baskı"sı yapıldı. Hâlen de pek ilgilenen yok.

* * *

Osmanlı dönemi romanında Ermenilerin "düşman" olarak alınmadığını, varlıklarının bir "sorun" olarak algılanmadığını kısaca görmüştük. *Jönler*'de hattâ övgüyle anıldıkları söylenebilir. Onun için Bekir Fahri'yle ilgili bölümü genişleterek aldım.

Refik Halit'in Ermeni sorununa bakışı

Refik Halit Karay'ın Ermenilere ve bu soruna yaklaşmasında, günün milliyetçi yazarlarından onu ayıran bir hava var gibidir. Konuya pek doğrudan girmez ve Ermeniler hakkında zaman zaman olumsuz sözler de söyler. Ama bunun dozunda, tarzında bir farklılık sezilir. Bir Ömer Seyfettin veya Halide Edip'teki gibi yürekten gelme, derin bir öfke veya düşmanlık duygusuna rastlamayız.

Sürgün'de Ermenilere sık sık rastlarız. Buradaki olayların geçtiği tarih, Kurtuluş Savaşı'nın sonrasıdır. 1915'in biraz uzağında olan kahramanın rastladığı Ermeniler bugünün Türkiye'si içinde kalan topraklardan oraya gelmiş kimselerdir. Buna rağmen, onlarda Türk karakterlere karşı ve yazarda da onlara karşı çok elle tutulur bir düşmanlık hissedilmez; zaman zaman, tersine, dostluk işlenmiştir.

Kahraman Hilmi Efendi bir sürgün olarak Beyrut'ta limana indiğinde onu Ermeni bir polis (Türkçe bildiği için) sorgular. Artin ve Karabet adında iki Ermeni polis görürüz. Bu görevle, isteseler, Hilmi Efendi'ye ve Beyrut'taki bütün Türklere kötülük etmeleri şüphesiz mümkündür. Ama böyle bir şey yapmazlar. Çok sevimli tipler olmadıklarını söyleyebiliriz, ama zaten önemsiz, işlevsel kişilerdir ve çoğu edebiyatta polislerin sevimli olmasını beklemeyiz.

Derken bir Bogos Ağa çıkar ortaya. Bu adam Maraşlı'dır, hep Maraş'ı hatırlar, ama şimdi Beyrut'tadır. Ustabaşılık yapan Bogos'un yanında başka Ermeniler de vardır:

> Beyrut'a geldiği zamana kadar Ermenileri sevmiyen Hilmi Efendi, şimdi, sırf Türkçe konuştukları ve memleket hasreti çektikleri için hep bu cemaat ile düşüp kalkıyor... (*Sürgün*, Semih Lütfü, İstanbul, tarih belirsiz, s. 49)

Bunların Fransız işgal kuvvetleriyle birlikte eski kentlerine dönen, ama şimdi yeniden kovulan Ermeniler olduğunu anlarız. Hilmi onlara duygudaşlıkla bakar:

> Fakat Razukun Antebe dönmesi için hükümetin Avrupaya karşı yenilmesi boyun eğmesi lâzımgeldiğini düşünen Hilmi Efendi içinden, arkadaşına acımakla beraber "Rabbim o günü göstermesin!" derdi [Lausanne görüşmelerinin devam ettiği günler anlatılıyor – M.B.] (*a.g.e.*, s. 50).

Adana'dan Urfa'ya uzanan bir alana, Büyük Savaş'ın ardından Fransız kuvvetleri girdiğinde herhangi bir direnişle karşılaşmadıkları, bilinen bir olgudur. Ama, 1915'te buralardan kovulan Ermenilerden sağ kalabilenler durumu fırsat bilerek geri gelmeye başlayınca, direniş de başladı. Burada sorun bir yanıyla intikam korkusuyken, bazıları için de, gaspedilmiş mülklerin sahiplerine geri dönmesi keyfiyetiydi. Bunlar, şüphesiz, iki taraf için de gerilim dozu bir hayli yüksek olan sorunlar. Ama Lübnan ve Suriye'ye göçmüş Ermenilerle Türkler arasında, en azından Refik Halit'in sunumunda, çok keskin bir düşmanlık olmaması ilginç. Refik Halit duyargaları açık bir gözlemci ve yazardır; onun için, bu durumu gözlemlediği gibi anlattığını, gözleminin de sağlam olduğunu tahmin ediyorum. Eğer bu doğruysa, bunca yıllık inkâr politikasının iki tarafta da düşmanlık duygularını büyüttüğü, şimdiki durumun o zamankinden daha zorlaşmış olduğu sonucunu çıkarmamız herhalde yanlış olmaz.

Örneğin Araplar için böyle konuşmaz:

> Halbuki sade mesafe itibarile değil, asıl ruh, huy, duygu cihetinden şimdi yurduna tamamile uzak ve aykırı bir yerdedir. Şamda azılı bir arapçılık şımarıklığı hüküm sürüyor, kendilerini bir boyunduruktan kurtulduk sananların ülkesindedir ve idraksız düşmanlarla çevrilidir (s. 80-81).

Burada da Türklerin "genel Arap önyargısı" dile geliyor elbette; ama yazarın Ermenileri, Araplara kıyasla, kendine mizacen daha yakın bulduğu da anlaşılıyor.

Yukarıda değindiğim Bogos Efendi, çaresiz Türk sürgün Hilmi Efendi'ye hiç gerek yokken iş verir, her türlü dostluğu ve desteği gösterir. Romanda karşılaştığımız en olumlu, en insan karakterlerden biridir.

İlginç bir sahne romanın ikincil kahramanı İrfan ile Ermeni taksi şoförü arasında yaşanır. İrfan sarhoş olmuş, şoförle

"sarhoş muhabbeti"ne girmiştir: "...arada sırada Ermeni şoförün, arkadan boynuna sarılıyordu. Millî duyguları da tersine dönmüştü, ona: 'Seni niye memleketten çıkardılar, kabahatin nedir ki', diyordu, böyle siyaset mi olur, bu ne haksızlık!" (s. 144) Bu ilginç! Hemen ardından gelen, şoförün tepkisi, belki daha da ilginç:

> Fakat şoför bu sözlerin... sarhoşlukla... söylendiğini bildiğinden münakaşaya yol bırakmıyor... müşterisinin görmediği çehresinde kaşlar çatık, dişleri gerilmiş, kin ile gerilmiş bir sertlik, fakat sesinde tatlılık: "Kader, kısmet... Ne diyek?" (s. 144)

İttihatçılardan nefret eden Refik Halit'in bu konuda da onları kayırmak istemeyeceğini tahmin edebiliriz. Yani, "böyle siyaset mi olur?" sözünü İrfan kadar yazar da söylüyor olabilir. Öte yandan, duyarlığı keskin Refik Halit, entelektüel konularda kendini çağın bu ülkeye özgü önyargılarından korumak için fazla özen göstermemiştir. Bu konularda oldukça "görenek-içi" düşünürdü. Burada da kaygısının "doğruyu yazmak"tan çok kamuoyunu gözetmek olduğunu tahmin edebiliriz. Şoförün yüzü bu nedenle sertleşiyor olabilir: "Onlar da bize düşman!" Ancak, o tarihlerde, şimdiki gibi, bir "oldu mu, olmadı mı?" tartışması anlamlı olmadığı için Refik Halit de bilinen olgu üzerinden gidiyor.

Ya da, ilk bakışta görmediğimiz bir "sofistikasyon" var mı burada? Doğrusu, olmasını tercih ederdim, ama elimde ısrar edecek kadar kanıt yok. Belki de yazar, bir yandan "millî duyguları"nın zayıf olduğunu söyleyip "suret-i haktan" görünüp o paravana ardında "bu ne haksızlık!" kısmına getirebiliyor, yani, "sarhoş"a doğruyu söyletiyor. Bu gibi bölümlerde hemen hiç değer yargısı katmaması da ilginçleşiyor, o zaman. Bir tragedyayı –iki ucu hiçbir zaman tam uzlaşamayacak bir ikilem, bir "şahmeran" durumu– araya hiç gir-

meden dramatize edip değerlendirmeyi bize bırakıyor. Böyle düşünmeye başlayınca, Ermeni sorunuyla ilgisi olmayan, birazdan değineceğim, bazı başka önyargılar konusunda da benzer bir taktik uygulayıp uygulamadığı sorusu akla geliyor. Buna olumlu cevap verilirse, Refik Halit'e, sahibi olmadığı bazı erdemler yüklemiş olmaktan çekiniyorum. Şimdiye kadar değinmediğim bir iki alıntı daha yapınca, bunun "sofistikasyon" değil, "önyargı" kategorisine daha rahat gireceğini düşünebiliriz. Gene de, beklenmedik ve tipik olmayan "tarafsız" anlatımıyla ilginç bir yazar Refik Halit. Bu konuda bir karara varmak, sayıca hiç de az olmayan eserlerini bu gözle dikkatle taramayı gerektiriyor. Örneğin, yaklaşık aynı zamanda ve aynı bölgede geçen *Çete*'de, Ermeniler pek de olumlu biçimde anlatılmamıştır. Bu kitapta, Eti, Sümer medeniyetlerini kapsayan Türk tarihi ve dünyayı titreten "Attila, Cengiz, Timur" triosu üstüne güzellemelere bakınca, Refik Halit'ten günlük önyargıların çok üstüne çıkan bir bilinçlilik beklenmemesi gerektiği, daha akla yakın bir değerlendirme gibi görünüyor.

O zaman şöyle satırlar da yerli yerine oturuyor:

> Onun zamanında kadın oyuncular ya Ermeni idi, ya Rum... arada paralı yerlilere işmar ettiklerini görürdü; çoğu bembeyaz vücudü, saçları sarıya boyalı, köylüye iştah verici şekilde, ya çok geçgin, yahut henüz toy, haya damarı patlamış mahlûklardı (s. 118).

Kendi kızını sahnede görünce kalpten giden Hilmi Efendi, Ermeni ve Rum kadınlarını bu her yerinden süflîlik akan betimlemelerle anmaktan hiç rahatsız değil.

Evet bu, ortalama ideolojiye uygun. Ama ya Refik Halit'te bundan ayrılan örtük bir aykırılık varsa, bunları böylece yazarken aynı zamanda biraz eleştirel bir şekilde bunlara bakabiliyorsa? Bu ihtimal, o dönem yazarları arasında en çok

Refik Halit'te insanın kafasını kurcalıyor, çünkü Refik Halit hiçbir zaman çağdaşları gibi tek-yanlı ve "herşeyi bilir" bir tavırda değil.

Örneğin, İrfan, bu görece olumlu kahraman, şöyle anlatılıyor: "o, kadınları hasta ve çocuk telakki ederek, acıyarak, daima erkek yardımına muhtaç bilerek seven erkeklerdendi" (s. 121). Şimdi, ne demek istiyor yazar? "Aferin, ne iyi adammış!" dememizi mi bekliyor? Bu mümkün değil. Kadın-erkek eşitsizliğinin buralardan başladığını, aynı düşünceden yola çıkarak kadın dövmenin hemen gündeme geleceğini, bütün bunları bilmeyen kalmadı. O tarihte Refik Halit gibi zeki bir adamın bilmemesi mümkün olabilir mi? Olabilir, çünkü ideoloji zekâ tanımaz. Ama, ünlü Nasreddin Hoca fıkrası gibi, "Ya farkındaysa?" O durumda müthiş bir tutumluluk ve disiplinle kendini tutuyor. Türk erkek ideolojisinde varlığını saptadığı çok önemli bir oluşumu olduğu gibi karşımıza çıkarıp önümüze koyuyor.

Bunun ardından, kadınların böyle "alicenap" erkekleri sevmedikleri, kendilerini hırpalayan maçolara, apaşlara bayıldıkları anlatıldığı için, umduğum ihtimal mum gibi eriyor. Ama yazarın gene çağdaşı yazarlar tarzında tiradlara girmemesi, İrfan'ın zaaflarını açıkça anlattığı halde onu mahkûm etmemesi, Seher'de bile bir zekâ ve bazı insanî duygular, kıvrıntılar bulup göstermesi, büsbütün eriyip gitmesine engel oluyor.

Böyle nedenlerle ilginç, incelenmesi gereken, göründüğü gibi olmama ihtimali yüksek bir yazardır Refik Halit. Böyle bir incelemeden çıkacak sonuç, yazarın, burada ima ettiğim iki uçtan (önyargıları eleştirisiz kabullenen göreneksel, havai, sıradan adam ya da çevresindeki çelişkileri hınzırca sezip bunları sadece erbabına ustaca çıtlatan yazar) birinde veya birine daha yakın durduğunu gösterebileceği gibi, bu ikisinin dışında, o tarihlerde bir Osmanlı-Türk aydınının zih-

ninde bu keskin çelişkilerin nasıl arızasız biçimde "bir arada varolduğunu" da kanıtlayabilir.

Sait Faik

Sait Faik, dünyada kimseye düşmanlık gütmemiş bir yazardır. Milliyetçi değildir. Fikir yapısıyla ve mizacıyla bunun çok uzağındadır: "Anlaşıldı, ben bayrakları değil, insanları seviyorum." İnsanlar arasında ayrım yapacaksa bunu din veya etnisite gibi alanlarda değil de "gelir düzeyi", "sınıf" gibi alanlarda dikkate almayı tercih eder. İstanbul'un azınlıkları sözkonusu olduğunda bir tür "ayrımcılık" yapar: "pozitif ayrımcılık".

Bilindiği gibi, kısa hayatının oldukça uzun bir kısmını Burgaz adasındaki, şimdi müze olan evinde (annesiyle birlikte) geçirmiştir. İstanbul'da adalar, azınlıkların yaşamayı tercih ettiği, hiç değilse yazın oturduğu bir bölgedir. Kınalı'da Ermeniler çoğunluktadır, Burgaz'da ise Rumlar. Heybeli, Deniz Kuvvetleri ve Sanatoryum nedeniyle adalar arasında en fazla "Türk" olanıydı (şimdi hepsi öyle). Büyükada'da Rumlar ve Yahudiler çoğunluktaydı. Rum, şimdi kalmadı gibi bir şey, bütün İstanbul'da.

Son yirmi yıldır, doğudaki karışıklıklar yüzünden, Midyat, Mardin gibi yerlerden on binin üstünde Süryani de İstanbul'a göçtü. Bunlardan hali vakti yerinde olanlarının da çok geçmeden adalarda ev, emlak almaya başladıklarını gördük. Bu, ilginçti. "Azınlık" ruh haliyle, adanın zorunlu atmosferi, "izolasyon" arasında yakın bir ilişki olduğunu gösteriyordu. Ada, bir çekilme yeri oluyordu. En azından, İstanbul'da...

Sait Faik'in de bir azınlık üyesi olduğunu söyleyebiliriz. Bir "edebî" yalnızdı tabii. Uyumsuzluğu zaman zaman geçimsizliğe de varabilirdi. Ama en şen şakrak halinde de ada-

nın ona verdiği koruyucu izolasyona ihtiyaç duyuyordu. Bir "manevi azınlık" üyesi olarak burada bulduğu "etnik azınlık"larla iyi geçinebiliyordu – en iyi onlarla, denebilir. Sait Faik'in İstanbul'da yaşadığı yıllarda andığım bu azınlıklar arasında en kalabalığı Rumlardı; onun da, en çok Rum tanıdığı, dostu, hattâ sevgilisi vardı. Dolayısıyla hikâyelerine de en çok Rumlar yansımıştır. Ermeniler pek az hikâyede karşımıza çıkar ve çok önemli bir rol oynamazlar.

Bir hikâyesinin adı "Ermeni Balıkçı ile Topal Martı" (*Mahalle Kahvesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995). Tahminlere göre böyle bir hikâye yazmış, ama kaybettiği için oturup –bu adı verdiği– yeni şeklini yazmış. Sonra eskisi de bulunmuş. Bilgi'den çıkan "Bütün Eserleri"nde, "Mahalle Kahvesi"nde ikisini yanyana yayımlamışlar. Birinci hikâyenin adı "İki Kişiye Bir Hikâye". Kabaca, bir balıkçı ile balıkçı olmayan anlatıcı, sandalda balığa çıkıyorlar. Balıkçının tanıdığı bir topal martı da onlarla geliyor. Balıkçı martı ile konuşuyor. Denizin ortasında anlatıcıya iyi anlayamadığı bir sıkıntı basıyor. Dönüyorlar. Aradan zaman geçiyor, anlatıcı yeniden birlikte denize çıkmak istiyor. Konuşmaları sırasında martının öldüğü, balıkçının da yasını tutmak üzere koluna siyah bant taktığı anlaşılıyor.

Şimdi, birinci hikâyede gördüğümüz balıkçıya "Barba" deniyor; bir aralık da, "Barba Yakamoz". Ama ikinciye geldiğimizde "Ermeni Balıkçı" olmuş; bu sefer adı "Varbet".

Balıkçının Rum'ken Ermeni olmasından başka ne gibi farklılaşmalar var?

Bir kere, yarı yarıya kısalmış (bazı bölümler aynen tekrarlandığı halde). Bu aslında Sait Faik'in genel eğilimini yansıtıyor. Sait Faik son analizde "expressionist" bir yazardır. İlk bakışta, tersine, "impressionist" olduğunu düşünebilirsiniz; oldukça savruklaşabilen, çağrışımlarının mantığı her zaman sökülemeyen "izlenim"leri gelişigüzel sıralamış gibidir.

Ama, okudukça, bu "izlenim"lerin aslında onun "dışavurmak" istediği içsel duygu veya dürtülerine denk gelen "nesnel karşılıklar" olduğunu anlarsınız. En "dışadönük" göründüğü an, en "içedönük" olduğu andır belki de. Bir yazar olarak olgunlaştıkça, sözü kısa kesmeye yönelir. Bu dediğimi tam da bu hikâyede dillendirir zaten:

> Balıkçı dediğin içinden konuşan adamdır, diyeceğim ama, yanlış olur. Balıkçı kendi kendisine bile geveze değildir. Balıkçının gevezesine hiç rastlamadım. İnsan geveze ise balıkçı değildir. Balıkçı ise geveze değildir (s. 122).

Anlatıcının üstüne basan hafakanlarda bunu anlamanın da payı olduğunu sanıyorum. Denizin aslında ses olmayan sesini işitiyor, kendisinin, balıkçı olamamış biri olarak, bu âlemin (bir bakıma, bütün olmak istediklerinin) dışında kaldığını hissediyor.

Michelangelo'nun heykel yapışını anlatmak için "taşın fazlalıklarını atıyorum" demesi bir bakıma sanatın tümü için de geçerli. Sait Faik'in herhalde somut bir nedenle (birincinin kaybolması gibi) ikinci kere yazdığı hikâyede, böyle bir karşılaştırmayla bakınca, bunu yaptığını görüyoruz. Bütün savruk görünüşüne rağmen, son analizde "zevk"e dayalı bir biçimlendirici disiplinin alttan alta etkin olduğunu da görüyoruz. Ama burada yaptığını bütün hikâyelerine uygulamamış. Vakti olmamış, gerek doğmamış ya da gerekli görmemiş.

Hümanist Sait Faik, insanlara düşman olmadığı gibi, hayvanların da dostudur. Hattâ, insanları "iyiler/kötüler" diye sınıflandırmak istese, hayvanlara karşı davranışlarını önemli bir ölçüt olacak şekilde seçeceğinden şüphem yok. Hayvanlarla birlikte genel olarak doğayı sever. Belki Türk edebiyatında ilk, hattâ belki "tek" çevreci, "yeşil" bakışlı yazarın Sait Faik olduğu da söylenebilir.

Bu iki hikâyedeki Barba ile Varbet de doğayla birlikte ve

bütünlük içinde yaşayan insanlar: doğa filozofu ve doğal filozof.

Peki, asıl konumuzdan daha fazla uzaklaşmadan "sadede" gelelim. Barba niçin Varbet oldu?

Bence sadece "Ermenileri unutmayalım, ihmal etmeyelim" gibi basit bir düşünceden ötürü. Burada balıkçının oynadığı rolü bir Ermeni'nin bir Rum'dan daha iyi oynayacağı diye bir şey yok. Aslında zaten "balıkçı" kimliği Rum ya da Ermeni'nin üstünde. Barba'yı ya da Varbet'i oldukları kişi yapan şey denizle ve oradan doğayla kurdukları ilişki.

Varbet'i konuştururken, İstanbul Ermenileri'nin konuşma özelliklerini iyi bildiği anlaşılıyor. Bu, "zo" gibi kalıplar kullanmasından çok, "vardım ki, tam nişanın üstünde yüzer" gibi cümle kuruluşlarından belli. "Çok Rum anlattım, bir de Ermeni anlatayım" demiş bile olabilir.

Sait Faik azınlık dostudur, ama azınlıkların bu ülkedeki tarihiyle ilgilendiğini pek göstermez. Onları sever, çünkü hayat tarzlarını sever. Gene bu hikâyede, denizden bir basınç duyan anlatıcı, "Karaya bir ayağımı bassam kurbanlar keseceğim," diye düşünür. Türkçenin bilinen bir deyimini kullanmıştır. Ama kullanır kullanmaz deyim zihninde somut, sözlük anlamıyla şekillenir:

> Kurban mı? Kurban ne korkunç, ne barbar şey Allahım! Nasıl da hayvanları çoluk çocuğun, kadınların kızların önünde boğazlarlar. Ne iptidaî adet! (s. 122)

AKP'nin Milli Eğitim'i Sait Faik basacak olursa, sansür edecek yeni bir bölümü dikkatinize sunmuş oldum.

Evet, azınlıkların yaptıkları şeyleri sever; onun burada anlattığı biçimde sevmediği bazı şeyleri de onlar zaten yapmamaktadır. Ama bunun daha derininde yattığını düşündüğüm yakınlık, hattâ zaman zaman özdeşlik nedeni, bir toplumda azınlık olarak yaşamanın getirdiği yalnızlık duygusu-

dur. Bu, paradoksal bir cümle ama Sait Faik İstanbul'un gayrımüslim azınlıklarıyla "yalnızlığı" paylaşır.

Ümit Kaftancıoğlu ve Tüfekliler

Asıl adı Garip Tatar olan Ümit Kaftancıoğlu 1980'de Ülkücüler tarafından öldürüldü. Köy Enstitüsü'nde okumuş, öğretmenlik yapmış, oradan da TRT'ye geçmişti (Kars'ın köylerindendi). 1974'te yayımlanan *Tüfekliler* (Remzi Kitabevi, İstanbul) adlı romanında öğretmenken tanıdığı Güneydoğuyu, Mardin taraflarını anlatır. Bu arada Kasr-ı Kanco'dan, Ahmet Türk'ten, ad değiştirmeden söz eder. Ahmet Türk romanın karakterlerinden biridir. Kürt sorununun bugün aldığı biçime ne gibi olaylar sonucunda vardığına bu romanda anlatılanlarda da değinir, ama tutumu oldukça nötrdür. Kıyım olduğunu bilir ama açıkça kınayan bir şey söylemez. Bu belki Karslı olarak, bazı Ermeni intikamı hikâyelerini dinlemiş olmasından ileri geliyordur. Örneğin kitabın başlarında, "Çocukluğundan Fevzi'ye üç anı kalmıştı. Açlık, sopa, Ermenilerin ezgisi, yakıp kesmeleri. Anası, babası, dedesi ona bol bol anlatırlardı" (s. 9) diye bir iki cümle, yazarın kendi anısı da olabilir.

Roman karakterlerinden Abdo, Müslüman olarak canını kurtarmış bir Ermeni'dir ama olanları unutmamıştır. "Fevzi onu bağışladı, hoş gördü. İlle Abdo hiç bir gün içten yakın, dost kardeş olmadı" (s. 9). Onun gibi bir de Şaban vardır: "Şaban adını değiştirmiş. Ermeniymiş önceleri" (s. 13). Yer yer imrenir gibidir. "Kasrı Kanco"nun görkeminde "Ermeni yeteneği" (s. 39) bulur; "Osmanlıların yardımıyle, Ermeni ustaların yeteneğiyle" (s. 45) der.

> Derik'te ne kadar ayak işi, elişi, sanata, zana[a]ta dayalı iş varsa, hepsi Ermenilerin elindeydi. Derikliler, Kürtler birkaç dükkân işletir aklınca. Onun da üstesinden gelememiş-

ler. Sonra Kürtler pazartesi nasıl giyinmişlerse, pazar günü, cumartesi, bütün hafta boyu, bütün yıl, yaz kış aynı giyimle. Ermeniler öyle değil. Pazartesi kir pas içinde tanınmayan, görünce acıyacağınız insanlar, cumartesi sabahı Mardin Valisi gibi dolaşıyor, şık, temiz, dik... Emek, alın teri insanı dik tutuyor, ak yapıyor (s. 22).

Hafik'te çok Ermeni vardı... İş bilen, iş yapan kimselerdi. Onlar gitti Hafik öldü (s. 93).

Abdo'nun kabalığı için "Hiç de binlerce yıllık Ermeni kültüründen gelme değil" (s. 94) diyebiliyor. "Abdoları kurşuna dizilip yok edilmekten, yakılmaktan Necimoğulları kurtarmıştı" (s. 95); "Derik'teki yakımdan çok az Ermeni kendini kurtarabilmişti" (s. 95-6).

Fevzi ile Abdo tartışırlar.

– Abdo bak, benim atam dedem yakılmış, sen yaktın, o yaktı, beriki yaktırdı bir yana, bende kuyruk acısı var, sende?

– Bende de oğul acısı lo. Seninkiler daha çok yaktı. Baksana Gevre Fırıne'ye! Orada bizi topluca, kömür yakar gibi yaktılar. Bilmezsin Gevre Fırıne'yi? Ben götüreyim sen gör (s. 98).

Abdo kızıp gittikten sonra öğretmenler ona hak verir gibi konuşur, içlerinden biri de "Türkler kendi kendilerini bile yiyor. Ermenileri yemişsek çok mu?" (s. 99) diye bir laf eder.

Bir başka Ermeni, Tano, şöyle konuşur:

Sordun mu senin adın niye Abdo diye? Sorsaydın. Kendini kurtarsaydı adı Abdo olmazdı. Ya Karabet olur, ya Karakin olur, bilmem ne (s. 190).

Tüfekliler oldukça ileri derecede kötü bir roman. Ama Ermeni konusunda –Ermenilere fazla bir sempatiyle bakmasa da– yalan söylemiyor.

Harp ve Kadın

Harp ve Kadın adında, yazarınınsa Ali Kurdoğlu olduğu bir roman, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusunun doğuda bazı bölgeleri işgal ettiğini anlatıyor. Ruslar'a "yardakçılık" eden Ermeniler de var. "Rus ordusu, bütün Doğu Anadoluyu işgal etmiş, her tarafı çiğnemiş, ırzları, namusları, haysiyetleri, şerefleri, kısaca insanlığı payimal etmiş..." (s. 1) diye başlıyor.

Bu gibi romanlarda "olay örgüsü" denecek bir yapı bulunamıyor; bir "olaylar sırası" oluyor ancak ve olaydan olaya, bir nedensellik bağı da pek kurulamıyor. Yazar, romanının adında da görüldüğü gibi, savaşın kadınlara verdiği zararı anlatmaya öncelik tanımış. Ama kendisinin "kadın"a verdiği önem evrensel değerlere pek uymuyor: "Kadının namusudur her şeyi" (s. 127; "Harp ve felâket günlerinde erkeksiz kadın, bir deredeki derin göl girdabına [?] düşmüş bir saman çöpü gibidir" (s. 105); "... kadın âcizliğinin..." (s. 120); "Erkeksiz kadın yarım, ama var. Kadınsız erkek tam, fakat yok" (bu, yazarın "kadın/erkek eşitliği" anlayışını özetliyor – s. 227); kadın âcizdir, ama "Kadınlarımızı, kızlarımızı namus ve şereflerimiz olarak görürüz, onlara kem gözle bakanları yüreğinden yüreğinden hançerleriz" (s. 271). Bunuysa anlayamadım:

> Kadının hayalperestliği, kadın duygusallığı ile birleşerek gerçekleri boğduğu halde idrak edeme[ye]n kadını yine kendi içinde boğdu (s. 118) [*sic*].
>
> Kadın, savaş alanında yalnızdı.
> Kadın, kadın değildi artık
> (s. 35)

Romanın asıl kahramanları, gördüğümüz çeşitli silik "karakter"lerden önce, iki sayfada bir karşımıza çıkan "namus ve şeref" olsa gerek.

Gelişigüzel akan "olay"lardan bir kısmı başka "milliyetçi-mukaddesatçı" romanlarda da karşılaştığımız mide bulandırıcı "sadizm" sahnelerine dönüşüyor:

> Küçücük kızını boğazladıkları kadın, karşı duvardaki direğe avuçlarının ortasından ve kollarından iri çivilerle çakılmış, kızı yanına asılmış, ciğerleri çıkartılarak boynundan aşağı sarkıtılmıştı (s. 154).

Derken ölmüş bir Türk'ün kafasının derisini yüzüyorlar. Alıntı vermeyeyim (s. 172-74, ayrıca en başta, s. 9). İğrenç ayrıntılar.

Zaten genel bir ölüm yüceltmesi var. Öldürme şehveti yalnız "düşman"a özgü bir şey de değil. Askerlerimiz "... kızgın kurşunların düşmanın beynine beynine saplandıklarını gözleriyle görmek arzusuyla yanıyorlardı" (s. 29). Bunun soylu bir duygu olduğuna inanıyor olmalı. "İnsan öldürmek kutsal bir görev olmuştu... Ebamüslim, bütün ruhunu ve vücudunu saran derin bir öldürme hazzıyla..." (s. 69-70)! "Varsın ölsündü, çünkü güzel ölmüştü... güzel ölmek kaderi herkese nasip değildi. Acaba dünyada, zamanı gelen güzel ölüm kadar güzel bir şey var mıydı?" ([herhalde yoktu – M.B.], s. 115). "İnsanda kin olmamalı, kin millî olmalı. Kin, alçaklara karşı hiç dinmemeli" (s. 127).

Bu "millî kin", öncelikle düşmana (ve tabii "iç" düşmana) yönelik olmalıdır: "Halbuki düşman insan değildir. Düşman savaşmak için, bir hakkı elde etmek için savaşmıyordu; her şeyi insanıyla birlikte yok etmek, yakıp yıkmak, bir ırkı imha edip kökünden kazımak için savaşıyordu" (s. 127). Bunun, "düşman"ın gerçek motivasyonu olduğunu *biz* biliyoruz. Oysa "düşman" hakkında bütün bildiklerimiz doğru değil. Örneğin, "Ta ki Rus ordusu Türkiye'nin doğu sınırlarından içeriye, harp ilân etmeden girinceye kadar. Rusya'nın Türk sınırlarından içeri girmesi üzerine Türkiye Rus-

ya'ya harp ilân etmiş..." (s. 3) gibi cümleler okuyoruz. Belli ki yazara göre bunları söylemek vatanperverlik gereği. Ama hangi ansiklopediye baksa Rusya'nın Osmanlı devletine savaş ilân etme nedeninin, Alman komutanıyla Osmanlı donanmasının (harp ilân etmeden) Rus topraklarını topa tutması olduğunu görürdü. Bu ideoloji sahiplerinin gerçeklikle, tarihle ilişkisi böyle bir şey.

Yukarıda, epey "kadın felsefesi" gördük. Yazarın "erkek" üstüne de görüşleri var elbette: "Erkek dediğin erkekçe bir tutum takınmalı. Erkek dediğin erkek olmalı, tedbirli, ağır ve ciddi" (s. 57). Nasıl bir kişi olduğu hemen gözümüzde canlanıyor.

Her konuda derin felsefeler, karşımıza sık sık çıkıyor, roman boyunca: "İnsan bir muamma, insan bir sır... Bir var, bir yok; yok oluşta gene o var..." (s. 81) Buna benzer daha birçok cümleyle, insanın "var" olduğu sonucuna erişiyoruz. "İnsan kaderini sürükleyemez. Kader insanı çeker götürür. Hükmünü o icra eder, sen değil..." (s. 90) Bu "özgün" düşünceler de, böyle yan yana değil, alt alta dizilmiş olarak (öylesi daha etkileyici) akıyor. Derin sorular: "Neden karmakarışık olur hayatın labirentleri?" (s. 95)

Buraya kadar "Ermeni" sözü pek geçmedi. Ama o, "düşman" kavramının ve "düşman"ın yaptığı sadizmin içinde var. Bir yerde daha var. Bizimkilerle kader birliği yapan bir Ermeni kadın. Ermeniler konusunda Ali Kurdoğlu da o cepheden ele aldığım öteki yazarlar gibi bilgili. Örneğin bir Ermeni'nin adı Harutyan. "Oğlu" anlamına gelen "–yan" ekini öğrenmiş, ama bu adın Harutyun olduğunu öğrenmemiş. Olabilir, bu kadarcık kusur. Ama dediğim o kadın karakterin adı daha ilginç: "Analiz". Bu da muhtemelen "Anahit" adını yanlış öğrenmesinden kaynaklanıyor.

Analiz bir "Türk dostu" olduğu için "iyi Ermeni". Yazara da yardımcı oluyor; onun Türklerin (ve tabii Müslümanla-

rın) ne kadar iyi insanlar olduğu konusunda söylemek istediklerini Analiz ondan önce söyleyiveriyor.

Bu Analiz, romanın bir aşamasında çok imrendiği ve hayran olduğu Türklerle daha iyi beraber olmak üzere din değiştirip Müslüman oluyor.

O zaman adının da "Sentez" olarak değişmesi iyi olurdu, ama bunu görmüyoruz.

Burada keseyim. Son bir bilgi vererek.

Sayfa numarası verdim ama başka baskı bilgisi vermedim. Bu müthiş edebî eser Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları'nın 721. eseri olarak Kültür Eserleri Dizisi'nden çıkmış. "Onay 3.3.1987 tarih ve 928.1-782 sayı" diye bir kayıt düşülmüş. Buna bakarak, bu değerli eseri bir Bakanlık yayını yapmaya hangi Bakan'ın onay ve karar verdiğini belki öğrenebiliriz. 5.000 adet de basılmış. Az bile. Her Türk okumalı bu kitapları.

Kopo

Mustafa Yeşilova 1928 doğumlu (Erzincan), kısa bir süre o da öğretmenlik yapmış ama bundan sonra Polis Akademisi'ni bitirip 1960-75 arasında polis olmuş. 1978'de yazdığı *Kopo* adlı romanıyla Milliyet Yayınları'nın üçüncü Roman Yarışması'nda birinci seçilmiş. Bir Türk polisi olarak Kürtlere yapılan eziyetleri anlatması okuyana şaşırtıcı gelecektir. Ancak Alevi olduğu, Kürtlerin de Alevi olanlarına (Dersim bölgesi) daha fazla yakınlık duyduğu anlaşılıyor. CHP tarzı bir Kemalist/devletçi yaklaşımı var. Bu romanda Ermeni konusuna ancak birkaç cümleyle değiniliyor. İlki, resmî görüşe çok yakın:

> Erzincan'a girdiğimizde Ermenilerin parçaladığı cesetlerle karşılaştım. Buna Dersim'den giden Kirmo'nun milisleri ile

> Deli Halit Paşa'nın yaşayan askerleri tanıktırlar. Ermeniler Sünni-Alevi dememişler, Türk deyip doğramışlardı. Bütün kuyular, kucak kucağa yatan ölülerle doluydu. Hunharca parçalanmış, Sünni ve Alevi ölüleri (s. 20).

Bu da, başka bazı romanlarda olduğu gibi, 1915'ten sonra, Rus ordusunun işgalindeki bölgelerde Ermenilerin fırsat buldukça öç almalarına ilişkin, bir zamanlar o bölgelerde yaşlıların anlatıp durduğu hikâyelerden olmalı. Tabii 1915 olmamış gibi davranmak gerekiyor. Ancak, bu kitaptaki başka değinmelerde olayın farklı yönleri de olabileceği ima edilir gibi: "Ermeni dönmesi Bakıl'a... sor" (s. 50) gibi bir cümlede Ermeni'nin niçin "dönme" olduğu sorusu akla gelebilir; ya da "Ermenilerden kalma araziler türlü yollarla ağaların eline geçmişti" (s. 142) ve "Tarlalar Ermenilerden kalma en iyi tarlalardı" gibi cümlelerde bunların Ermenilerden *nasıl kaldığı* merak edilebilir.

Bazı yeni kitaplar

Türkiye'de tarih ve toplumsal bilimler alanında yeni akademik kuşaklar yetişiyor ve sorunlara klasik devlet bakışının ya da "baktırış"ının dışında, özellikle ona cephe alarak yaklaşan incelemelerin sayısı giderek artıyor. Seksenlerden bu yana YÖK aracılığıyla böyle bir gelişmeyi önlemek, bunu ya Kemalist ya da Ülkücü dünya görüşleri çerçevesinde yapılan "akademik" araştırmalarda boğmak politikası yürürlükte olduğu halde, o çeşit tezler sayıca çok olsa da, resmî tarihe eleştirel bakan tezler niteliklerinin üstünlüğüyle, genel havayı şimdiden değiştirmeye başladılar. Tarihin hayli çetrefil konularından biri olan Ermeni Kıyımı hakkında da böyle şeyler söyleyebilecek duruma geldik. Geçmişte bu konuda toplumda duyulabilen tek bir ses yükselirdi. Şimdi öyle de-

ğil. O ses yavaş yavaş inandırıcılığını kaybederken onu bastıran yerli veya yabancı araştırmalar bu konuda gerçekliğin nasıl oluştuğunu gösteriyor.

Edebiyat alanında da, "Ermeni" adını alan kitapların büyük kısmının çabası Kıyım olgusunu gizlemek veya Ermenilerin şu ya da bu şekilde asıl suçlu olduğunu göstermekti. Genel gidişe uygun olarak şimdi bu da değişiyor.

2000'li yıllarda bu alanda bir yenilik, kendi ailelerinde Kıyım'dan kurtulmuş Ermeniler olduğunu öğrenen insanların yazdıkları yarı anı, yarı roman kitaplar oldu. Fethiye Çetin'in *Anneannem*'i 2004'te (Metis Yayınları, İstanbul) yayımlandı. Bu kitapta anı ağır basıyor. "Romanse" tarzda anlatılanların temelinde de anılar olduğu (Heranuş'un anıları) anlaşılıyor. Fethiye Çetin, anneannesinin Ermeni olduğunu epey geç öğreniyor; bundan ötürü herhangi bir "şok" geçirmiyor, geçmişinden utanmıyor. Tersine, ona sevgisi ve saygısı çok artıyor.

Bu durum hiç seyrek rastlanan bir durum değil ve genellikle bir kadını bu konumda buluyoruz. Ergen erkeklerden kurtulan pek olmamış, ama kadınları, genç kızları bu hailenin içinden çekip eve alanlar ve evlenenler epey çok. Tabii bebek yaşta erkek çocuklardan da böyle kurtarılan ve Müslüman-Türk olarak büyütülenler var.

Fethiye Çetin bu duygulu ve dokunaklı kitabında yazdıklarının bir kısmını 2005'te uzun patırtılardan sonra nihayet Bilgi Üniversitesi'nde yapılan (ve dediğim hava değişikliğine epey önemli katkıda bulunan) "Osmanlı Ermenileri" konferansında sözlü olarak da anlattı. Bu zamana kadar Fethiye Çetin'in kitabı üstüste basılmış, çokça okunmuştu. Ama aynı konferansta gene böyle bir "büyükanne" hikâyesi anlatan biri daha vardı (aslında Fethiye Çetin'in bu kitabı yayımlandıktan sonra birkaç insanın ona başvurduğunu ve onlardan "Ben de..." diye başlayan hayat hikâyeleri dinlediğini biliyo-

ruz. Dediğim gibi, şaşırtıcı bir şey değil bu. Ben kendi hayatımda, Türk adıyla Türk olarak yaşayan ve Ermeni olduğu yakınları dışında kimse tarafından bilinmeyen en az üç kişi tanıyorum). Onun adı da İrfan Palalı idi.

İrfan Palalı'nın 2005'te ilk baskısı yayımlanan, *Tehcir Çocukları* adlı kitabının alt başlığı *Nenem Bir Ermeniymiş* (Su Yayınları, İstanbul, 2008). Bu da bir anı-roman ve zaten kitabın başında böyle olduğu belirtilmiş. Burada romanın anıya ağır bastığını tahmin ediyorum. Ermeni olduğunu çok geç öğrendiği anneannesinden dinlediği şeylerin izini sürmeye gidiyor. Gittiğine de değiyor olmalı, çünkü oralarda dolaştıkça, çoğunu önceden tanıdığı pek çok kişinin aynı yollardan geçmiş olduğunu öğreniyor.

Sonuç olarak, bu romanı çok beğendiğimi söyleyemeyeceğim; ama bu makale zaten bu gibi romanların *estetik* değerlendirmesini yapmak üzere yazılmış değil. Önemli olan, yani birinci dereceden önemli olan konu, sözkonusu tragedyayı görmeye, anlamaya, anlatmaya çalışan kitaplarla tersine onu gizlemeye, çarpıtmaya, böylece aslında yapılanı onaylamaya çalışan kitapları bu şekilde sınıflandırmak ve sergilemek. İrfan Palalı'nın kitabı bu net ayrımda birinciyi yapıyor.

Kemal Yalçın'ın *Seninle Güler Yüreğim*'i doğrudan doğruya anı, yani roman türüyle ilgisi yok (Bir Zamanlar Yayıncılık, İstanbul). Bazı serüvenler geçirdikten sonra 2006'da basılabilen bu oldukça hacimli (400 sayfayı geçiyor) kitabın yazarı 1980'den sonra Almanya'da yaşamaya başlayan bir öğretmen. Daha önce tanıştığı Rumlardan Mübadele hikâyelerini öğrenmiş ve yazmış. Almanya'da ise Meline adında bir Ermeni hanım öğretmenle dost oluyor ve onun teşvikiyle Türkiye'de Ermeni sorununun peşine düşüyor, burada, yurtdışında, insanlar tanıyor, hikâyelerini dinliyor ve sonunda bu kitabı yazıyor. Tanıştığı insanların yaşı Kıyım'ı doğrudan hatırlamaya yetmiyor pek, ama tabii hepsi o olayın çocuk-

ları, hepsinin hayatı onunla değişmiş. Kemal Yalçın insanları seven, dürüst, sıcakkanlı bir insan olarak sık sık beliriyor yazdığı sayfaların arasından.

Patasana

Ahmet Ümit'i Türkiye'de polisiye türünün temsilcisi olarak tanırız. Bu türle yakın ilişkim yok, daha önce başka bir kitabını okumamıştım. *Patasana*'yı da Ermeni bağlamında okumuş oldum. Bu konuda birkaç şey söyledikten sonra roman hakkında edindiğim izlenimleri de birkaç cümleyle dile getirmek istiyorum.

Kitabın karmaşık denebilecek ve ilginç bir yapısı var. Bir arkeolojik kazıyla başlıyoruz, güneydoğuda, ve daha ilk bölümde, köyde bir cinayet işlendiğini öğreniyoruz. Kazı geç Hitit döneminden ve çok ilginç tabletler bulunmuş: bunları Patasana adında biri (sarayın başyazmanı) yazmış ve kendi başından geçenleri anlatmış. Bu bakımdan, pek benzeri olmayan bir arkeolojik buluntu. Bir bölüm günümüzden, bir bölüm de 2700 yıl öncesinden olmak üzere gidiyoruz. Yazar bu iki paralel hikâyenin birbiriyle bir bağı olduğunu belirtmek için herhalde, bir bölümü bitirirken kullandığı bir kelime veya ibareyi izleyen bölümün başında da tekrarlıyor. Gelişigüzel bir örnekle, 13. Tablet'te "... aşkımı kimseye söylemeden..." denirken 14. Bölüm "Yanında kimse yoktu" cümlesiyle başlıyor; son satırlarında "başında öyle bir kara bulut dolanıyordu ki..." deniyor ve 15. Bölüm'ün açılışında "Hava çoktan kararmıştı" cümleciğini okuyoruz.

Bu "dizi cinayet" romanında, yavaş yavaş, kazı bölgesinde ölen, öldürülen insanlarla 1915'in Ermeni Kıyımı arasında bir bağlantı olduğunu sezmeye başlıyoruz. Buna, kazı ekibindeki iki yabancıdan Alman olan Bernd'in sözleri önayak oluyor. Bernd'in karısının bir Ermeni olduğunu öğreni-

yor, adamın da bu olaydan ve özellikle de inkâr edilmesinden ötürü, Türklere öfkeli olduğunu görüyoruz. Bernd'in konuşmaları, hattâ cinayetleri onun işlediği şüphesini de yaratacak nitelikte (ancak, polisiye tiryakileri, bu türün yazarlarının şüpheleri yanlış kişi üstüne çektiğini bilir; bu, tür için gerekli "esrar"ı sürdürmeye yarayan bir "polisiye taktiği"dir). Kitabın sonuna doğru paralellik açıklanır: "bugün" anlatısında öldürülen üç kişinin öldürülme biçimleri, yıllar önce burada öldürülen Ermenilerinkiyle aynıdır.

Ahmet Ümit anlatısı içinde gelişen olaylara müdahale etmeyen, kişiler veya olaylar hakkında yargı vermeyen bir yazar (en azından bu romanında böyle). Ermeni sorunu hakkında da sessizliğini koruyor, yalnız karakterlerini konuşturuyor. Dediğim gibi Bernd "Siz bunu yaptınız" diye dayatan bir karakter. Kiliselerin camiye çevrilmesini anlatıyor (*Patasana*, Doğan Kitap, Eylül 2007 baskısı, s. 82). Daha sonra Yüzbaşı Eşref'le tartışmaya giriyor ve bu bir kavgaya yaklaşıyor. "Evet, biz Almanlar utanılacak işler yaptık, insanlık bizim yaptığımız katliamları unutmayacak ama bunları kabul ettik. Siz neden kabul etmiyorsunuz?" diyor (s. 318). "Kıyım değil, tehcir koşulları" diyen Eşref'e cevap veriyor Bernd, "Çünkü uluslaşmasını sağlayamamış İttihat ve Terakki yöneticilerinin Anadolu'da bütünlüğü bozacak bir Hıristiyan ulusa tahammülleri yoktu" (s. 319).

Bunlar, sonuç olarak, dramatize bir roman kahramanının söylediği sözler. Böyle durumlarda böyle sözlere itiraz eden başka karakterler de var. Bunlardan biri, Kemal, Bernd'e çok kızıyor. Ayrıca Bernd'in bu düşüncelerinden ötürü, intikam almak için cinayetleri işlediği şüphesi de geçerli. O durumda, bunların "hastalıklı" düşünceler olduğu da söylenebilir – ne var ki, sonunda katilin o olmadığı anlaşılıyor.

Yüzbaşı "zorunlu göç sırasında birtakım istenmeyen olaylar olmuş..." dedikten sonra, öteki bildik söyleme geçiyor:

"O dönem yaşanan olayların gerçek sorumluları, Osmanlı topraklarını parçalamak için Ermenileri bağımsız devlet kurun diye kışkırtan Ruslar, İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılardır. Onların kışkırtmaları olmasaydı altı yüz yıl birlikte yaşamış bu halklar barış içinde geçinip giderlerdi" diyor (s. 319).

"Çok önyargılısınız" diye Alman'ı suçluyor ama bu konuda peşin yargısı olmayan bir okur gözüyle bakıldığında Yüzbaşı'nın savunması çok inandırıcı durmuyor.

Bu konu bir de Amerikalılarla konuşuluyor. Bu da şöyle bir durum: Arkeolog ekibinden Elif'i akrep sokunca, ekip başı Esra onu Antep'te Amerikan Hastanesi'ne götürür. Oradaki Dr. David'i, ekipteki ikinci yabancı Amerikalı Tim de tanımaktadır. Esra Ermeni konusu ve cinayetler hakkında bilgi almak isteyince David onu yaşlı (ve emekli) babası Nicholas'la tanıştırır. Amerikalıların evinde Nicholas'ın eski Türk arkadaşı Sakıp da bulunur. Bu gene Bernd-Yüzbaşı yüzleşmesine benzer bir durumdur: Amerikalı anlattıkça Sakıp Türk milliyetçisi tavırları gösterir: "Ermeniler rahat dursaydı bunlar olmazdı" (s. 221), "Sizin yüzünüzden... kışkırttınız... Kendi devletinizi kurun dediniz" (s. 222), "Antep'te, Maraş'ta Ermenileri eğitmek için Amerikan Kolejleri açmadınız mı?" (s. 223) türü sözler söyler. Ama o da pek inandırıcı değildir. Amerikalı'nın anlattığı olayları yalanlayamaz. Örneğin, yeni cinayetlerle eskileri arasındaki bağlantıyı kuran Nicholas'tır: "Bırak şimdi, Sakıp. Kimlerin suçlu olduğu belli... Özellikle de dün öldürülen Reşat Türkoğlu'nun dedesi Kürt İsfendiyar'ın başı çektiğini herkes görmüştü. Nitekim sonra da Kürt İsfendiyar, Ohannes Ağa'nın toprağına el koyup kendisi ağa olmadı mı?" (s. 221) "Okul açma" iddiasına karşılık, "Ermenileri değil Esra Hanım, herkesi eğitmek için açılmıştı okullar" der; Sakıp "... kaç Müslüman çocuğu vardı okulda?" diye sorun-

ca "Müslümanlar çocuklarını kaydettirmezse okul yönetimi ne yapsın?" diye sorar (s. 223).

Bunlar dramatize konuşmalar olmakla ve yazar işe karışmamakla birlikte, dikkatlice bakınca, yazarın konu hakkında tavır almadığının söylenemeyeceği görülüyor. Konuşmaların yalnız içeriği değil, sıralanışı, itirazın zayıflığı gibi ögeler yazarın da olanlardan haberdar olduğunu gösteriyor.

Burada başka ilginç durumlar da var. "Hitit tabletleri"ni görmüştük. Oradaki hikâyeyle "bugün" arasında bağlantı kurulduğunu da. Ermeni Kıyımı ve onu izleyen olaylar da 1890-1921 gibi bir dilim içinde alevlenip sönüyor (veya söndürülüyor). Yani o da çok "bugünlük" sayılmaz. Arkeolojik kazının yapıldığı bugünde ise PKK var, oralarda da hissediliyor. Kürt sorunu var yani. Yüzbaşı Eşref, Esra'ya, başından geçenleri anlatır: Seyithan ve Bedirhan, iki kardeş. Korucu olan Seyithan, PKK adına savaşan ikizi Bedirhan'ı öldürür. Daha doğrusu birbirlerini öldürürler. Feodal aile kuralları böyle gerektirmiştir. İnsanların, bireylerin üzerinde olduğu varsayılan, dolayısıyla onlar üzerinde kurduğu egemenlik tartışılmayan bir töre, bir ahlâk kodu işlemiştir. Kardeş öldürme (*fratricide*) motifinin simgesel olduğunu sanıyorum. Bu romanda ima edilen pek çok kardeş katli var.

Bu arada, bir ayrıntıyı atlamayalım. Bedirhan'ı kıstırmaya çalışan Seyithan, saklandıkları yerde bıraktıkları PKK'lı nöbetçiyi öldürmüştür. Kestiği kulağını Yüzbaşı'ya gösterir. Bu ayrıntı, bildik medya kanalına hiçbir şekilde girmeyen, ama bu süreci biraz yakından izleyen herkesin bildiği, çoktan kanıksadığı bir âdeti, öldürülen adamın kulağını, burnunu v.b. kesip saklama âdetini açıklıyor.

Yüzbaşı Eşref iyi ve dürüst bir insan. O, bu cinayetleri PKK'nın işlediğine inanıyor, çünkü böyle düşünmeye koşullanmış, Esra'yı da buna ikna etmek için bir ara şunları söylüyor:

> Onların arkasında büyük ülkeler var... Almanlar, İngilizler, Yunanlılar, Suriyeliler, İranlılar var. Dostumuz görünen Amerika bile alttan alta onları destekliyor. Çok iyi yetiştirilmiş kadroları var (s. 263).

Pek çok insanın söylediği sözler bunlar. Hatırlayalım, Yüzbaşı, Ermeni sorununun çıkışını açıklamak için de dört yabancı ülke adı saymıştı. Konu Ermeni sorunu olduğunda da o adların sayılmasını yadırgamayız. Çünkü aslında her netameli konu bizim içinde hiçbir payımız, suçumuz, kusurumuz olmayan, "yabancılar"ın başımıza açtığı yapay sorunlardır. Tabii Sakıp Bey de bu mantıkla düşünen, düşünmeyi tercih edenlerden biridir. Böyle yapmakla, her durumda kendimizden başkalarını suçlayarak temize çıkmamız kolaylaşmaktadır.

Bu bağlantıları akılda tutarak Brend ile Yüzbaşı'nın Ermeni Kıyımı tartışmasına (ya da "kavga"sına) dönecek olursak, orada Bernd'in son cümleleri daha anlamlı görünebilir: "Eğer tarihinize iyi bakarsanız Kürt meselesini de çözersiniz. Yoksa daha çok başınız ağrır" (s. 320).

Ahmet Ümit'in Yüzbaşı Eşref, Sakıp Bey veya Kemal gibi, Türk milliyetçisi ağzıyla konuşan insanları "kötü karakter" olarak göstermemesi de bence isabetli. Çünkü gerçek hayatta da, resmî ideolojiyle beslenen, yığınla olayı ancak aşırı derecede çarpıtılmış bir biçimde algılamasına imkân verilen sıradan insanlar doğal olarak böyle düşünür, böyle konuşurlar ve bu da onların kötü insanlar olduğunu göstermez. Bilinçli ve kasıtlı yalancı, inkârcı v.b. değildirler (Sakıp'ın durumu biraz daha tartışmalı sayılabilir).

Hastanede David'in sigara üstüne şakası da genel bağlam içinde bir yere oturuyor gibidir.

> Yerlilerin topraklarını alınca, onlar da bizi tütünle lanetlemişler. O gün bugündür lânet sürüyor (s. 204).

Hitit tabletleri üstünde pek fazla duramadım, çünkü burada anlatılan aşk hikâyesiyle kazı çerçevesinde geçen olaylar arasında bağ kurmak daha zor. Ama Patasana'nın ilk cümlesi olan "Ben zalimler çağında yaşayan bir alçaktım" sözünün Yüzbaşı'yı etkilemesi, çok fazla bir analize tabi tutmaksızın onun da bunu (ilk bölümün sonunda) tekrar etmesi gene bir simge olarak düşünülebilir. Adamakıllı genellediğimizde, yaşanan her çağın zalimleri var. Bu, Patasana'nın sandığı kadar olağandışı bir durum değil. Ayrıca, gene her çağda, onun gibi korkan, korkusundan doğruya ya da sevdiğine ya da şuna ya da buna sahip çıkamayanlar var. Bunca yüzyılın bilgelik birikimi bize, topu topu, "her çağ bir önceki ve bir sonraki kadar alçaktır" diyecek kadar bir akıl kazandırmış. Patasana hiç değilse –tarih bilmediği için– bunu öğrenmemiş.

Esra'nın romanın başındaki kâbusunda gördüğü, "Allahüekber!" haykırışlarıyla yürüyen kalabalıkları da muhtemelen farklı zamanların olaylarını birbirine bağlayan simgeler.

Romanın sonunda, Amerikalı uzman tabletleri anlatmaya başlar: "Sanki tabletleri yazan Patasana değil de kendisiymiş gibi, iki bin yedi yüz yıl önce yaşanılan toplu kıyımı kendi gözleriyle görmüş, askerlerin kılıçları altında can çekişen halkın çığlıklarını kendi kulaklarıyla işitmiş, kentin taş sokaklarına yayılan kan kokusunu duymuş gibi öfkeyle, korkuyla, tutkuyla, canı yana yana anlatıyordu" (389). Burada ima edilen şeyler oldukça canlı ve kanlı. Bu Amerikalı'nın bunları böyle "duyarak" anlatmasını da Vietnam'da savaşmış (ama başka yerlerde de insan gaddarlığını gözlemlemiş) biri olmasına bağlayabilir, kıyımlar temasına bir de o boyutu ekleyebiliriz.

Patasana'nın son sözleri daha da açık:

> Ama bu tabletleri insanlar okusun istiyorum. Tanrılara karşı gelsinler, diye değil. Kimsenin benim gibi acı çekmesi-

> ni istemem ama insanların tanrıları, kralları, kendilerini tanımalarını isterim. Bu yüzden tabletleri yazıyorum. Belki böylece yazgılarıyla daha kolay başa çıkarlar. Belki böylece tanrılar, krallar, onları istedikleri gibi güdemezler. Belki böylece, iki ırmak arasındaki bu verimli toprakları kardeşlerinin kanıyla sulamak yerine sevgiyle eker biçerler. Belki akıllanır, ömürlerini bir düğüne dönüştürerek mutluluk içinde yaşarlar. Belki gelecek kuşaklara acıyı değil sevinci, gözyaşını değil gülümsemeyi, kini değil sevgiyi, ölümü değil, yaşamı kalıt bırakırlar. Belki... (s. 402)

Böyle temalar olsun, temaların böyle bir işlenişi olsun, "polisiye" türünde karşımıza sık çıkan şeyler değildir. Bunları, doğrusu, bir hayli başarılı buldum. Ama asıl "polisiye" denecek kısmını o kadar başarılı bulamadım. "Polisiye" üstüne yazmanın raconuna uyarak "who done it?" kısmını söylemeyeceğim. Ama o motivasyon bana çok inandırıcı gelmedi. Bu birinci itirazım.

İkincisi, yanılmıyorsam kitap bittiğinde ne olduğu, veya niçin öyle olduğu çok belli olmayan epey yumak ucu öylece kaldı.

Ama en önemlisi üçüncü itirazım. Şimdi bir "polisiye" okumakla, roman okurken yazarla imzaladığımız sözleşmeye ("ben sana inanacağım. Ama sen bana yalan söylemeyeceksin" türü bir anlaşma. Bu olmadan insan neden roman okur, nasıl okur?) ek, daha özgül bir sözleşme daha imzalarız: "ben katili tahmin etmeye, esrarı çözmeye çalışacağım, ama sen de bana 'ipucu' vermelisin."

Bence bu romanda "ipucu" kısmı iyi değildi. Bisiklet falan, işi Bernd'e doğru götürme, ama başka hiç kimse hakkında, doğru yolu gösteren bir yana, yanlış yöne sevkeden bile, ipucu yoktu. O zaman da sonuç, birdenbire, tepeden inme, geliyor. Edgar Wallace'ın "Butler"ları gibi, ha "butler", ha...

Ayşe Kulin'den Veda

Ayşe Kulin 1997'de *Adı Aylin* adlı romanıyla Türkiye'nin çok satan romancıları arasına girmişti. Bundan on yıl sonra *Veda*'yı yayımladı. Bu romanda Ermeni konusuna bazı göndermeler olduğu için benim bu "Bitmeyen Makale"nin kapsamına giriyor. Ama kendisinin konuyla, bu romanda yer almayan bazı yakınlıklarının da bulunduğu anlaşılıyor. 2006'nın Kasım'ında Ertuğrul Özkök, Kulin'in bir yazısından uzunca bir alıntı yapmıştı; hep olduğu gibi, sorunu hafife almaya, almayanlara çatmaya, üstünü örtmeye, örtmeyenleri suçlamaya yönelik olduğu için ben de bunun üzerine yazmıştım. Ayşe Kulin bu alıntıda "Biz Ermenilere soykırım uygulamadık" diyor ve "Bunu, hem tarihi iyi incelediğim için, hem de eniştemden dolayı biliyorum" diye devam ediyordu.

Ayşe Kulin'in teyzesinin bir Ermeni ile evlendiği, bu Ermeni gencin bir Türk kızını sevdiği için milliyetçi Türk gençleri tarafından "Allahın günü" tartaklandığı, *Veda*'nın asıl kahramanı olan (dede) Reşat Bey'in "kızı bir Ermeniyi sevdiğinden dolayı intihara teşebbüs" ettiği de bu alıntıdan anlaşılıyordu. Bunlar, tabii, çok ilginç ilişkiler. Bunları gözlemlemiş olmak da, olayın bütününü başka bir düzeyde değerlendirmeye imkân verebilirdi. Ben Kulin'in bu imkândan yoksun olduğunu düşünmüyorum, ama, "çok-satan bir yazar" olmak mı, başka mülahazalar mı, her neyse, bu konuda önce *bir kesimi* hoşnut edecek sözler söylemeyi tercih ediyor.

Bu başka "mülahaza", yazarın aslında dedesi olan kahramanı Reşat Bey karşısında tavrı olabilir mi? *Veda*'da gördüğümüz bu kişi tipik bir Osmanlı bürokratı olarak, olması gerektiği gibi, Padişah'ına sadık. Bunu şöyle anlatıyor Kulin:

> Bir evlât nasıl ki babasına karşı çıkamaz, ona ihanet edemezdi, Ahmet Reşat da, şu anda zaaf içinde gördüğü sulta-

nını, ona ihanet etmeden, sırt çevirmeden, incitmeden beklemek zorundaydı, ta ki Sultan hatasını fark edene kadar (*Veda*, Everest Yayınları, İstanbul, 2007, s. 185).

Bu, bütün Cumhuriyet tarihinin bize unutturmaya çalıştığı bir "sadakat" ahlâkı. Bence, evet, vardı böyle bir şey. Ama şimdi Cumhuriyet buna "vatana ihanet" dememizi istiyor. Ben, çok zaman, Ahmet Reşat gibileri bir yana, Vahdeddin, Damat Ferid, Ali Kemal gibilerine de bu "vatan haini" damgasının yapıştırılmasına karşı çıktım. Damad Ferid ile Mustafa Reşid arasında, birine "hain", öbürüne "Büyük" demeyi gerektirecek fark nedir? Ayşe Kulin bir yerde Kemal'e Ferid Paşa'nın "Millicileri de İttihatçılarla bir tut"tuğunu söyletiyor (s. 168). Tutmasına engel olacak ne vardı? Kıpırdamasına imkân olan bütün İttihatçı kadro oradaydı. Vahdeddin'in v.b. İttihatçılara muhabbetle bakması için bir neden var mıydı?

Çeşitli nedenlerle yanılmışlardı; yeterince anlamaya çalışmamışlardı. Seçtikleri yoldan gitmekle Türkiye daha iyi bir yere varamazdı (ama herhalde "Türkiye" diye bir şey düşünmüyorlardı). Bunlar böyle, ama bunlar "vatan haini" oldukları anlamına gelmiyor.

Nereye bastığını bilen bir *milliyetçilik* açısından da, başta Padişah, bütün bir Osmanlı seçkin tabakasını "vatan haini" diye çizip atmak pek akıl kârı bir tutum değildir. Ancak Türk milliyetçi ideolojisinin "akıl"la sıkı fıkı ilişkisi olduğu da göze sık görünmüyor.

Bunları anlatmayı bu derece zorlaştıran bu "kültür"le bir yerde bir "kontakt" kurma ihtiyacı mıdır, Ayşe Kulin'i Ermeni konusunda o ideolojiye prim verecek şekilde konuşturan? Çünkü yazar, bu tür tutarsızlıklar yapacak biri izlenimi vermiyor. Nitekim Ertuğrul Özkök de bunun bir "kurnazlık" olduğu sonucuna varmış; "soykırım değil demiş ama

öyle bir yazmış ki 'keşke soykırım olsaydı' sonucu çıkıyor" diyerek, zeki Türk milliyetçisinin böyle numaraları yutmayacağını göstermiş. Ben böyle "kurnazlık" gibi kestirme sonuçlara gitmeye o kadar hevesli değilim, öyle olduğunu da düşünmüyorum zaten. Ayşe Kulin herhangi birinden önce kendini inandırmaya çalışıyor gibi. Romanda (yani, *Veda*) Ermeniler için söyledikleri genellikle daha kötü. Örneğin şu cümleler:

> Sokaklar İngiliz üniforması giymiş Rumlar ve Ermenilerle dolu. Bunlar İngiliz Komutanlığı tarafından istihbaratçı olarak çalıştırılıyorlar (s. 27).

Yıllar önce bir karikatür görmüştüm: bir Latin Amerika diktatörlüğünde memur telefon etmiş, "gizli polis için ısmarladığımız üniformalar geldi" diye haber veriyor. Üniformasız "istihbaratçı" çalıştırmak daha iyi sonuç vermez miydi? Ama Kulin belli ki büyüklerinden öyle duymuş: "Kadınları taciz edenler, işgalcilerin üniformalarını giymiş Rumlar ve Ermenilerdir" (s. 79-80). "İşgalciler", o dönemde, üniforma konusunda çok dikkatliydi. Alayların ayrı simgeleri falan olur, bunlar öyle herkese dağıtılmazdı. Ama yerli yardıkçıları için ayrı bir üniforma yaptırmış, bunların inceliğini ayırdedemeyen İstanbullular da hepsini aynı üniforma sanmış olabilir. Zaten sonuçta üniforma otoriteyi temsil eden bir şey.

Sarıkamış gazisi Kemal'e "Ermeni çeteler"i hatırlatmak (s. 111), yaygın tarihî gerçeklikten çok Enver Paşa'ya sadakat sunmaktır, ama Ayşe Kulin'in konuşulanı fazla düşünmeden alıp kullandığı anlaşılıyor. Örneğin "Arabistan'ın Müslüman aşiretleri, din kardeşlerini ve Halifelerini arkadan bıçaklamakta hiç tereddüt etmemişlerdi" (s. 194) derken de klişeleri tekrarlamaktan başka bir şey yapmıyor.

Klişeler ve ayrıca anlatılan dönemin kültürüne uzaklıktan ileri gelen ufak tefek yanlışlar böyle bir romanda bayağı not

düşürebiliyor. Bunlara bakmadan önce "iyi Ermeniler"le ilgili birkaç sözü de görelim. Reşat Bey "milliciler"e yardımcı olma çabasında Pandikyan ile bir "nakliyat" işi bağlıyor. Yazar burada, "Kimi Ermeni, üzerinde Fransız üniforması, yüzlerce yıllık kapı komşusuna kök söktürürken, kimi de nice has Müslüman'a taş çıkartırcasına elini taşın altına sokuyordu vatanın kurtuluşu için" (s. 279) demiş.

Yüzlerce yıllık kapı komşularını Türklerin 1890'larda, ama aslolarak 1915'te yok ettiği olgusunu cesaretle göğüslemezsek, hangi Türklerin bunu *yapmadığını* da öğrenemeyiz. Örneğin Maraş'ta, Urfa'da v.b. 1919'da Fransa komutasında "Legion"lar oluşturarak *yurduna* dönen Ermenilerin ne yaptığını anlayamayız – ya da böyle anlamsız sözler saçarız.

Pandikyan Efendi bilinen, gerçek bir olgudur (bazı ırkçı "site"lerde bile adı geçiyor). Benim bildiğim İlhami Soysal'ın *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*'inde (Gür Yayınları, İstanbul, 1985) adı geçer. Soysal, benzer işler yapan Keresteciyan, Benliyan, Çavuşyan gibi başka Ermenilerden de söz etmiştir.

Veda'nın sonlarına doğru "Baskın" adlı bölümde anlatılan, İstanbul'dan Anadolu'ya silâh kaçırma hikâyesi ise edebiyatta ilkin Samim Kocagöz'ün *Doludizgin*'inde (Ataç Kitabevi, 1963) yazılmıştı. Kocagöz'ün kahramanı Talip, hikâyenin asıl kahramanı Galip Vardar'ın (Berke Vardar'ın babası) yerini almıştır. Burada bir Talip veya Galip yok, ama Ahmet ve Mustafa Kaptanlar, Karaağaç, eksos borularının denize verilmesi gibi ayrıntılar hepsi var. Galip Vardar'ın hikâyelerini onun ağzından yazan Samih Nafiz, Kocagöz'ü "çalıntı" suçlamasıyla mahkemeye vermeye kalkmış, Kocagöz de hikâyenin asıl sahibinin Galip Vardar olduğunu söylemişti.

Yukarıda dikkatsizliklere değinmiştim. Türkiye'de bir kitabın imlâ yanlışlarından yazarı sorumlu tutabilir miyiz? Özellikle tekrarlanıyorsa öyle olabilir diye düşünüyorum.

Ayrıca, dizgiciye de fazla güvenmeye gelmez. Örneğin "kereta" değil, "kerata" (s. 5), bir şey "sirayet" eder, "siyaret" (s. 218) etmez; "komidin" değil, "komodin" denir (s. 219); "ahvad" yoktur, "ahfad" (s. 227) vardır; "iftahar" (s. 258 ve 347) değil "iftihar" denir; "sağlim" (s. 242 ve 249) denmez "salim" denir.

Günümüzün argoları ya da doğruluğu tartışılır deyimlerini, tarihî bir romanda tarihe taşımak hoş olmuyor: örneğin "fırçasını yemişti" çok belirgin biçimde modern. "Saraylı hanım fırçası" olamayacak bir kombinezon ("kombinasyon" da değil). Bunun gibi, "üzgünüm" de bir "TV çevirisi" Türkçe örneği (s. 227). "Varsın beni zebil etsinler, dövsün, aşağılasınlar" (s. 242) cümlesi de, söyleyenin cehaletini anlatma amacı gütmüyorsa, bir şey demiyor, çünkü "zebil" halk ağzında "sebil"in bozulmuş şeklidir.

Bunlar dilsel bozukluklar. Daha önemlileri var: "Kızıl Ordu'nun Rus Çarını tahtından indirip Rusya'da idareyi ele geçirmesinden sonra, çar yanlısı bazı generaller, Kızıl Ordu'ya karşı bir iç savaş başlatmışlardı" (s. 296) cümlesi olacak şey değil. Yazar, Ekim devriminin bir "darbe" olduğunu düşünüyor galiba. 1917'de "Kızıl Ordu" yoktu; Bolşevikler vardı. Sonra o generaller Batı yardımıyla Çar'a sadık Beyaz Ordular yaratıp iç savaşı çıkardılar, Kızıl Ordu da bu süreç içinde kuruldu.

Ali Kemal'in öldürülmesiyle ilgili hiçbir şey bilmiyor yazar. İzmit'te yargılandığını sanıyor. Nurettin Paşa'nın bir düzen kurarak onu linç ettirdiğini bilmiyor ya da bilmiyormuş gibi yazıyor (s. 359).

Bu tarihlerde dünyayı kasıp kavuran grip salgınına (1918-19) "İspanyol gribi" denmişti. "Asya gribi" çıkmamıştı henüz "başımıza" (s. 187). Onun tarihi 1957'dir.

Hep birlikte "yekûn tutuyor"lar ama aralarından bazıları epey vahim. Kıyımla ilgili yazısında, Ermeni soykırımı ol-

madığını söylerken, "Bunu, hem tarihi iyi incelediğim için hem de eniştemden dolayı iyi biliyorum" demişti. Burada tarihi "iyi incelemiş" bir yazarla karşı karşıya olduğumuz izlenimini edinemiyoruz. Ama zaman zaman tosladığımız bir Şeyh Sait konusu var ki o hepsini geride bırakıyor.

161. sayfada, "Yani İngilizler padişaha ödeme yapıyorlar, o da başta Şeyh Sait olmak üzere, İngiliz taraftarı şeriatçılara geçiriyormuş parayı..." Bu arada Fehime Sultan gibi gerçekten yaşamış (V. Murad'ın kızı) kişilerin de adı geçtiği için "dur bakalım" diyor insan. Birkaç sayfa sonra olay tekrarlanıyor: "Şeyh Sait'in herkesin parasızlıktan imanının gevrediği şu günlerde israf içinde yaşadığını biliyorsun, değil mi?" (s. 172).

"Bu korktuğum gibi mi olacak?" derken, bir mektup geliyor:

> ...Bilhassa Şeyh Sait, aralarında nüfuzlu Ermenilerin de bulunduğu İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin üyeleriyle çok sıkı fıkıdır...

Evet, öyle olacak, belli. Bir sayfa sonra (s. 193):

> Şeyh Sait idaresinde bir Kürt devleti kurmayı planladıkları o kadar âşikârdı ki...

İngiliz Muhipleri'nin Said Molla'sı ile 1926'nın Şeyh Said'ini birbirine karıştırmış Ayşe Kulin. Ama bu kadar kulaktan dolma şeylerle böyle iddialı cümleler yazmak olacak şey değil (sözkonusu Cemiyet'in üye listesini görmedim, ama gördüğünü sandığım İlhami Soysal buradan bir "nüfuzlu Ermeni" adı vermiyor).

"Ermeni Kıyımı olmadı" diye bir iddiayla ortaya çıkıyorsunuz. İddianın iki dayanağı var: biri, "Eniştemden duydum"! Buna diyecek bir şey yok! İkincisi "ben tarihi iyi inceledim"... Onun da örneklerini biraz önce gördük.

Ömer Polat: Saragöl

Ömer Polat'ın 1974'te yayımlanan *Saragöl* adlı romanında da "Ermeni sorunu" yer alıyor. Ömer Polat, Ağrı doğumlu bir öğretmen-yazar, ama tipik bir "köy öğretmeni" değil, Alman filolojisini bitirdiği için, Almanca öğretmeni.

Romanın başlarında Ermeni konusuna birkaç gönderme okuyoruz: "O zamanlar o köy Hacı Usup Paşanınmış. Yani Dılo beygilin. Tabii paşanınmış dedimse öyle tapulu mapulu değil. Ermeni'den kalma" (*Saragöl*, May Yayınları, İstanbul, 1974, s. 22). "Tabii altınlar da Ermeni'den talan" (s. 22). Ama romanın asıl konusu Kürtlerle ilgilidir. Bu köye sonradan gelip yerleşen bir Kürt aşiretini oradaki Beylerden biri (Cımşîd) köyden atıp kendisi sahiplenmek ister. Bütün roman köylülerin buna direnişini anlatır. Ama buraların eski sahiplerinin Ermeniler olduğu hep söylenir:

> ... sadece davar bizim kazancımızdı. Onun da yarısı gene Ermeni'den talandı ya, neyse. Altınlarsa Ermeninin. Taş atmıştık da kolumuz mu yorulmuştu... Ermeni'nin parasını verdik aldık köyü. Haydan gelen huya gitti (s. 50-51).

Derken bu Kürt köylülerden yaşlı biri geçmişin daha ayrıntılı bir anlatımına girince bu Ermeni konusu da ön plana geçer, bir süre orada kalır. Göçer aşireti, Süphan bölgesinde bir Ermeni köyünün yakınlarına gelip yerleşmiştir. Kısa zamanda Ermenilerle kaynaşırlar. Evlerini onlara Ermeni ustalar inşa eder. "Ermeni ustalardan boşalan yeri hiçbir şey dolduramıyordu" (s. 72). Hikâyeyi (uzun uzun) anlatan Mıkko yaşıtı Vahan'la arkadaş olduğu gibi onun kızkardeşi Sivan'a da âşık olur. Biz zaman sonra yeni yerleşik Kürtler tarım yapmayı da gene Ermenilerden öğrenir:

> Ekin biçme zamanı Ermeni'ler geldiler gene. Bize tırpan çekmesini, ekin tırmıklamasını da öğrettiler... Böylece yüz-

> yıllardır Ermeni'lerin vere vere alıştıkları haraca ortak olduk. Günlerce Ermeni türküleri laviklere karıştı koca ovada... dinimizde başka dinden kız almak helâl, kız vermek haram olduğundan biz de Ermeni'lerden o güz üç kız aldık (s. 80-82).

Ama işler bozulur. Bir gün Mıkko Siran'ın evine gittiğinde tanımadığı iri yarı bir adam görür. Odada tüfekler filan vardır. Siran huzursuzdur:

> Bu Antranik amcayı hiç sevmedim. Bir ay önce Rusya'dan geldi. Sizleri günahı kadar sevmiyor. Her gece sabahlara kadar babamla, diğer köylülerle tartışıyorlar. Yok siz Kürtler çok vahşiymişsiniz, yok çok pismişsiniz, yok bu topraklar Ermenilerinmiş, yok bir daha bu Kürtlere dost gözüyle bakılmamalıymış (s. 95-6).

Ömer Polat, beri tarafta da Hamidiye Alayları'nın kurulmakta olduğunu anlatmayı ihmal etmez. *Saragöl*'deki olay Ermenilerle Kürtler arasında geçer. Türklerin sözü edilmez. Ancak sıra asıl dramatik olayın anlatımına geldiğinde, yukarıda gördüğümüz "talan" terminolojisinden, "karşılıklı provokasyonlar" ve "mukatele" teorisine geçildiğini görürüz. Uzun uzun anlatılan dostluk hızla buharlaşır:

> Artık karşı karşıya birbiriyle kirva olmuş, kız vermiş iki köy yoktu. Kine bulanmış iki düşman vardı. Sık sık gülle sesi duyar olduk. Siran'ların köyünden. Ne demişler, deliye yel ver, eline bel ver. Biz Kürtlere de serbestlik verilince, Ermeni köyünden bir gülle atılacak da biz boş duracağız he? Ordan bir gülle sesi mi geldi, al sana on gülle (s. 100).

"İşi Ermeniler başlattı" demeye getiriyor Ömer Polat. Tabii anlatılan dönem 1915 değil. Abdülhamid zamanında 1894'te başlayan kıyımı anlatıyor. Ama bu dönemde de, "ön-

ce Ermeniler yaptı" yargısı doğru bir yargı değil. Sason gibi izole Ermeni isyanları çıksa da kıyıma uğrayan kesim gene Ermeniler olmuştur.

Saragöl'de Mıkko bir gün köyüne gelir ki ortalık alevler ve kan revan içinde. Annesinin cesedini bulur: başı ve bir memesi koparılmıştır! Dedesinin cesedini bulur (dede, birinci "Ermeni dostu"dur): "Kamışını kesip ağzına sokmuşlardı."

Böylece Kürtler de silâhlanıp komşu köyü basmaya gidiyor ve gerekli intikamı alıyorlar. Buralarda da Ömer Polat bazı ipuçları veriyor:

> Bizim Kürtler de aynı. Gâvur üstüne değil de düğüne gidiyorlardı mübarekler. Bir sevinç vardı yüzlerinde kin yerine. Sebebini çok sonraları öğrendim. Meğer bizim köyün hayıfını alma yerine talana gidiyormuş bunca atlı. Sevinçleri ondanmış. "Allah allah" demeleri de yalandan (s. 114).

Mıkko burada da sevdiği Siran'la annesinin ırzına geçilmiş cesetlerini bulur.

Bundan sonra Ömer Polat bilinçlendirici konuşmalar yaptırır Mıkko'ya:

> Bizi Ermeni üstüne yollayan Hamidiye paşaları elimize İngiliz onlusu verdiler. Ermeninin elinde de İngiliz onlusu vardı. Ne bilecektik gözümüzü kan bürümüştü. Anladık, anladık ama, çok geç anladık... Olan gene bize oldu. Bir de Ermeniye. Ermeni az idi, biz çoktuk. Ermeni tez tükendi. Kırılan kırıldı, canını kurtaran gitti. Kimi Kafkas'a, kimi Suriye'ye (s. 120-21).

Şu son sözlerle, Ömer Polat'ın da "düvel-i muazzama", ama öncelikle "İngiliz parmağı" açıklamasına sarıldığını, kötülüğü "yabancı" kumpasına bağlayıp rahatladığını görüyoruz. Bu bir bakıma şaşırtıcı, çünkü Ermenilere sempati duyduğu ve olaylardan *aslında* "bizim" tarafı sorumlu tuttuğu

tonundan, seçtiği kelimelerden v.b. anlaşılıyor. Gene de günahı birtakım esrarengiz güçlere postalamakta sakınca görmüyor. Bu bir yandan da şaşırtıcı değil, çünkü kitabın tamamına bakınca Polat'ın bildiğimiz "Türkiye solcuları"ndan biri olduğu da görülüyor. Cumhuriyet döneminde bir Kürt isyanına şöyle değinir: "Meğer biz Urus diye Gazi Kemal'in askerine kurşun atmışız. Asker de haklı olarak kırdı hepimizi," (s. 64). Direnen Kürt köylüleri TRT'de bir "Devrimci Köy Odası" edasıyla konuşturur. Bilinen klişeleri sıralar:

> Vardılar. Bir güçtüler. Elleri vardı nasırlı. Elleri vardı minnetsiz yaşatan... gözleri vardı gülen. Elleri vardı iri iri nasırlı. Sıkınca koca yumruklar olan elleri. Yürekleri vardı yerinde durmayan, güçlü (s. 187).

Kötü adam anlatılacaksa mide bulandıracak fiziksel ayrıntılara bulama (yaygın) alışkanlığı Polat'ta da kendini gösteriyor. Romanın başında Dılo "kıl"la özdeş" "Kıllı elleri yorganın altına uzandı, karnını, bacaklarını kaşıdı. Sonra başucunda duran sigara paketine uzandı kıllı ellerden biri... Dılo beyin kıllı kaşları çatıldı... Bir bedlik geldi kıllı yüzüne" (s. 7-8). Bu kıllara, "geğire geğire" gibi (s. 13) başka ayrıntılar eşlik ediyor. Kötü adamlardan Mecit bey "elini burnunun iri deliklerinden birine soktu, karıştırdı" (s. 21). Cimşîd ile Dılo "ara sıra geğirerek yorgun midelerine yardımcı oldular" (s. 254).

Cinsellik hemen her zaman itici imgelerle geliyor gündeme. Yalnızca "kötü adamlar"ın cinselliğinin böyle olduğunu sanmıyorum. Bunu aşan bir sevimsiz maçizm seziliyor; Dılo'nun karısı Seyro, örneğin. Koca, onun dayanaksızlığına kızıyor: "bir sene bile dayanamadı. Dersin on yıldır yatıyor altıma" (s. 8). Sonra ilk gecelerini hatırlıyor: "O başını yastığa gömüp acısını gırtlağında boğduğu, gözlerinin kanlandığı, dişleriyle yastığı çiğnediği, bağıramadığı o geceyi" (s. 9).

"O günün gecesinde de Dilo beyin altında ezilip, yok olduğu" (s. 11). "Dılo bey Seyro eve girinceye kadar gözledi. Başka zaman olsa bu salınışa dayanamaz, ardınca o da süzülürdü eve. Az sonra da altında olurdu Seyro" (s. 153). Dılo, Dilan'la ilk gecesini hayal eder: "Sonunda, tatlı düşler içinde, tepede yeşil otların arasında, eli donunun içinde karı etti Dilan'ı kendisine" (s. 152).

Bu kaba üslûp yalnız cinsel sahnelerle sınırlı değil. Bir tür "naturalizm" çabası mı, her neyse, sık sık karşımıza çıkıyor. Dılo durmadan "Elleri götünde" (s. 15) dolaşıyor. Bir adamın eksikliğine canı sıkılır: "Ne olurdu Allah bir saatlığına olsun sıçaydı seni buraya" (s. 17) diye düşünür. "Bilmem eşşeği ne yapan ossuruğuna da katlanır" (s. 41) hikmeti birkaç kere tekrarlanıyor. Aşk anlatısı, "Sivan beni öyle bir hale koydu ki bir donumu unutmadığım kaldı" (s. 91) denince daha mı etkileyici oluyor? "Baharın götü açılır açılmaz Cımşid bey vilayete göç etti" (s. 288).

Son olarak, bu "devrimci" bakışın hiç de devrimci olmayan birkaç özelliğine değineyim: Dılo, Seyro ile evlenirken, kızın babası, "Bir kızdır Dılo beye kurban" (s. 11) demiş; sonra, Cımşid kızını Dılo'ya vermeye razı olduğunda mektup yazıyor; orada şu cümleyi okuyoruz: "Bir kızdır sana kurban olsun" (s. 240). Derken devrimci Nuro'nun kızıyla Mirzo'nun halay sırasında birlikte olmaları üzerine arkadaşı Nuro'ya takılınca, aldığı cevap şöyle: "Mirzo gibi oğula bin Cemo kurban olsun" (s. 285). Buralarda herhangi bir eleştiri ima edildiğini sanmıyorum.

Gene devrimcilerden biri ağaya kızıyor: "Cımşid bey şimdi eline geçse parça parça eder kanını içerdi" (s. 222). Bu duygusu gerçekse pek yazık. Bunun da bir eleştirel ima taşıması beklenirdi, taşımıyor.

Ömer Polat, vaktiyle Fethi Naci'nin de haklı olarak eleştirdiği gibi, devrimci bir "mutlu son" yaratmak üzere, olay

örgüsünü Türkiye'nin siyasî-tarihî olgularına aykırı bir yönde eğiyor. Devrimci gençlerin uzlaşmacı ihtiyarlara karşı savunduğu devrimci strateji kazanıyor. Aşiretin bu sonucu nasıl karşıladığı şöyle anlatılmış: "Yaşlılar yarı korku, gençler güven içinde dağıldılar. Kadınlar ise: Gökten ne yağmış da yer kabul etmemiş?" (s. 273) Bu da bana erkek-egemen bir bakışın daniskası gibi göründü.

Attila İlhan romanlarında Ermeniler

Attila İlhan, özellikle de "Aynanın İçindekiler" adını verdiği dizi içinde yazdığı romanlarında Türkiye'nin yakın tarihini yeniden anlamlandırma ve değerlendirme çabasına girmişti. Bu dizi içinde yer alan romanlarının hepsinde *flashback* tekniğine bolca başvurmuştur. Kurguyu bu tekniğin uygulanması üzerine oturttuğu dahi söylenebilir. Genellikle Kurtuluş Savaşı (veya Birinci Dünya Savaşı) ile 27 Mayıs arasını işlemiştir. Ancak, bu dizinin içinde sayılmayan romanlarında (*Kurtlar Sofrası, Fena Halde Leman, Haco Hanım Vay)* gene bu tarihi kurcalamaya devam etmiştir. Birkaç bin sayfayı bulan bu "edebî çıktı" içinde Ermenilerden oldukça az söz etmiştir. 1915 gibi büyük çapta olaylara da hemen hemen hiç girmemiştir.

Attila İlhan her zaman "milliyetçi" denilecek özellikleri ağır basan bir yazardı. Hayatının sonuna doğru bu özellikleri birkaç kere katlandı. Uçsuz bucaksız bir söylem haline gelmişti. Televizyonda ve *Cumhuriyet*'te komplo teorilerinden örülmüş bir anlatı üretiyordu. Bana da, "Atilhan'ın açılımı gibi oldu" dedirten bir içeriği vardı. 1915 türünden olaylara yer vermemesinin nedeni bu milliyetçiliği olabilir. Öte yandan, kimilerinin yaptığı gibi, tam "inkârcı" bir tavra girdiğini de ben okuduğum kitaplarında görmedim. Ermeniler bu kitaplarda, genellikle, "dekorun bir parçası" gibi görünüp kayboluyorlar.

Örneğin, "Aynanın İçindekiler" dizisinin ilk kitabı olan *Bıçağın Ucu*'nun başlarında karşımıza Nubar çıkıyor: "Ünlü Haçik'in oğlu Nubar; kırk yaşlarında var yok, göbekli ve dazlak. Olura olmaza güler, hem ne gülmek, şöyle içerden, sarsıla sarsıla, kahkahalarını çevresine yayıp bulaştırarak... Siyah bira meraklısı. Poker lafını işitmesin eli ayağı gevşiyor. Oyuna çöktü mü, mızıklanmadan edemez" (*Bıçağın Ucu*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2002 baskısı, s. 27). Bu çizilen tipin çok sevimli ya da ideal olduğu söylenemez ama özellikle olumsuz veya sevimsiz değil. Ermeni veya değil, böyle insan olabilir, vardır.

Şöyle bir bölüm biraz düşündürücü: "Kimler yok ki? Ufacık hilekâr gözlü, ağzı kalabalık Yahudiler; bol dudaklı, kaşları incecik alınmış, tırnakları boyalı Rum oğlanları; tepeden tırnağa sakal bıyık, yüreği yufka ve gülüşü çocuk Ermeni esnafı" (*a.g.e.*, s. 41). İstanbul'un gayrimüslim nüfusunun üç temel kompartmanı... Burada en olumlu dille anlatılanların Ermeniler olduğunu söylemek mümkün. Attila İlhan aslında "azınlık-sever" bir yazar değildir. Ermenileri de sevdiğini söyleyemeyiz sanırım, ama onları Yahudi ve Rumlar kadar kötülemediğini söylemek yanlış olmaz. Attila İlhan'ın bir romanında bir Rum çıktıysa orospu demektir. Bu hiç şaşmaz. Dizinin ikinci kitabı *Sırtlan Payı*'nda bunu açıklar da: "Osmanlı münevveri gözünü nerede açar? Ya Kemeraltı'nda ya Beyoğlu'nda. Tadına ilk baktığı kadın nedir? Rum, Ermeni, bilemedin tatlısu frengi, yani alafranga karılar. Fikrimizde, alafranga karıyla hoppa karı, bittabi müsavileşiyor, alafrangalık fahişeliğin alâmet-i farikası oluyor adeta, alaturkalık da iffetin, faziletin." Herkül Milas, bu sözlerin eleştirel tınısına rağmen, Attila İlhan'ın kendisinin de tıpatıp böyle düşündüğünü, romanlarını buna göre kurduğunu belirtir, örneklerle de destekler (Herkül Milas, *Türk Romanı*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 239).

Milas'ın dediğinin en dehşetengiz örneği gene *Sırtlan Payı*'ndadır:

> Binbaşı Ferid'in İstanbul'da loşluğu şehvetten terleyen odayla ve Bilezikli Kalyopi'nin kalabalık vücuduyla, bütün bağlantılarını yenilememesi olası mı? Osmanlı yatağanı gibi, yalın ve sert, kadının içine girdi, garip şey, altında o an boylu boyunca uzanmış yatanın, Yunanistan olduğunu sandı (*Sırtlan Payı*, Bilgi Yayınevi, 3. baskı, 1992, s. 75).

Bu satırlar, Attila İlhan'ın kendisinin bile sonradan "egale edemediği" bir "uç nokta"ya dayanıyor. Rum kadınları orospu olurken, erkeklerini de eşcinsel olarak sunmaktan kaçınmaz Attila İlhan:

> ... şu bizim Benli Panayot çapkınını yağlı kazığa oturtmak, mumaileyh için eza değil, hâşâ huzurdan bir keyif olup, son deminde... (*a.g.e.*, s. 97).

Ermeniler bunların yanında bayağı ucuz kurtulur (Attila İlhan'ın Yahudi kadınları da "rospiklik" ve "sevicilik" alanında rekorlar kırarlar). Örneğin Papazyan adlı karakter, ağzıyla tambur ya da klarnet sesini taklit ederek taksim yapar. Belki Osmanlı musikisine düşkünlüğü onu Attila İlhan'a daha sevimli gösterir.

Samim Kocagöz'de, ondan naklen Ayşe Kulin'de gördüğümüz Pandikyan Efendi bu romanda da karşımıza çıkar!

> ... redingotlu, yeleği gümüş köstekli, fesi kalıpsız, ortayaşlı bir adamdı: son derece Osmanlı ve çelebi... Bir de 'ıstılahlı' Babıâli Osmanlıcası konuşmaya başladı ki, bu kadarını 'umur erkân görmüş' nice kalem efendisi beceremezdi (*a.g.e.*, s. 357).

Binbaşı Ferid'le konuşurlarken Binbaşı savaşta Şark Cephesi'nde bulunmadığını söyler, Pandikyan da "isabet" der. Bu noktada Attila İlhan, ya da anlatıcı, sorar:

> Acaba neye dokunduruyor. Enver Paşa'nın Sarıkamış vartasından ucuz kurtulmuş olduğuna mı, yoksa Ermeni kırımına bulaşmamış olmasının yararlarına mı? (*a.g.e.*, s. 358)

Bu soru, İlhan'ın "inkârcı" olmadığını gösteriyor; ama bu son derece önemli olayı, bir "tarihî roman" dizisi içinde, bundan ileri bir ilgiyle ele almıyor. Gene Herkül Milas'ın işaret ettiği bir nokta, 1955'teki 6 Eylül'ü de böyle kısa bir değinmeyle geçiştirmesi: "Attila İlhan, *Yaraya Tuz basmak* (1978) adlı romanın '1955' başlıklı bölümünü 12 Eylül tarihinden başlatarak olayı gizler gibidir" (Milas, *a.g.e.*, s. 210). Bu olay için orada "Rezillik Dizboyu" demiş, ama başkaca üstünde durmamıştır. Varlık Vergisi veya Mübadele gibi olaylaraysa hemen hemen hiç değinmemiştir. Varlık Vergisi'yle ilgili, gene *Yaraya Tuz Basmak*'ta geçen "...topunun yüreğini yakan Varlık Vergisi lakırdısı: her ne kadar bu verginin asıl İstanbul'daki 'çıfıt tüccarları yolmak' amaciyle salındığı söyleniyorsa..." (Bilgi Yayınevi, 1978, s. 149) cümlesinden başka bir değerlendirmeye ben rastlamadım. Oysa, yakın tarihi açıklama ve anlamlandırma amacıyla yazılmış bunca sayfada bu olayların yeri ve öneminin bu kadar hafife alınması da, epey tuhaf bir durumdur.

Dönelim Pandikyan'a. Attila İlhan da onun yerleşmiş simgesine bağlı kalıyor. Bilgisinin çokluğunu ve Osmanlılığını vurguluyor. Binbaşı Ferid'e değerli bilgi ve nasihat verdiğini görüyoruz.

Dersaadet'te Sabah Ezanları dizinin İstanbul'un işgalini ağırlıkla ele alan cildidir. Onun için burada Ermeni lafı (ve öteki azınlıklar) daha sık geçer. Burada "Bacaksız Abdi" karakteri bir İttihatçı olarak kendi başına da bir şeyler gelme-

sinden (İngilizlerce tutuklanmak gibi) korkarak saklanmaktadır. Onun zihninden şu düşünceler geçer: "Dahiliye Nâzırı Cemil Bey'in Fransızca Le Moniteur Oriental gazetesine demecine ne demeli? İttihat Terakki sekiz yüz bin Ermeniyi öldürmüş, yüz bin Rumu yerinden yurdundan etmiş, dört milyon Türk'ünse ölümüne neden olmuş" ve "Ermeni meselesi başımıza büyük gaile açabilir! İngiliz Kumandanlığında, bir Ermeni/Rum Masası ihdas edilmiş, şikâyet toplanıyor... Bir kere bu yola girilirse, hâlimiz duman: iki paralık bir Ermeni'nin şahitliğiyle haydi tantuna..." (*Dersaadet'te Sabah Ezanları*, Bilgi Yayınevi, ikinci baskı, 1981, s. 27). Bacaksız Abdi'nin Ermeni sorunuyla pek bir ilişkisi olmamış, hattâ bir Ermeni Mülkiye Müderrisi için Cavit Bey'e gidip tavasutta bulunmuş. Bu gibi sözler, o günün basınından alındığı havası verilen, "Ermenilere zulmetmek iddiasıyla derdest edilenler meyanında sabık mebuslar, gazeteciler, bir de müderris bulunmaktadır" türünden cümleler Attila İlhan'ın kıyımı kabullendiğine işaret etse de, her an, "Bunları ben söylemiyorum ki" demenin kapısı da açık bırakılmıştır. Bu arada, çok yaygın bir yanlışı tekrarlayarak, bağımsızlık isteyen Rumları "Etniki Eterya" ile ilişkilendiriyor. Oysa "Ethniki Hetaireia" 1894'te Girit'in Yunanistan'a katılması için kurulmuş bir dernektir ve 1897'deki savaşta Yunanistan yenilince kendini lağvetmiştir. İlhan, 1814'te kurulan "Philiki Hetaireia"yı kastediyor. "...biri ünlü Ermeni sarraf, Kavukçuyan: öbürü Yorgopulas, Rum tüccar, Etniki Eterya'yla ilişkili" (*a.g.e.*, s. 90).

İşgal koşullarında Ermeniler öbür romanlarda paylarına düşen ufak sempatiyi de kaybetmiş gibilerdir: "Taksim'de bomba patladığı günün akşamı (Ermeniler mi patlattı, Rumlar mı? Meçhul)" (*a.g.e.*, s. 95) veya "Düvel–i Muazzama, memleketi yer yer işgal ediyor; birçok 'aksamını' Ermeniye, Ruma peşkeş çekmektedir" (s. 101) veya "... yapışkan bir

ışık, gülümsemeleri yağlı, sakal traşları mor Ermeni sarrafların, katmerli enselerini yaldızlıyor" (s. 269) veya "... köstekleri altın, bıyıkları yağlı mavi, bayramlık Ermeniler" (s. 337) gibi, pek de olumlu denemeyecek cümlelerle anılmaktadırlar. "Paris'te, Ermeni temsilcisi Bogos Nubar Paşa'yla, Kürt temsilcisi Şerif Paşa, Barış Konferansı'na ortaklaşa nota vermişler" (s. 348) derken, "aleyhimizde çalıştıkları"nı anlatmış oluyor – hattâ, bize karşı Kürtlerle bile birlikte hareket ettiklerini. Böylece, denebilir ki son yıllarının ağır milliyetçiliğine hazırlanıyor. Ama, sonuç olarak, "inkârcı" değil. Bu romanda Münif Sabri'nin "Ermeni 'tehciri' sırasında, Mardiros Mısırlıyan ailesine, dolaylı bir 'faidesi' dokunmuş; adamcağızın, 'cân-ü-gönülden' ödeye ödeye bitiremediği borç, o minnet borcu!" (s. 316). Burada, "tehcir" kelimesini tırnak içinde verirken bile kıyımı kınadığı anlaşılıyor – ya da, pek öyle "anlaşılmıyor", ama "anlayan"a "ima ediliyor".

Dersaadet'i izleyen *O Karanlıkta Biz*'de (Bilgi Yayınevi, 1988) bir Elmasçıyan tipi vardır, daha doğrusu romanın zamanında ölmüştür, ama birkaç kere adı anılır. Ömrünün ileri yıllarında işini Viyana'ya almış, "vaktinin çoğunu Baden-Baden'de, Karlsbad'da geçirmektedir" (s. 62). Ümid'in babası Zihni Keleşoğlu'nu zengin eden odur. Ama Keleşoğlu'nun faşistliğinden sorumlu olan o değildir.

Bundan başka, bir de romanın sonuna doğru işinin ehli bir Agop Usta çıkıyor, ama onun da anlatıda bir payı olmuyor. Yalnız, bu Agop Usta'nın 1929 Tevkifatı'na karıştığı söyleniyor. Bu da Attila İlhan'ın Komünist harekete karışan Ermeniler hakkında da suskun kalmayı seçtiğini hatırlatıyor. Nâzım ile Vâ-nû'nun, Şefik Hüsnü ile Reşat Fuat ve Suat Derviş'in, Vedat Nedim ile Şevket Süreyya'nın adları geçiyor, bazıları romanda görünüyor da. Ama örneğin Jak-Vartan İhmalyan kardeşler yok. Başka TKP'li Ermeniler, örneğin son zamanlara kadar adı duyulan Aram Pehlivanyan, yok.

Bu diziye girmeyen romanlarından *Kurtlar Sofrası*'nda Ermeniler vardır, ama arkaplanda dekoratif bir öge, kozmopolit İstanbul'un bir ayrıntısı olarak vardır. Attila İlhan'ın Ermenilere en geniş yer verdiği romanı, gene diziden ayrı, ama sonuçta gene bir biçimde dizinin bütünlüğü içinde yer alan *Haco Hanım Vay*'dır. Bu romanın başında, roman kahramanı Feridun Hakkı'yı, Şam'da görürüz. Şam'da yerleşmiş Ermeni dişçi Vahanak Mahcubyan, karısı Siranuş ve kızı Arşaluys, Birinci Dünya Savaşı'nda, Suriye cephesinde yaralanan askerî doktor Feridun Hakkı'nın dostları olmuşlardır. Vahanak'ın babası şöyle tanıtılır:

> Darülfünun'da iken, Taşnak komitalarıyla irtibat kurmuş, Abdülhamid'in hafiyeleri kancayı takınca, ne yapsın: ver elini Paris! Orada Jöntürklerle "teşrik-i mesai": ilk Meclisi Meb'usan'daki Şam Meb'usluğunun kökeni budur... kimilerine bakarsan Taşnaksutyun'u "suret-i hafiyyede" Avrupa'da temsil ediyor. Günahı boynuna (*Haco Hanım Vay*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1984, s. 20).

Siranuş, kıyımı unutamamıştır. Küçük ahbab grubundan eczacı Fuad El Ma'rûf onu bize şöyle tanıtır!

> ... yok yok, tuttuğu "tehcir"in matemidir, yollarda kaybedilmiş Ermenilerin yası! Madam Siranuş cenapları kiliseden çıkmaz, vaktini papazlarla geçirir; Hıristiyanlık davası güdüyor... Ermeni eytamın, müslümanlığa devşirilmesine mani olacak (*a.g.e.*, s. 21).

Burada, Siranuş'u onaylamayan bir ton var. Ama bunlar bir roman kişisinin sözleri. Attila İlhan'a mal edemeyiz (başka kanıt olmadıkça). Öte yandan, "tehcir" ve "kıyım" inkâr edilmiyor.

Çok geçmeden, Feridun Hakkı'nın "matmazel" Arşaluys ile cinsel bir ilişki içinde olduğunu öğreniriz. Bu durum bi-

zi bildik bir Attila İlhan romanı atmosferine sokar: Bizim Türk kahraman azınlıklardan bir kadınla yatmaktadır. Burada, Kalyopi fecaatini okumayız, ama sonuçta o satırları yazmış bir kişinin bir başka romanını okuyoruz. Attila İlhan'ın bana çok itici gelen şehvet sahneleri burada da bolca vardır.

Feridun Hakkı bir ara yaralanır. O bağlamda şunu okuruz:

> Doktor Nubar Şemikyan, iki adımlık yerde oturur, yaşlı, nekre bir zat; sülâlesini Haçin'de mi nerede kesmişler, koyu Türk düşmanı: "hasta"nın Türk zabiti olduğunu öğrenince, gelmeyi reddetti; bir zaman homurdanıyor. Ama Mahcubyan'ın hatırını kırması mümkün mü, ailenin kırk yıllık doktorudur, söylene söylene giyinmiş, sonunda çarnaçar kalkmış gelmiş (*a.g.e.*, s. 95).

Feridun Hakkı'nın pansumanını yaptıktan sonra, doktor, "... açıkçası, hayretimi mucip oluyor, alt tarafı bir Türk zabitidir, bu mertebe ihtimama lâyık mıdır... tehcir faciasını unuttun mu Arşaluys, Ermenilere reva gördükleri muameleyi?" der (s. 97). Attila İlhan, böyle konuşan Ermenileri suçlayan, kınayan bir şey söylemez (kendi ağzından). Ama Vahanak Mahcubyan birkaç insanî cümle söyler:

> ... umumi felâketlerden, tek tek fertleri mesul addetmek caiz mi? Hiç zannetmem! Mumaileyhi tanıdım, evime kabul ettim: Feridun Bey, kimsenin ölümünü temenni edecek tiynette değildir. Tehcirde vukubulan fecayiden bizim kadar müteessirdi (*a.g.e.*, s. 98).

Attila İlhan'ın Ermeni kişilerini konuştururken de "tehcir" terimini kullandığını görüyoruz ("kıyım" değil). Şu son cümlede, sorun "tehcir"ken arada "vuku bulan" başka "fecayi" olduğunu görüyoruz; yani, bu "fecayi"in öngörülmemiş olduğunu söylüyor olabilir. Gene de, seksenlerde, bu ülkede

bir Ermeni Kıyımı olduğunu o yıllarda hayal edilebilecek ölçülerde açıklıkla söylediği görülüyor.

Feridun Hakkı'nın Şam serüveni çok sürmez. İkinci bölümde, gene Mahcubyan'ın önemli yardımlarıyla İzmir'e gelmiş olduğunu görürüz. Cinsel ilgileri de "Haco Hanım"a kaymıştır. Şam faslı, belki bu Ermeni davası hakkında söylemek istediğini söylemesine vesile yaratmak için düşünülmüş bir bölümdür. Çünkü Haco Hanım entrikasını oradan başlatmasını gerektiren önemli bir neden yok.

İzmir'de Feridun Hakkı Yunan işgaliyle karşılaşır. Bu arada Arşaluys ile mektuplaşmaktadır. Bunlardan, Osmanlılar Suriye'yi terkettikten sonra Bedevilerin Mahcubyan konağını basıp dişçiyi öldürdüğünü de öğreniriz. Bu, bir şeyi simgelemek üzere yapılmışsa, doğrusu çok simgesel değeri yok, çünkü Ermeniler Arapların elinde bir kıyıma filan uğramadı. "Osmanlı gitti de başımıza neler geldi" diyecek bir halleri yok.

Bu arada Attila İlhan hiç sevmediğini sık sık belli ettiği Rumlara da bu romanda bir "kıyak" geçer (belki çok farkında olmadan): "Yunan Yüksek Komiseri Sterigiades, İttihatçıların İzmir'den sürdüğü Rumları yeniden 'iskâna, çok ehemmiyet atfetmekteymiş,' galiba mallarını iade edecek..." (s. 241). Burada yazar savaş öncesinde Celâl Bayar önderliğinde yapılan "komitacılık" faaliyetini açıkça kabul ediyor. Ama bir yandan bunu yaparken, bir yandan da önceleri (Şam'da) neredeyse olumlu bir kişi gibi sunulan Rum Aristidi'yi hain ilân eder: "Muallim 'Aristidi efendi'yi ne sandı, ne çıkıyor? Besbelli daha Şam-ı şerif'de iken, Osmanlı'yı bırakmış, 'hasımlarına' hizmet ediyordu" (s. 263).

Ama yalnız Rum Aristidi değil, Mahcubyan da Feridun Hakkı'nın sandığı kişi çıkmamıştır. Çünkü onun da Teşkilât-ı Mahsusa ajanı olduğu anlaşılmıştır. Romanda öyle "anlaşılmıştır" da, biz romanı okuyanlar açısından bunun

niçin böyle olduğu pek anlaşılmamıştır. Attila İlhan –ve karakteri Feridun Hakkı– açısından bu tuhaf durum, Mahcubyan'ın ne kadar "Osmanlıcı" (s. 230), dolayısıyla ne kadar "iyi" bir Ermeni olduğunu anlatıyor olabilir; ama Kıyım'ın başlıca aktörü olan Teşkilât'la bu ilişkisi herkesin hoşuna gitmeyebilir – özellikle Ermenilerin. "Gestapo'ya çalışan Yahudi" gibi bir şey bu. Attila İlhan, umarım bunu söylemek istememiştir.

Öyle umarım, ama durumun umduğum gibi olmadığını tahmin edebiliyorum. Genel paradigmalar içinde baktığımızda, Türk yazarlar, "Ermeni" dendiğinde (ama başka etnik topluluklar için de aynı şeyler geçerlidir), değer yargılarını o Ermeni'nin *biz*'e nasıl baktığına göre biçimlendirme eğilimindedirler. Bize "iyi" bakıyorsa "iyi Ermeni", öyle değilse, kötü. "Bu adam bizi niçin sevmiyor? Acaba ona bir kötülük mü ettik?" Böyle düşünen çok yok (tabii, belirli bir çizgide giden yazarları kastediyorum).

O zaman, Mahcubyan gibi, gereğinde Teşkilât-ı Mahsusa'ya çalışan bir Ermeni veya kendini Türk subayın koynuna atan kızı Arşaluys, "iyi Ermeni" oluyorlar. Hele Pandikyan, muhtemelen "ideal Ermeni" olup çıkıyor.

Bunlar, en önemli kısmı ta 1915'te yoğunlaşmış ama bitmemiş bir olaylar zincirinin yansımaları. Bugün olanca hızıyla devam etmekte olan Kürt sorunu karşısında alınan tavırlara bir göz gezdirdiğimizde, üç aşağı beş yukarı aynı örüntülerin orada da belirleyici olduğunu görüyoruz.

Attila İlhan, hayatının sonlarında, daha önceki yıllarında bir miktar ihtiyat payıyla "çıtlattığı" komplo teorilerini bir "büyük anlatı" haline getirdi. Dünyaya o "mutasavver" yükseltiden bakınca, burada olup bitenleri bir karınca yuvasında hayatı gözlemleyen biri gibi görmeye başlar insan. Düşen, ölen, öldürülen birey ya da topluluk, kendi başına önemini kaybeder; "büyük plan" içinde erir. "Kıyım", evet, olmuş-

tur; çünkü bilmem nerede üç kişi toplanıp konuşmuş, "Kıyım olsun" diye karar vermiştir. Bu bakış, sonuçta, romanöncesi anlatı edebiyatının *Deus ex machina*'sından pek farklı değildir, sekülerleştirilmiş bir *Deus ex machina*'sından başka bir şey olamaz. Bu da, nedensellik ilkesi üstüne oturan "roman" sanatıyla kolay kolay bağdaşamayacak bir şeydir.

Elif Şafak: Baba ve Piç

Henüz "genosid" diye bir kavramın olmadığı yıllarda da, "Ermeni Kıyımı", kıyana kıvanç getirecek türden bir olay değildi. Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal'in bu olayın planlanmasında ya da uygulanmasında hiçbir rolü olmamıştı. Gene de, üzerine varılmadıkça bu konuyu kendisi açmaktan kaçındı. Ermeni malları üstüne oturanlara da, eski sahiplerin geri gelmeyeceği konusunda teminat vermekten geri durmadı.

Edebiyatçıların (genel olarak bütün *intelligentsia*'nın) ona ve yeni rejime biat ettikleri yıllar boyunca, Kıyım konusu da fazla kurcalanmadı. Yakup Kadri'nin *Ankara*'sındaki gibi oldukça "kriptik" göndermeler dışında, edebiyatta veya edebiyatdışı "literatür"de, konu ele alınmadı. Alındığında, "aramızdaki sır" muamelesi gördü.

"Üç Kemal'ler"e değinmiştim. Onlar ve o yıllarda (elliler, altmışlar v.b.) başkaları bu konuda daha açık konuştular. Onların öncelikli sorunu, bir kere, resmî ideolojinin, resmî tarihin koyu bir sis altında tutarak unutturmaya çalıştığı bu olaya dikkat çekmekti. Bunun yanında, bu olayın çağdaş Türkiye'deki uzantı ya da sonuçlarını aydınlığa çıkarmak istiyorlardı: bu toplumda kapitalizmin ilk birikimi ne gibi yollardan sağlandı? Bugünkü burjuvazimizin "bugün"e gelinceye kadar geçtiği yollarda neler vardı? V.b.

Yani andığım bu yazarlar bu olaya "makro" düzeyde bak-

tılar. Bireysel düzeye inmediler. Genel atmosfer (yalnız "yasal düzen" değil, genel ideoloji v.b.) bunun için çok elverişli değildi. Reha İsvan'ın romanında, mal mülk kavgasının yanısıra bu gibi olaylara da bir bakış vardır ve kronolojide muhtemelen bu düzeye giren ilk yazardır.

Türkiye'de İslâmcı ya da Türkçü-İslâmcı muhafazakârlığın yükseldiği yıllarda (bu da seksen sonrası) yeni bir edebiyat da oluşmaya başladı. Epey moda olan ve "hidayet romanları" diye anılan romanların yanısıra bu kesim de varolan resmî tarihe karşı kendi resmî tarihlerini yazmak üzere tarihî konularda birçok roman ürettiler (bu da, varolan "resmî tarih"ten pek farklı bir şey olmadı). Bu arada Ermeni Kıyımı üstüne bazı romanlar da yazıldı.

Bunlar doğrudan doğruya bu konuda yazılmış kitaplardı. "Geçerken söyleme" tekniği uygulamıyorlardı. Dolayısıyla, bireylerin yer aldığı olay örgüleri kurdular. Ama bağlı oldukları ideoloji içinde olup bitene doğru bir değerlendirme getirmeleri mümkün değildi. Bireysel estetik yetenekleri de, yetişmeleri de, çok gerilerdeydi. Dolayısıyla, Trablus işgaline tepki olarak Aka Gündüz'ün yazdığı "İtalyan düşmanı" (örneğin "Kayıkçı") hikâyeleri aşacak herhangi bir şey üretemediler. Olay örgüsünü "bireyler düzeyinde" kurmak gibi bir niyet vardı ama o birey anlayışıyla "birey" yaratmak mümkün olmadığı için sonuç "kukla düzeyinde" bir şey oldu. "İyi bizler", "kötü onlar" v.b.

Görece yakınlarda bu alanda bir gelişme görülüyor. Ermenilere yapılanların ne kadar korkunç olduğunun bilincinde olanlar bu iki kökenden insanlar, birbirlerini öldürürken değil de, birbirleriyle yaşarken durumun ne olduğunu resmeden romanlar yazmaya başladılar. Bu bakımdan, Elif Şafak'ın ve *Baba ve Piç* adındaki romanının bir öncü rolü oynadığı kanısındayım. *Baba ve Piç*, zaten, en korkunç olayların olduğu döneme değil, bugünlere, o dönemde şöyle ya

da böyle varolmuş, kurtulmuş, kurtulamamış insanların bugünlerde yaşayan torunlarına odaklanıyor.

Söze biraz gerilerden başlayayım: ben Elif Şafak'ı ilk romanı olan *Pinhan*'la değil, ikincisi, *Şehrin Aynaları* ile tanıdım. Bugünlerde genel olarak "post-modern" terimiyle andığımız edebiyat kategorisine giriyordu. Daha sonraki romanlarında da göreceğimiz çeşitli teknik araçlar burada ortaya çıkmıştı: örneğin "öteki" ya da bunun bir anlamda karşıtı, bir karakterin "yansı"sı olarak başka bir karakter, "ayna" simgesi v.b. Yahudilik romanın başat bir temasıydı ama o da simgeseldi, bir "azınlık olma konumu"nu, dolayısıyla bir çeşit "eğreti varoluş"u simgeliyordu.

Bunu beğendiğim için çıkınca *Mahrem*'i de okudum. Sanat, edebiyat "tepki"lerle ilerler. Gerçekliği iletmek için biçimlendirdiğiniz teknik araçlar bir zaman sonra kalıplaşır, "mazmun"laşır ve gerçeklikle aranıza girmeye başlar. Gerçekliği duyulur, görülür kılmak için oluşturduğunuz "avadanlık"ın kendi çıkardığı ses gerçek sesleri bastırmaya başlar. *Mahrem* bence çok daha "sofistike" bir romandı ama bu "sofistikasyon" daha fazla "avadanlık" gerektirmeye başlamıştı. Simetriler, paralelizmler v.b. biraz mekanikleşme izlenimi veriyordu.

Böylece *Bit Palas*'a geldik. Burada "post-modern avadanlık" geri plana kaymış gibi geldi bana. Daha fazla gerçek hayat (ya da hayat gerçekliği) görünüyordu. "Post-modern", başından beri, klasik roman için vazgeçilmez bir şey olan *ampirik* gerçekliğe kendini teslim etmez, onun üstünde olmaya çalışır. Ancak bu "bütün"de böyledir; küçük parçalarda kimi zaman madde düzeyinde ayrıntı gerçekçiliği, mânevi düzeyde de psikolojik gerçekçiliği incelikle uygulayarak, okurun zihnindeki gerçeklik dünyasından ve ölçülerinden kopmamış olur. Böylece aynı anda iki düzeyden birden konuşur: ampirik ve simgesel. Elif Şafak başından beri bu den-

geyi iyi gözetiyor, iyi kuruyordu. Duyarlı bir yaşantı gözlemcisiydi. Anlatının çatısını da, bütün bunları gerekli yere yerleştirebileceği gibi, ustalıkla kuruyordu. *Bit Palas*'ta bu özelliklerinin belirgin bir olgunlaşma gösterdiğini, olumlu bir sıçramanın gerçekleştiğini düşünmüştüm.

Onu *Baba ve Piç* (Metis Yayınları, 2006) izledi. Burada konu Ermenilerdi. Sorunun onu ilgilendirdiğini biliyordum, çünkü kendi aramızda bunun üstüne konuşmalarımız dışında, "Osmanlı Ermenileri" üstüne toplantımıza da katılmış ve Zabel Yesayan üstüne beğendiğim bir tebliğ sunmuştu.

Baba ve Piç'i de çıkışından kısa bir süre sonra okumaya giriştim. Ama bu sefer birkaç bakımdan hayal kırıklığına uğradım. Önce bunları anlatayım.

Okumaya başlarken şöyle bir göz attığınızda bir "aşure" metaforuyla karşılaşıyorsunuz (ilk bölümün başında "Tarçın"ı görüp bunun ne olduğunu merak edince). Böyle bir metafor tabii "karışım", "melezleşme" gibi şeyleri hatıra getiriyor. Ayrıca, iki topluluğun Kutsal Kitap'larında geçen efsanelerin ortaklığını anlatıyor.

Gene ilk bölümde, hikâyenin "Türk tarafı"nı oluşturan aile hakkında gerekli ilk bilgileri öğreniyoruz. Dört kızkardeş, anne, büyükanne. Onları biraz tanımaya başlayınca, ülkede varolan birtakım siyasî-ideolojik tipolojileri temsil ettikleri, sonucuna varıyoruz. Kendini dine veren abla herhalde ortalama "mütedeyyin" kesimin temsilcisi. Fanatik dindar değil, ama böyle bir inanca ihtiyacı var. Yumuşak bir insan.

Öğretmen olan hiç yumuşak değil. O belli ki Kemalist-laik kesimin sözcülüğünü yapmak üzere girmiş romana. Öbür iki kardeşten biri psikolojik "vaka", biri de "kahraman" diyebileceğimiz, dikbaşlı, ulus-aşırı ve modern, kişilikli Zeliha. Bir de erkek kardeş, Mustafa var. Zeliha'nın büyüğü. Böyle bir sıralama epey "alegorik" bir yapı oluşturuyor. Bir

konakta oturuyorlar ki o da harap ve güzel – yani "Osmanlı" geçmişinin temsilcisi olabilir.

Bu yarı alegorik/simgesel/post-modern yapılarda ister istemez bir *oyun* havası oluyor. Sanırım bana itici gelen de buydu. Seçilen konu, tarihî olay, alabildiğine ağır; bu "avadanlık" ise bir hayli hafif; bir uyumsuzluk var, anlatılanla anlatım arasında.

İşin içine "cin"lerin karışması uyumsuzluğu katmerledi. Dindar abla Banu'nun iki cini var: biri "Şekerşerbet", öteki "Ağulu Bey". Adları, alegorilerde olduğu gibi, neyi temsil ettiklerini anlatıyor. (Bu arada, "Alkolik Karikatürist", "Gizli Gay Köşe Yazarı" ve "Aşırı Milliyetçi Filmlerin Gayrı Milliyetçi Senaristi" gibi satirik adlarla anılan karakterler de var). Bunlar komik olmasına komik, belki de fazla komik ve romanın bütününü biraz fantaziye, bir tür *fictive*'liğe çekiyorlar. Romanın ilerisinde aralarında tuhaf bir hısımlık bulunan insanların –rastlantıyla– birbirlerini bulmaları da anlatılanları ampirik gerçeklik düzeyinden bir simgeler âlemine taşıyor.

"1915'te ne oldu?" sorusu biçimlenmeye başlarken, cinlerden Ağulu Bey de kısmen roman kahramanlarından biri, hattâ kısmen de "yardımcı anlatıcı" denecek gibi yer kaplamaya başlar. Romanda iki "sır" vardır: bunların birincisi, daha "roman-içi" diyeceğimiz, Zeliha'nın "piç"inin, Asya'nın, babasının kim olduğudur. İkincisi, bütün bu olayların çerçevesini çizen tarihî sorudur. Cin, birincinin cevabını hanımı Banu'ya çıtlatır ama biz bunun cevabını ondan değil, romanın akışından, sonraki bir bölümde anlarız. Cevabı aslında Banu da tahmin ettiğine göre, bu iki cinin de ailede "en olgun" diyebileceğimiz Banu'nun bilinçdışı olduğunu tahmin edebiliriz.

Daha kapsamlı, belki "1915'te ne oldu?" diye özetlenebilecek sorunun cevabının da cine kalması bence iyi bir "edebî trük" değil ve kitabın ciddiyetine zarar veriyor.

Kitabın yazıldığı günlerin biraz öncesinde 301. madde rezaleti doruğuna varmıştı. 1915'in hikâyesinin "cin" ağzından aktarılmasının bir –edebiyat-dışı– açıklaması bu olabilir. Ama "edebiyatiçi" bir açıklama değil bu. Edebiyat *için* iyi bir açıklama da değil.

Bir "sır" üstüne kurulu bir kitap hakkında yazarken, o sırrı açıklamaktan kaçınırım hep. Burada da öyle yapayım. Ama bütün o simgeler, "aşure", ortaklık ve hısımlıklar, aynı toprak ve üç aşağı beş yukarı aynı kültürün ürünü olmak v.b., bu bölümlerde yoğunlaşıyor. Bu simge yoğunluğu romanı romandan çekip sanki bir "fabl" kılığına sokuyor. Tolstoy'a ihtiyacımız olan bir anda karşımıza Aesopus çıkıyor.

Bir de öbür yanı var, tabii. "Simge çözme" konumundan çıktığımız bölümlerde, özellikle kadın karakterler kendi hayatlarını yaşama fırsatı bulduğunda, Elif Şafak'ın çok başarılı olduğu alanlara girmiş oluyoruz. Neredeyse bir Amy Tan (*Joy-Luck Club*) tadı veren yakın ve sıcak ilişkiler içinde buluyoruz kendimizi.

Bunlar, insanları portreler halinde, yakından gördüğümüz sahneler. Belirli bir mesafeden çekilmiş eylem fotoğraflarından farklı olarak yüz çizgileri gibi yakın plan ayrıntıları çıkıyor karşımıza. *Baba ve Piç*'in bu edebiyata getirdiği yenilik burada.

Baba ve Piç'te özellikle kadınların bana Amy Tan'i hatırlatmasının nedeni, kendilerini, kendilerine pek de uymayan bir yabancı toplumda, yabancı kültürde bulan kadınlar olmaları. Tan'in kitabında Amerika'daki Çinli, Şafak'ın kitabında Ermeni aileler, özellikle kadınlar. Oraya alışmaya, ora hayatında bir yerlere tutunmaya çalışıyorlar. Ama kendi bildiklerinden vazgeçmek gibi bir niyetleri de yok; onun için aynı zamanda birbirlerine tutunarak yabancı genel ortamın içinde bir "aşina çevre" yaratmak istiyorlar. Ancak onların çocukları, o kuşak doğdukları Amerika'yı, âdetleri, değer-

leriyle tanımış ve benimsemişler. Yaşlı kuşağın Çinli –ya da Ermeni– kalma çabaları, bu sefer çocuklarıyla aralarına çomak sokuyor. Elif Şafak bu girift ilişkilere yer verirken bir de Amerikalı Ermeni'yi İstanbul'da Türk ailenin yanına getirerek, bir önemli karmaşa daha ekliyor.

Elif Şafak bunu ne kadar bilinçli yapıyor, bilmiyorum ama Türk ailenin kadınları arasında "siyasî alegori" yorumuna açık bir işbölümü oluşturunca ("mütedeyyin", "laikçi", "modern" v.b.), aslında Türkiye tarihi, *yakın* tarihi ile Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları arasına giren "yabancılaşma"yı da romanına dahil etmiş oluyor. Bunlar bir yere göç etmeden, yukarıdan empoze edilmiş şeylerden birine, ötekileri reddederek bağlandıkları için belirli bir patoloji yaşamak zorunda kalan insanlar.

Ve bu ilişki içinde kompleks, şiddet, sadizm, bu tür eğilimler de doğal olarak ürüyor.

Bu ilişkileri ele alışıyla *Baba ve Piç*'i olumlu buldum: "Melezlik" ve "Piçlik" arasındaki ilişki, "kardeş katli" (*fratricide*) ve "ensest", bana itici gelen simgesel-alegorik oluşlarına rağmen, çok ilginç ve verimli kanallar açıyor.

Aklıma, şu anlattıklarımla hiç ilgisi olmayan *Otobüs* filmi geliyor. Tunç Okan'ın bu filmi, birçok bakımdan başarılı bir filmdi. Bana, kendi yapmayı amaçlamadığı bir şeyi düşündürmüştü. Bizimkiler otobüse binip gidiyor ve otobüs Stokholm'de duruyor. İki yabancı kültür! Birbirlerini zaten tanımayan bu insanlar filmde de yanyana gelmiyorlar – yüznumarada eşcinsellik teması gibi karşılaşmalar dışında. Hani negatifle pozitif gökte çarpışır ve yıldırım çakar, onun gibi. *Otobüs* filmi bize bu yıldırımın çakışını göstermeyi hedeflemişti. Ben de, "Artık sıra 'yıldırım-sonrası' evrelerde" diye düşünmüştüm. "Bu insanlar tanıştıktan sonra, hattâ belki aynı evde yaşamaya başlayınca neler oluyor, neler olacak, bunları da araştırmaya başlasak."

Baba ve Piç, Türkler ve Ermeniler alanında tam da bunu yapmak üzere yola çıkmış bir roman gibi göründü. "Oldu! Olmadı! Genosiddi! Hayır, kendini savunmaydı!" kavgalarının bittiği noktada ne olur, neler olabilir?

Bu bakımdan, yeni bir yol açan bir roman olduğunu söyleyebilirim.

Vedat Türkali'den Kayıp Romanlar

Kayıp Romanlar, Vedat Türkali'nin en son yayımladığı romanlarından biri. *Güven*'den (1999) sonra, bir bakıma ondan devralarak devam eden bir roman bu (Everest Yayınları, İstanbul, 2004). Ermeniler hakkında bir roman değil. Komünizm ve Komünistler hakkında, yaşlanma hakkında, yaşlılık aşkı hakkında, genel değil ama tarihin şu dönemecinde yaşlı ve genç kuşaklar arasındaki farklar hakkında. Ancak bütün bunların arasında Vedat Türkali'nin Ermeniler ve Ermeni Kıyımı hakkında da söylemek istediklerini söylediğini görüyoruz. Bu kitabın çerçevesi de yalnız bu konuyu almama izin veriyor.

Romanda bir Ermeni karakter var: sevimli, olumlu bir kişi. Ama Kıyım hakkında söylenenler onun üstünden de söylenmiyor. Bunlar, başka (tabii gene Komünist) karakterlerin akıllarından geçen, geçmişe ilişkin bilgiler; bize bu şekilde sunuluyor.

Örneğin romanın başkişisi Doktor İstanbul'da dolaşıyor, binalara bakıyor ve düşünüyor: Ayasofya'nın kubbesi yapılışından kısa süre sonra çökmüş,

> Ani'den gelen Ermeni mimarlar yeniden yapmış derlerdi kubbeyi. Söylemek de, yazmak da sakıncalıydı bunu; Ermenileri unutturmazsak, –Tanrı korusun!– tehlikelere düşerdi sokakta bulmadığımız son Türk devletimiz! Ne ser-

sem yaratıklardık Tanrım! Ağırnas Köyü'nden Ermeni Simon Usta'yı ne yapacaktık peki? (*Kayıp Romanlar*, s. 35)

Birkaç sayfa sonra, gene mimarî penceresinden yaklaşır Ermeni konusuna; bu sefer Balyan'ları anlatır:

> Solda yükselen Ortaköy Camii'ne baktı. Her köşeye koca bir yapı kondurmuş Kirkor, Nikoğos, Agop, Sarkis, Karabet, babalı oğullu, emmili yeğenli Ermeni mimar ailesi Balyanlarla Ermenilere taktı gene. Anımsanacak ne çok Ermeni vardı kültür sanat tarihimizde! Tiyatroda, basında, musikide, mimarlıkta ne çok şeye öncülük etmişlerdi bizim toplumumuzda Ermeniler. Çağdaş politikayı da onlardan öğrenmiştik bir anlamda, sosyalizmi filan. Liberal Parti bile kurmuşlardı; adını anımsıyamıyordu (s. 44).

Türkali'nin bu anlattıkları, o günün İttihatçı kadrolarının Ermeniler karşısında hissettiği kompleksi de açıklayabilir.

Devam ediyor:

> Bizimkiler de, –Nerden bizimkiler oluyordu? Küçük burjuva azgını şoven komitacı ittihatçılardı– kıtır kıtır kesmişlerdi Ermenileri. Pazarcılık yapan Ermeni kadınını, apartman komşusu Madam Narcıyan'ı anımsadı Paris'teki... Değirmenci iki ağabeyisini çoluk çocuğuyla boğazlayıp değirmenin arkına atmışlardı Bitlis'in bilmem ne köyünde. Ağlıyordu anlatırken. Onun da gözleri dolmuştu. Madam Narcıyan, Kürtler diyordu kesenler için. Sonra da Kürtleri kesmişlerdi. Bir de Çerkezlerden yılgındılar... Daşnakçı Ermeni'nin eline geçse o da yapacaktı aynı şeyi (s. 44-5).

Sonra Ermeni konusuna toslamadan epey gidiyoruz. Derken romanın kahramanı, Doktor, romanı yazanla, Vedat Türkali'yle evinde konuşur ve bir kaset çalar. "Nedir?" diye sorunca, "Acıların türküsü bu" diye cevap verir, "Kesi-

len beş yüz bin Ermeni'nin ağıdı. Türkiye'de yasak bu kaset" (s. 124).

Gene kitapta ilerleriz; Varlık Vergisi'ne geliriz. Doktor, İttihatçıları düşünür:

> İlkel yağmacı burjuva kabadayısı, komitacılıkla vatan kurtaracak!.. En kolay yolu para pul kimdeyse önce onu soymak! Ulusal zengin yaratacak! Ermeni kıyımı yapar... Gerçi Kemalizm dersini almış görünür bunlardan ya... genlerini taşır İttihatçılık'ın. Varlık vergisi çıkarır. Türk olmayanın malına el koyar, hasta, yaşlı demez Aşkale'ye sürer (s. 215).

Ama bununla da hikâye bitmez: CHP'nin yerine DP gelir, senaryo değişmez: "her mahallede bir milyoner yaratacaklardır; 6-7 Eylül yağması olur" (s. 215).

Burada Türkali bütün bu olayların temeli olan, "gâvurun malına el koyarak burjuvalaşma" sürecini özetler.

> Ermeni tehcirini, kırımını, kıyımını konuşturmuyorlar. PKK gelmeden Kürt sözcüğünü sözlüklerden sileceklerdi neredeyse. Bunları açtın mı vatan haini oluyorsun. Ermeni'ye, Kürt'e onu yapan, Türk'e yapmadı çünkü (s. 217).

Doğru, Türk devleti eşitlikten yanadır.

Ermeni karakter Vasken'in romanda işlevi bunları bize bildirmek değildir. Bunları başka karakterler bildirir. Vasken bütün bunları bilen, ama bir Komünist olarak dünyaya bunların ötesine geçmiş bir "insan" olarak bakan biridir. Sonlara doğru o da Ermeni annesinin acıklı hikâyesini anlatır. Vasken iyi bir insan olduğu için gaddar Kürt babasının değil, mazlum Ermeni annesinin oğlu olmayı seçmiştir.

Romanın sonlarına doğru, Doktor gene tarihte, yakın tarihte olanları düşünür:

> Haçlı'ya karşı "gazaa" yapıp "ganimet" yağmasına konmak, Müslüman Türk, Kürt ağaları, beyleri için şanlı yol! Gözleri gâvur Ermeni'nin toprağında, malında mülkünde. Abdülhamit yüz binlerce Ermeni'yi bunlara kırdırttı. İttihatçılar, savaş koşullarından yaralanıp, en az yarım milyon Ermeni'yi, göç yollarında gizli örgütledikleri çetelerine kırdırttılar. Kırsaldaki Ermeni toprağını Kürt beylerine yağmalattılar; dış kapitalizme bağlantılı kentlerdeki Ermeni burjuvazisini kovaladılar. Kafkaslara, Orta Asya'ya gözünü dikmiş Alman emperyalizmi de arkalarındaydı. Müslüman coğrafyanın ortasına sıkışmış uyanık burjuvazili Ermeni yığınını onlar da belâ görüyordu. Ticaret bağıyla bir eli de İngiliz'de çünkü Ermeni'nin; öteki Avrupa'da (s. 532).

Alıntıların arkasında verdiğim sayfa numaralarından göründüğü gibi, Ermenilerle ilgili bu bölümlerin arasında uzun mesafeler var. Bunlar, bir romandan öğrenmeyi beklemediğimiz, ama bir romanda bulunması son derece meşru olan önermeler, bilgiler. Yaşlı Komünist Doktor Nahit yığınla şey düşünüyor, arada bunları da düşünüyor. Onun kanalıyla Vedat Türkali de bu sorun ve bütün ona ilişkin konular hakkında görüşlerini dile getiriyor. Bunlara katıldığımı belirterek bu bölümü de kapatayım.

Metin Aktaş'tan Harput'taki Hayalet

Genel olarak Ermeni konusu ya da 1915 Kıyımı sorununu ele alan benim bildiğim son romanlardan biri Metin Aktaş'ın *Harput'taki Hayalet*'i. İletişim Yayınları'ndan çıkan (2012) bu kitabın yazarını yalnızca bu kitabıyla tanımış oldum. Ama yayınevinin eklediği biyografik bilgilerden, 1986'dan beri kitapları yayımlanan (sayıları onu geçiyor) ve bir tanesi de 2003 TUDEM Edebiyat Ödülü almış bir yazar olduğunu

öğrendim. 1956 doğumlu olduğuna göre "genç yazar" olarak nitelemek doğru değil. Ayrıca, Kürt pratik politikasında etkin olduğu da anlaşılıyor ve belli ki epey hapis yatmış. Belediye Başkanı adayı olmuş; evi yakılmış v.b. Yani, Kürt olmanın bedelleri...

Harput'taki Hayalet, 1915'i ele alan romanların 2000'lerde çıkmış olanlara uygun bir biçimde bunun bir olgu olduğunu kabul eden ve Ermenilere dostça bakan bir roman. Bu özelliğiyle, benim bu konuya baktığım perspektifi paylaşan bir roman. Yalnız 1915'i değil, daha çok Abdülhamid zamanındaki, 1890'lardaki kıyımları da ele alıyor. Birçok yerde, Osmanlı çerçevesi içinde farklı dinî ve etnik kökenlerden halkların barış içinde yaşamış olmalarından övgüyle söz ediyor, "Türk, Kürt, Süryani ve Ermeni" dörtlüsünü sık sık anıyor. "Osmanlı iktidarı [yani İttihat ve Terakki – M.B.] topraklarındaki en çalışkan, en üretken ve kültürlü, bilim ve teknolojide en ileri olan Ermenileri kovmakla en büyük kötülüğü, bu topraklarda yaşayan Türk ve Kürt halkına yapmıştı "(s. 429) gibi bir cümle de kurabiliyor. Genel tavrı ve bu gibi değerlendirmeleri (buradaki hafif "araçsallık" hoşgörülebilir) benimkilere yakın.

Bu yakınlığa rağmen, bir roman olarak kitabı beğenmediğimi söylemem gerekiyor. Dünyada edebiyat okurlarının büyük çoğunluğunun hâlâ görüşünü paylaştığı bir eseri estetik düzeyde de üstün saydığı kanısındayım. Ama edebiyata ve sanata, estetiğe daha bilinçli bakanlar, estetik niteliğin "doğru görüş" diye bir ölçüte bağlı olamayacağını bilirler. Aralarında hiçbir ilişki olmadığını iddia etmek de bir başka aşırılık olabilir. Ama bir ilişki varsa da, bu son derece karmaşık bir ilişkidir.

Örneğin, roman kahramanı Roc'un Harput'ta medreseye girmeyi başarmasının ardından medrese öğrencilerinden birinin ölü bulunmasıyla, bugünlerde yayılan bir moda olan

"tarihî-polisiye" türüne girdiğimizi hissediyoruz. Ama bu tema hiç iyi işlenmeden kesiliyor. Romanın asıl ilgi alanıyla ilişiği anlaşılmıyor; temaya hiçbir katkısı yok.

Buna benzer birçok sallapatilik sayılabilir. Anakronik kelimeler, deyimlerden geçilmiyor (*Genesis* kitabında bu yanlışlar üstünde epey durmuştum; şimdi gene karşıma çıkıyor). Sözkonu tarihlerde, o bölgede yaşayan insanların havsalası içinde olmayan kavramlara yer vermek iyi bir romancılık değil. Bu insanlar "depola" (s. 50) kavramını, "sürpriz" (s. 98) kavramını bilemez, birbirleriyle konuşurken "manyak" (s. 123) demez, güzel bir kız için "fıstık" (s. 84) argosunu kullanmaz. Mümkün mü "bu oyunun bir figüranı oldum" (s. 205) diye konuşmak? "Anormal" (s. 200), "şok oldum" (s. 175), "asimile" (s. 159), "ideal" (s. 281) gibi kavramlar olmaz; o yıllarda "Umut" adı olmaz.

Ermeni karakterlerin adları hiç güven vermiyor (o milliyetçi romanların da hemen hepsinde olan arıza). Örneğin, "kriko" diye bir âlet biliyorum ama Ermeni adı olunca "Krikor" ya da bizdeki söylenişiyle "Kirkor" vardır; Sarkis'i biliyorum ama "Serkeş Efendi" diye birini hiç duymamıştım. Bazı Batılılaşma düşkünü Ermeniler "Edvard" diye bir ad telaffuz edebilirdi, ama bunun da aslı "Yetvart"tır. "Avatis" diye bir şey geçiyor, "Avedis" olmasın?

Bence bunlardan daha vahim olanı gene anakronik kaçan, çoğu "tirad" mahiyetinde konuşmalar. Bunlar aynı zamanda ileri derecede "didaktik" konuşmalar. Dede, "Bize ait olduğunu zannettiğimiz bütün mallarda diğer canlıların da hakkı var" diye bir felsefe yapıyor. Bir köylü bunu düşünemez, demeyeceğim, ama bunu bu terminolojiyle anlatmaz. "Bu vatan bizim olduğu kadar onların da vatanı" diye konuşan birini nasıl düşünebiliriz, gayriMüslimlere "zimmî" denilen Millet Sistemi'nde? "Zimmi", modern vatandaşlık hukukunun bir terimi mi?

Roc'un iki kadınlı "geniş" aşk anlayışının bize ne anlatmak istediğini de doğrusu anlayamadım.

Sonuç olarak, roman bağlamında bir hayli kusurlu görünen bu Harput hikâyesi, tarihe bakış, dünya sorunlarına bakış çerçevesinde bana çok daha olumlu gözüktü. Şüphesiz, konu "roman" olduğunda, "sanat" olduğunda, ilkin bakacağımız yer *estetik*'tir. Ama genel çerçevede, bu bakışın hiç önemi olmadığını söyleyemeyiz. Ermeniler konusunda resmî görüşün içinde veya yakınında bir tarih anlatan çok sayıda roman yazıldı. Şimdi öbür uçtan bakanları yazılmaya başladı. Son birkaç yılda çoğunluk onlarda. Bu da, tepemize çöken o "resmiyet" bulutunun seyrelmeye başladığının işareti.

Belirli Kürt kesimleri arasında, "1915 Türklerin Ermenileri kestiği tarihtir" diyen ve gerisini demeyenler var. Oysa bütün evreleriyle Ermeni sorununun trajik boyutlara varmasında güçlü bir Kürt katkısı vardır. Metin Aktaş bu konuda da tam bir dürüstlükle olanı kabul ediyor. Bu bakımdan, bir önceki paragrafta değindiğim olumlu işlevini iki katına çıkarıyor. Gerçekçi olacaksak, gerçekliğin tamamıyla hesaplaşma cesaretini göstermeliyiz.

Müjgan Tekin; Ağıt

Müjgan Tekin'in *Ağıt* adlı (altbaşlığı "Ararat'tan ve Ağrı'dan Yükselen Çığlık") romanı 2009'da yayımlanmış (Galata Yayıncılık, İstanbul). Az önce Metin Aktaş'ın *Harput'taki Hayalet*'i üstüne söylediklerimi bu roman için de tekrarlamak durumundayım. Yazar, soruna, "yapılan Kıyım'ı nasıl görmezden gelirim?" gözüyle bakmıyor. Gerçi yapılanları eşitleme ve iki tarafı da kabahatli bulma çabası göze çarpıyor: bu belki altbaşlıktaki "Ararat" ve "Ağrı"dan da çıkarsanabilir; ama "biz yapmadık, onlar yaptı" havasına hiç girmiyor. Ermenilerin uğradığı zulmü daha bir duyarak –ve üzü-

lerek– yazdığı; buna karşılık, herhalde öncelikle Türkiye'deki okura bir nesnellik ve tarafsızlık mesajı vermek için, "Ermeni zulmü"nü daha *cerebral* bir şekilde ürettiği hissediliyor. Sonuç olarak, kin ve intikam duygularını büyütmeye değil, bu iki milletin barışmasına katkıda bulunmak üzere yazılmış bir roman.

Ama, "roman" olarak nasıl? Bu soruya pek övücü bir cevap veremeyeceğim. Bir kere, yazar, anlattığı yerleri (özellikle Ermenistan'ı) ve insanları iyi tanımıyor. Onun için de "gerçekçi" denecek bir hava yaratamıyor. Ama yalnız onları tanımamak değil: başta "roman sanatı", iyi tanımadığı başka şeyler de var. Ermenileştirilen (Azeri) Türk ve Türkleştirilen Ermeni gibi "paralellikler" (bu, iki tarafı kabahatte eşitleme çabasının parçası zaten) sonuçta yapay ve zorlama. Olaylar doğal bir biçimde akamıyor, nedensellikler iyi kurulamıyor. Bu arada şiddet içeren sahneler fazlasıyla –ve boşu boşuna– uzatılıyor. "Siyasî" yorumları ise bizde pek yaygın "komplo" mantığının alt basamaklarında: iyi ve akıllı Ermeni Yetvart açıklıyor: "Anlayamadınız mı olan biteni? Gorbaçov ile danışmanı Gülbenkyan'ın tezgâhı bu. Önce kışkırttılar, sonra tanklarla saldırdılar Azerilere. Komünist rejimin yıkılmasına bahane gerekiyordu. Azeriler oyuna geldi... Öfke büyüdü büyüdü, bağımsızlık harekâtına dönüştü. Gorbaçov'un da istediği buydu" (s. 73). Gene aynı komplo mantığıyla, Türkiye'deki Ermenileri Amerikalıların (Protestan okullarında v.b.) eğitip provoke ettiğini anlatabiliyor. "Komplo" mantığının genel kofluğundan başka, bir de "suçu başkasına atarak rahatlamak" gibi büyük ölçüde bilinçdışı bir eğilim de seziliyor bu gibi satırlarda. Bir yerde yaptığı "Almanların istekleri Enver ve adamlarının gözünü kör etmişti" (s. 136; Sarıkamış felâketini açıklamak üzere) "değerlendirme"si de aynı kapıya çıkıyor. Bununla yetinmiyor, 1915'te Ermenilere de Almanların işkence ettiğini iddia edebiliyor. "Amerikan mektepleri-

nin, yıllar evvel Harput'ta aşıladığı Ermeni, Kürt, Türk milliyetçiliği şimdi yeniden başka biçimde halklar arasında etkili oluyordu" (s. 192) gibi cümleleri de görünce iyiden iyiye rahatlıyoruz: her şeyi Harput'ta Amerikalılar yapmış.

Romanı okumaya başlamak üzere ilk sayfaları karıştırırken, "itaf" diye bir yazı okuyup sonra bunun "ithaf" olduğunu anlayınca, bazı sorunları olan bir "okuma serüveni"ne girmek üzere olduğumu tahmin etmiştim. Kısa süre sonra karşıma "kavonoz" (s. 7), "komidin" (s. 9) gibi "imlâlar" da çıkmaya başladı. "Hiçte söylemedi"nin aslı "Hiç de söylemedi" (s. 15) olmalı.

İmlâdan öte "bilgi yanlışları": "Maşatlık" öncelikle Yahudi mezarlıkları için kullanılan kelimedir. Ermeni mezarlığı için söylense de (ki bu da mümkün), bu bir "galat"tır (s. 32). Barbaros Baykara bölümünde yazdığım gibi "topik" İstanbul Ermenileri'nin mezesidir, doğuda bilinmez. Fikir "telakkisinde" (s. 124) bulunulmaz; "teatisinde" bulunabilirsiniz. Son yıllarda konuşulan Türkçe epey tuhaf bir hal almış olsa da bir romanda "Panik bir halleri vardı" (s. 144) cümlesi gene de rahatsız edici. 1915 dolaylarında Zehra kadınların, Sirarpi'lerin Harput'ta "kilo da almışsın sen" gibi deyimlerle konuşacağını hiç sanmıyorum. "Kader ağlarını örüyordu" (s. 60) cümlesinin herhangi bir metinde *ironik olmaksızın* kullanılacağını da hiç düşünmezdim.

Kısacası, olmamış bu "roman".

Küller Arasında

Halil İbrahim Özcan'ın romanı *Küller Arasında*, 2009'da yayımlanmış (Nokta Yayınları, İstanbul). Kitabın başındaki kısa biyografiden yazarın 12 Eylül gadrine uğramış ve on yılını da hapiste geçirmiş bir solcu olduğu anlaşılıyor. Şiir ve roman yazıyor.

Küller Arasında'da olay büyük ölçüde Haçin'de geçiyor (yani bugünün Saimbeyli'si). Dolayısıyla, bu kitabın önceki kısımlarında ele alınan, Zebercet Coşkun'un aynı adı (*Haçin*) taşıyan romanının mekânına geliyoruz. İzlediğimiz olaylar da, sonuç olarak, o romanda üzerine odaklanılan olaylar. Ama anlatım tarzları, daha doğrusu, bütün bu olaylara bakış tarzları, birbirinden çok farklı. O kadar ki, ortada ortak "Haçin" adı olmasa, aynı olayların anlatıldığı insanın aklına gelmeyebilir. Bu, elbette, bilmediğimiz bir şey değil; gene de, farklı bireylerin, kendi bilinçliliklerini oluşturan algılama, kavrama, seçme yetilerinin, aynı olaya bakarken dahi böylesine farklılık yaratabildiklerini görmek şaşırtıcı oluyor.

Farklılık, basite indirgeyerek söylersek, bu iki yazarın Ermeni halka ve yüzyıl dönümü yıllarında bu halkın "başına gelenler" ya da bu halkın yaşadığı "serüven"i değerlendirme biçimlerinde yatıyor. *Haçin* yazarı Zebercet Coşkun, 1915'i (ve ondan önce olanları) gözönüne almamaya kararlı; sürgünden sağ dönebilen Ermenlerin Türklerden öç almak için yaptıkları zulmü anlatmak üzere yola çıkmış. Bunu, ilgili bölümde izlemiştik.

Küller Arasında'nın adında bir "alt-başlık" diyebileceğimiz bir bölüm daha var: *Acının Terazisinde İki Halk: Türkler ve Ermeniler*.

Böyle bir başlık, yazarın ele aldığı olayı tek taraflı bir tutumla yansıtmamaya özen göstermek niyetinde olduğunu düşündürüyor (örneğin, *Ararat/Ağrı* paylaştırmasında olduğu gibi). Kitabı okudukça, böyle düşünmekle yanılmadığınızı görüyorsunuz. Aynı başlık, yazarın anlatılan trajik olayın sorumluluğunu iki halka eşit ölçülerde paylaştırmak isteğini de düşündürtebilir; ama gene okudukça, bunun böyle olmadığını görüyorsunuz. O terazide, Türklerin durduğu kefede sorumluluk payı çok daha ağır basıyor.

Dolayısıyla, *Küller Arasında,* Türkiye'nin Ermeni Kıyımı sorununu ve sorumluluğunu şu ya da bu biçimde geçiştirmeye, hafifletmeye çalışan romanlar arasında değil, konuyu gerçek olgusal veriler içinde incelemeye ve çekilmiş acıları anlamaya çalışan romanlar arasında yer alıyor. Ayrıca, "kafadan atmamak" üzere, konuyu elinden geldiğince incelediği de anlaşılıyor (hem genel olarak, Ermeni olaylarının gidişini, hem de Haçin'de yaşanan süreci). Bir yerde (s. 38) "Everek'e Katogikos adlı bir papaz gelmiş" diye bir cümle geçiyor. "Katogikos" Gregoryen kilisesinin hiyerarşisinde bir rütbedir ve bir kişi adı değildir. Yazar bunu kendisi mi bilmiyor, yoksa söyleyen kişinin (Türk tarafından Kamberli) Ermeni kültürüne yabancılığını mı ima etmek istiyor, belli değil. Ama buna benzer başkaca bir yanlış olmaması ikinci ihtimali güçlendiriyor.

1915 sürgününü birtakım *flashback*'lerle gözlemliyoruz, çünkü romanın "olay"ı Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, Fransız desteği ile Ermenilerden sağ kalabilmiş olanların Suriye'den Haçin'e dönmeleriyle başlıyor. Yanlarında başka yerlerden Ermeniler de var. Bu gelişme karşısında Haçinli Türklerin tavrı "Ermeni gavurları geri geliyor" sözüyle (s. 45) özetlenmiş. Yazarın bu gibi durumlarında olaya karışmaktan genellikle sakındığını görüyoruz. Yargılayıcı değil betimleyici bir dille anlatıyor ya da konuşmaları kendisi araya girmeden aktarıyor. "Ermeni gavurları geri geliyor" sözündeki aşağılamaya katılmadığı belli, ama bunu kendisi açıklama gereğini duymuyor. "Çoğunun tarlaları, koyunları, keçileri, evleri paylaşıldı. Diğer köylerden gelenler oturdu onların yerine, şimdi onlar gelince ne olacak?" (s. 46); "Gavurun malı helâldir dedik, oturduk üstüne" (s. 48) gibi konuşmalarla olayın mahiyetini anlıyoruz.

Bu sırada, Türk nüfus arasında bir direniş örgütlenmesinin başladığını da görüyoruz. Fransız nüfuz bölgesi haline

getirilen Güneydoğu Anadolu'da düzenli birlikler değil, gerilla güçleri direnişi üstlenmişti. Ancak onlara yardımcı olan, daha doğrusu işleri koordine eden, planlayan, denetleyen subaylar da vardır. Direniş ise Fransız askerlerinin buraya gelmesi değil, onların ardından sürülmüş Ermenilerin geri gelmesi üstüne başlamıştı. Bu gelenlerin mallarını geri istemesi (ve tabii istediler) böyle bir "aşağıdan yukarıya" model içinde bir direniş örgütlenmesine yol açan başlıca etkendi. Bu gibi tarihî ayrıntılar da, yazar kendisi bunları bize uzun uzun hikâye etmeksizin anlatının içinden çıkarılabiliyor.

Ermenilerin canavarlaştırılmamasının yanısıra, Türklerin de yüceltilmediğini görüyoruz. Örgütlenen direniş içinde çeteler ve reisler önemli bir rol oynuyor. Bunlar da olduğu gibi resmedilmiş. Uzun süre eşkiyalık yaparak yaşamış (savaş yıllarında sayıları iyice artan asker kaçakları dağda, kırda hayatlarını böyle sürdürmüşlerdi) ve bu varoluş tarzı içinde pişmiş, kaşarlanmış, insafsız adamlar. Gizik "Buldukları Ermenileri de sorgusuz sualsiz oracıkta öldürmüştü (s. 87); "Köye giren Gizik ev ev dolaşarak yalnızca dört Ermeni'yi bulabilmiş, onları da oracıkta kurşuna dizivermişti" (s. 137); "Arap Ali, korku dolu kalabalığın önünde büyük komutan edasıyla elleri arkasında uzun uzun volta attıktan sonra sanki yaşadıklarının hesabını sorarcasına, kalabalığın üstüne kurşun yağdırılmasını emretmişti" (s. 99). Bu "kalabalığı" oluşturanlar, Feke'de kalmış "yaşlı, çoluk çocuk ve kadınlar" (s. 99). Ancak bu gaddarlık yalnız bir tarafın özelliği de değil. Aşağı yukarı aynı kıyımı Ermenilerin de yapabildiğini görüyoruz (örneğin, s. 111-12'de).

Zebercet Coşkun'un *Haçin*'inde, son bölümler, Türkler kenti sararken Ermenilerin Türklere uyguladığı mezalimin, kıyımın hikâyesiyle doludur. Halil İbrahim Özcan'ın romanında bu kuşatma ve Ermeni direnişi benzer şekilde,

uzun uzun anlatılıyor. Ama Coşkun'un anlatısındaki o kıyımın sözü edilmiyor. Ermeniler burada kaymakamlık yapan Garabet Çallıyan ve askerî yetkili (komutan) Cebeciyan ile temsil olunuyor. Bunların ahlâklı, düzgün insanlar olduğu, Türklere kötülük düşünmedikleri gibi düşünenleri de (çünkü, öyleleri de çok) engelledikleri özellikle belirtilmiş.

Dolayısıyla Haçin'de ne olduğunu anlatan bu iki romancının bizlere sunduğu hikâyede önemli olgusal farklılık da var. Hangisinin gerçekliğe daha yakın olduğuna karar verecek bilgiye sahip değilim. Ancak iki romanı çeşitli özellikleriyle ölçüp biçtikten sonra *Küller Arasında*'yı daha inandırıcı bulduğumu söyleyebilirim (Özcan, Haçin'de Ermenilerin hiç zulmetmediklerini zaten söylemiyor; ama abartmıyor ve "kıyım" boyutlarına varan bir olaydan söz etmiyor).

Halil İbrahim Özcan bu anlatıya bir de "etnisite-arası-aşk" eklemeden yapamamış. "Bizim" taraftan Selvi, Ermeni Aram'a (tabii o da ona) âşık. Aram, daha 1915 Nisan'ında Ermeni örgütleri tarafından Suriye, Lübnan bölgelerine kaçırılmış ve herhalde oralarda Türklere karşı çarpışmış. Selvi, son demlerin kargaşasında (ailesiyle birlikte) ölüyor. Aram'ı ise, romanın başında ve sonunda, Paris'te onu düşünür ve özlerken görüyoruz.

Gerçek hayatta bu 'çapraz' aşklara ne kadar rastlanıyordu, bilmiyorum; tahmin de edemiyorum. Ama sık rastlandığını sanmıyorum. Roman yazarları ise, "Aslında biz onlarla içli dışlıydık; çok güzel geçiniyorduk" mesajını böyle bir aşk hikâyesiyle simgelemekten genellikle kendilerini alamıyorlar.

Bu tür çatışmaların olduğu yerlerde hep işitmişimdir: "Biz onların düğünlerine giderdik, onlar bizim düğünlerimize gelirdi"... Bu, daha çok kırsal bölgelerde anlatılan hikâyedir ve aslında gerçek bir *yakınlık* olduğunu anlatmaz. Köylerin birbirlerinin düğününe gitmesi, son analizde "diplomatik" bir ilişki biçimidir. Bu tür "kamusal" denecek bir olay

dışında, bir alışveriş var mıydı? Önemli olan budur ve pek fazla olmamıştır.

İstanbul'da buna benzer şekilde Ermenilerin Ramazan'da sokakta sigara içmemesi, Paskalya'da Türklerin Ermeni komşularını ziyarete gidip kırmızı yumurta ve paskalya çöreği yemesi hikâyeleri anlatılır. Kentlerde ilişkiler zorunlu olarak daha yakın kurulduğu ve yürüdüğü için, bunları da sonuçta "diplomatik" ilişkiler olarak değerlendirmek gerekir.

Bu genel koşullarda, bu tür "aşk ilişkileri" olmuş mudur? Mutlaka olmuştur; benim bildiğim örnekler var – kimisi devam etmiş, kimisini aileler baştan kesmiş. Ama bunlar yaygın değil, istisnaidir.

Tabii, genel konunun içinde, bir "simge" olmak üzere, bu romanlara böyle bir motif koymanın "çekici"liğini anlıyorum. Ama şimdiye kadar okuduklarımda, bu ilişkilerin "şematik" olmayanına rastlamadım.

Sorun burada zaten. Bu ve her türlü ilişkide gerçek bir yakınlık olabilse, zaten herhalde 1915 de olamazdı. Ama 19. yüzyılın genel ortamında böyle bir şey zordu.

Halil İbrahim Özcan'ın soruna, bana gerçekçi görünen bir perspektiften baktığını ve olguları nesnel –ve dürüst– bir biçimde aktardığını söylüyorum. Bunlar, ortaya çıkan romanın "iyi bir roman" olduğunu anlamına geliyor mu? Hayır, gelmiyor. Konunun bu yanına geldiğimizde, estetik bakımından başarılı bir "roman"la karşı karşıya olduğumuzu söyleyemeyeceğim.

Birkaç kere belirttiğim gibi, bu kitabı, ele aldığım ürünlerin estetik meziyetlerini tartışmak üzere yazmadım. Burada da o konulara girmeye niyetim yok. Gene de, bölümü bitirirken bir şey daha ekleyeyim: birileri, "Biz Ermenilere değil, Ermeniler bize yaptı! Oturayım, bir roman yazayım da, bu gerçeklikler ortaya çıksın!" diyerek sıvanıyor, romanını ya-

zıyor. Bu kitapta göstermeye çalıştığım gibi, bu bakış yanlış, verdikleri bilgiler en hafif deyimiyle abartılı vb. Hiçbir estetik değeri olmadığını söylemek bile fazla.

İşin burası böyle olmakla birlikte, "bunun karşıtı" denebilecek bir konumda duran biri, "Yahu biz bu Ermenilere çok kötü etmişiz, şimdi de inkârdan geliyoruz. Şu konuda doğruyu anlatan bir roman yazmak, boynumun borcu olsun" diyen biri, bana göre doğru yerde durmakla birlikte, "roman sanatı"na yaptığı, yapacağı katkı açısından bakıldığında, ötekinden büsbütün başka bir yerde değil, çünkü dünya görüşü, tarih bilgisi, doğru bildiğimizden şaşmamak, bunlar kendi başlarına bir sistem, şüphesiz erdemleri de olan bir sistem, ama bunların "estetik"le ilişkileri dolaylı.

"Ermeni Kıyımı hakkında bir roman yazayım," diye yola çıkmak, nasıl yazacaksan yaz, daha oraya gelmeden önce eksik bir tavır. Bu alanda yaşanmış olanları anlamak, yaşanmamış ama yaşanabilecek olanları sezmek, bu insani durumların ve duyguların ağırlığını yüklenmek, ayrıca da bunları bir estetik biçim içine oturtmak, roman yazmaya öyle başlamak gerekiyor.

Şiirde Ermeni Sorunu*

Nâzım Hikmet'i genel olarak "anlatı", yani roman tarzı içinde ele aldım, çünkü onun Ermeni sorununa yaklaşımı, sözgelişi Kemal Tahir'inkinden türsel olarak farklı değil. Burada sadece birkaç şairden söz edeceğim, çünkü şiirde bu çerçevede bir tarama hiç yapmadım – yapsam da çok örneğe rastlayacağımı sanmıyorum. Burada sözkonusu olan Ermeni "sorunu", yani kıyım, kıyımlar vb. değil öncelikle. Bir Türk şairinin imgeleminde Ermeni "sorunu" değil de "varlığı" nasıl biçimleniyor, ona bakmak istiyorum.

Edip Cansever

Bu bağlamda aklıma ilkin Edip Cansever'in *Tragedyalar*'ının V. bölümü geliyor. Bu kitap 1964'te yayımlanmıştı (de Yayınları). İlk dört bölümünde "Koro" ve "Episode" arasında bölünmüş "konuşma"lar görürüz. Bunlar belli ki Yunan tragedyasını stilize etmektedir. Ama ilk dört bölümün yaklaşık üç katı uzun olan beşinci bölümde karşımıza Er-

(*) *Birikim*, 238, Şubat 2009, s. 19-23.

meniler çıkar: Armenak ile Vartuhi, Stepan, Diran ve Lusin. Bu bölüme bir "anlatıcı"nın "dış sesi" ile başlanır, ama bir on sayfa kadar sonra, arada gene kısa "dış ses" olmak üzere, bu beş karakterin konuşmalarını, monolog veya diyaloglarını okuruz. Final (V. alt bölümle başlar) gene "Dış Ses"e bırakılmıştır.

Kitaplık dergisinin "A'dan Z'ye" dizisinde Edip Cansever kitapçığını Eray Canberk hazırlamıştı. Orada, bu bölümle ilgili, Cansever'in kendi sözlerini alıntılar:

> Sanırım yıl bin dokuz yüz altmış üçtü. Bir akşamüstü Kapalıçarşı'dan çıktım. Çiçek Pasajı'ndaki meyhanelerden birine girdim. Cam önünde, mermer bir masanın kenarındaki tabureye iliştim. İçkimi söyledim. Nedensiz bir sıkıntı vardı içimde. Meyhanelerin üstündeki binaları, pencereleri seyretmeye başladım. Bir yandan da belleğim geçmişten bazı anıları taşımaya başladı. Birden Vartuhi'yi gördüm.
>
> Pasajdaki binalara bakarkan gördüğüm (sanki gördüğüm) o kadındı. Böylece ailenin ilk bireyini buldum. Gerisi kendiliğinden gelişti. Hepsinin de az ya da çok hasta tipler oluşu, çökmekte, kokuşmakta olan bir düzeni saptamak, sergilemek içindi (*Edip Cansever*, A'dan Z'ye, İstanbul, s. 18).

Edip Cansever'le konuşmalarımızda Ermenilerin ne kadar sözünü ettiğimizi şimdi hiç hatırlamıyorum. "Hasır"a birlikte gittiğimiz bir sefer akordeon çalan (ya da o aletle bazı sesler çıkaran) ünlü Madam Anahit'i ilk kez görmüştüm. Edip tabii ne zamandır biliyordu. Bir gece de, gene ikimiz, pavyon gibi bir yerde, Udi Hrant'ı dinlemeye gitmiştik. Onu da bana tanıtan Edip Cansever'di. Ama o vesileyle de, Kıyım vb. konular konuştuğumuzu hatırlamıyorum, sanmıyorum da. Edip şiir dışında konuşma uzayınca sıkılırdı. Udi Hrant'ı dinlemekten zevk alıyordu, çünkü zaten alaturka musikiyi

de seviyordu. Ama sonuçta Hrant'tan alacağı da, bir biçimde şiirine katacağı bir şeydi.

Peki, neyin temsilcisi olabilirdi, Edip Cansever için bu anlamda Ermeniler? Niye *Tragedyalar*'da o beş kişi konuşuyor? "Çökmekte olan düzen"den ötürü mü?

Sorunun cevabı sanırım kitabın adında. Öyle sanıyorum ki Cansever, Ermenilerde bir "tragedya" birikimi buluyordu. Bunda 1915 tragedyasının payı bulunduğundan şüphem yok. Ama, bu somut tarihî olay, Edip'in zihninde geri plandaydı ve nitekim *Tragedyalar*'da kıyımı doğrudan akla getirecek hiçbir şey yoktur. Bunu öyle yazmayı sanırım zaten bayağı bulurdu. Ama kıyım da dahil pek çok şey vardı onun gözünde, Ermenileri tragedyanın konusu ve aynı zamanda "sözcü"sü durumuna getirecek. Anayurtlarında azınlık olarak yaşamaları (tabii kıyımlar da atlatmış –ya da atlatmamış– olarak), böyle bir şeydi. Pasaj'da seyrettiğini anlattığı bina Beyoğlu'nun kapanmış bir dönemini, bir medeniyet biçimini simgeliyor ve Ermeniler de *o hayat tarzının* bir parçasıydılar. Ama şimdi o hayat tarzı da dağılıyor veya siliniyor, Edip de bu silinmeyi gözlemliyordu.

Anlatmaya çalıştığım bu şeyler, tanıdığım birçok Ermeni bireyde benim de gözlemlediğim özelliklerdir. Çok zaman, derin bir karamsarlık hissedersiniz, Ermeni dostunuzda. Bunun için o dostunuzun "aydın" olması da gerekmiyor. Çocukluğunu tarihî yarımadada geçiren, Gedikpaşa'da okula giden Edip Cansever bu "muhtelit" İstanbul hayatının anılarıyla herhalde benim olduğumdan çok daha fazla içiçeydi, çünkü bunu benden daha uzun yaşamıştı. Zaten bir hayli "trajik" olan dünya görüşünde Ermeniler için de bir yer bulduğunu düşünüyorum. "İnsan bir yas gibi doğuyor yeniden" sözünü söyleyenin Armenak olması, "İşte yıllarca böyle/kanadı durdu Stepan kendi renginde" cümlesini Vartuhi'nin kurması ona çok yerinde görünmüş olmalı.

Şiirde, "lirik" şiirde Ermenilerin yer alması, gibi bir genel temayı aklımda evirip çevirdiğimde, okuduklarıma bakıp düşündüğümde, Cansever'in bu ele alışının olması gereken bir tarz olduğu sonucuna varıyorum. Hiçbir temanın şöyle ya da böyle ele alınması gerektiği söylenemez: ele almanın tarzları sonsuzdur. Ama bir örneği gördükten sonra, "Evet, bu *da* olabilir" diyebilirsiniz. Edip Cansever'inki böyle bir ele alış.

Ece Ayhan

"Tek bir tarz olamaz" dedikten sonra, şimdi bambaşka bir tarza geçeyim: Ece Ayhan'ınkine. Ece Ayhan'ın yayımlanan ilk şiir kitabı *Kınar Hanımın Denizleri*'nin (1959) daha adında bir Ermeni göndermesi vardır. Malûm, Kınar Hanım, ünlü kantoculardan biridir. Tabii Ece Ayhan, böyle bir adın "kınama" fiiline ilişkin çağrışımını da *aynı anda* düşünmüş olabilir. Bu kitabında ayrıca Dikran Çuhacıyan ile Peruz'un adları geçer. Çok kişinin aklında kalan "Kantocu Peruz sahiden yaşadı mı patron?" dizesi ("Bir Elişi Tanrısı için Ağıt", 1956) bu kitabındadır. "Ölü Bütün"de (1957) gene Peruz anılır, kantoların sözü edilir. Bu göndermelerde Ermenilerin "Batılılaşma yolundaki Türk musikisi" bağlamındaki yerleri, bunun olduğu o dönem, dönemin anıları öne çıkıyor. Onların yanında Deniz Kızı Eftalya ve Teodor Kasap gibi Rumlar da var. Kel Hasan'la tiyatro çağrışımları uyandırılıyor. Bol bol Pera, bir ara Serkldoryan (şimdi daha çok "Sesam" diye tanınan, Apraham Paşa konağındaki Büyük Kulüp, "Şark Çevresi" anlamında "Cercle d'Orient") sigaralarıyla anılır.

Sonra, *Bakışsız Bir Kedi Kara*'da (1965) Ermenileri doğrudan akla getirecek bir göndermeye rastlanmaz. Ama *Ortodoksluklar*'da (1968) Ermeniler, bu sefer daha çok tarihîdinî bağlamlarda, yeniden belirir: *Köse Kâhya* gene Çuha-

cıyan'ın bir operetidir. Barduğomeos, Ruzukan, Fınduktar, Aknerivank Manastırı, Vardapet, Hamparsum, Ayvazovski, Vartuvaria, Üç Horan, Sorokust ve Dudu kitabın "Ermeni bağlamı"nı oluşturan kelime ve adlardır.

Daha sonraki kitaplarında ise yeniden sahneden çekilirler. Ama şimdi bütün bu adların (imgelerin) ne olduğuna, ne işlev gördüğüne bakalım.

Ece Ayhan şiirinin "kapalılığı" her zaman tekrarlanmıştır. "Kapalı" olmasının çeşitli kanalları ya da kaynakları vardır. "Vardapet" gibi, çok az kimsenin bildiği kelimeler kullanması bunlardan biridir. Bu kitapların yeni yayımlandığı dönemlerde birçok kişi böyle bir kelimenin veya Gesualdo da Verosa gibi özel isim havalı bir şeyin Ece Ayhan'ın uydurduğu kelimeler olabileceğini düşünürdü. Kelimeler uydurma olmamakla birlikte böyle düşünenler çok da haksız sayılmazdı çünkü Ece özellikle bunları seçmekle kendine çok özel bir şiir evreni kurmaya çalışıyordu. *İncil*'deki "dar kapı" gibi, Ece de, evrenine "az kişi" almaktan yanaydı. Bir konuşmasında, 1967'de, "Türkiye İşçi Partisi'nin bugünkü seçmen karşısındaki durumu neyse, bu şiirin de okur karşısındaki durumu budur" demişti. "Yepyeni bir imge birdenbire benimsenmez. Birdenbire bir benimsenme onun handikapıdır çünkü" (Türkiye İşçi Partisi veya Ece Ayhan'ın sözünü ettiği çeşitten şiir bu ülkede "uzun vade" geçmesine rağmen de benimsenmedi ya, şimdilik onu geçelim). Bunların ne olduğunu biraz kitap karıştırarak öğrenme zahmetine katlanmayan okur, Ece Ayhan'ın "çağırdığı" okur değildir.

Bir şairin okuruna karşı "seçmeci", gereğinde hattâ "dışlayıcı" davranmasında kınanacak bir şey görmüyorum. Bütün hayatı, "kolay yutulan hap" haline getirmeye çalışanlardan yana olmadım hiç. Ancak, "dışlayıcı" olan kişinin, aldığı tedbirlere rağmen engelleri aşarak içeriye girebilmiş kişilere sunabileceği bir şeyler olmalı. Bu var mı Ece Ayhan'da? Bence var.

Ece Ayhan'ın şiirinde bir "kapalılık"tan önce bir "yoğunlaştırma" (bunu "condensation" karşılığı olarak söylüyorum) vardır. Buna, isterseniz, "tutumlu anlatım" diyelim. "Peruz sahiden yaşadı mı?" derken, yalnız "kanto"nun musiki tarihimizdeki yerini ya da Peruz ve onun gibilerinin Türk cinsellik tarihimizdeki yerini, bütün bunların genel tarihimizdeki yerini sormuyor; "bunlar sahiden oldu mu? Yoksa bu bir hayal miydi?" diye de soruyor aynı zamanda. Onun için "sıkıştırılmış imge" diyorum. "Peruz"u görünce bunları ve benim burada sayamadığım şeyleri zihninde "şiirsel yaşantı"nın ögesi haline getirebilecek "okur" arıyor. İsterseniz, fıkrayı tersine çevirip, "hava bulutlandı" deyince "bana kurbağalama yüzmemi salık verdi" sonucunu çıkaracak bir okuru arıyor.

Bu şekilde kurulan "şiirsel-göstersel (referential) evren" ister istemez biraz yapay, doğadışı, yabansı olacak. Ama, ötekilerin yanısıra, Ermeni göndermelerinin ikinci bir ucu olduğunu da söyleyebiliriz. "Vardapet", "katolikos" (doğrusu sanırım "katoğikos" olacak) denince bunlar çoğunluk için bilinmeyen, günlük dilsel kullanımın çok uzağında sözler, kavramlar. Böylece, o yabancılaşma etkisini yaratıyor, sanki galerisini birtakım eksotik kılıklar giydirilmiş, tuhaf jestlerde donmuş mankenlerle donatıyor; ama aynı anda, "Siz niye tanımıyorsunuz bunları?" diye soruyor. Marifet o ki bunların ikisini birden yapıyor. "Ben tanıdım, öğrendim" diyor. "Çok da iyi oluyor tanıması. Siz niye bir zahmet bu tarafa geçmiyorsunuz?"

Evet, "yüzyıllarca beraber yaşamışız" diye bir "cici söylem" vardır hep. Birader, yüzyıllarca beraber yaşadın da, niçin hâlâ bir "Vardapet"i öğrenemedin?

Bu şekilde yaratılan şiirsel atmosferin Edip Cansever'in *Tragedyalar*'ıyla hiç ilgisi yok ve bu da o bölümün sonunda söylediğim, "tarzların sonsuzluğu"nu kanıtlayan bir durum.

O yıllarda, Ermeni araştırmacı Hırant Andreasyan'ın hazırladığı *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* yayımlanmıştı. Simeon bir Ermeni, oralardan kalkıp buralara gelmiş (18. yüzyıl yanılmıyorsam), gördüklerini yazmış. Ece Ayhan böyle, çoğunluğa eksotik gelen metinleri okumaya meraklıydı. Onu okuyup oradan çıkarmış olabilir Ruzukan'ları, Aknerivank'ları vb. Sonuç olarak, içine bir tarih sıkışmış kelime veya özel adlarla bir şiirsel-göstersel evren kurmayı seviyor, bu yıllarında buna öncelik veriyordu. "Ortaokuldan terk", "Mor Külhani", "Yort Savul"ların çağına geldiğinde kendisi o evrenin dışına çıktı ama tam "çıktı" da denemez buna. O evrenin "muhassıla"sını henüz oradayken kurmadığı, yeni bir dille, bir manifesto açıklar gibi ilân etti. 12 Mart'ı yaşamış olmanın bunda epey bir payı vardı.

Doğrusu, bu "manifesto" aşamasında, özellikle Ermeni göndermelerinin eksik kalmamasını beklerdim. Ama yok. Muhtemelen "Devlet ve Tabiat" karşıtlığı dikkatinin önünü kaplamıştı. Bu "devlet"in, sözgelişi Ermenilere değil de, "kendinden belledikleri"ne yaptıklarına takmıştı. "Parasız yatılı" olanlara, "tabiattan tahtaya kalkacak" yerde "devlet dersinde" öldürülen "meçhul öğrenci"ye vb.

Okul, bu dönemde *asıl anlatmak istediği* şeyler bakımından iyi seçilmiş, Eliot'un bulduğu deyimle, "nesnel karşılığı" olan bir metafordur. Devletin nasıl zorlama ve yalanla örülmüş bir ideolojik dünya yarattığını ve insanları o dünyada yaşamak üzere itip kaktığını bununla anlatır. Pink Floyd'un "Teacher, teacher"inin birkaç kat sertidir.

YKY'den 1993'te yayımlanan *Son Şiirleri*'nde bu temaya iyice yüklenmiştir. İlk iki şiir, "Bir Sivil Şairin Ölümü" (muhtemelen kendi –tasarladığı– ölümü) ile "Bir Askeri Şairin Ölümü" Ece Ayhan'ın Kemalizme (ve bir zamanlar dost olduğu bazı edebiyatçılara) duymaya başladığı nefreti, bu "devlet" teması çevresinde dile getirir. Ancak, bu metinle-

re "şiir" demek güçleşmiştir. Bir zamanlar "kapalı" bulunan şiirinden, soyutlamayı belki azaltmaksızın ama yerini değiştirerek, fazlasıyla "açık" bir kavga diline girmiştir: "Ee. Sivil bir şair, kocayınca, Kemalistler ürürmüş! derler" gibi. Burada "Bir sivil şair yine de *'Biz Cumhuriyette hayvan gibi yaşadık!'* diyebilmiştir; şiirde ilk Hıristiyanlar olarak! / Bilirsiniz, özellikle Ortadoğu'da ilk ve ilkel Ortodoks sesler hâlâ bozulmadan durup durur" gibi dizeler de vardır. Bundan, *Ortodoksluklar*'ın atmosferini bırakmadığı ve hayatı devam etse o temaların bu yeni söyleyiş biçimi içinde de yer bulacağı sonucunu çıkarabiliriz.

Ece Ayhan, daha 60'lı yıllarda Önay Sözer'in bazı sorularına cevap verirken, bir şair için şiir yazmanın bir zorunluk olmadığını iddia ediyor ve buna Rimbaud'yu örnek veriyordu. Bu son döneminde, onu gene şiir yazarken görmeye devam ediyoruz, ama şiirleri de şiir olmaktan çıkmaya başlıyor gibiler.

İzzet Yasar

Edip Cansever'in de, Ece Ayhan'ın da doğrudan girmediği Ermeni faciasına İzzet Yasar doğrudan girer – sonuçlarına veya bağlamına değil, kendisine.

Son kitabı *Asla Yazamayacaksın o Şiiri*'de, üstelik de bana armağan ettiği "Anıt Yapıt" adında bir şiiri var. Bunun ikinci dörtlüğü şöyle:

> Milleti sadıkadan kalmışsa bir taş
> babadan kalmadı ya kırsan ne çıkar
> oturaklı düzen geçişinde bineklere derken çüş
> sana iman dolu göğsün gibi beton yakışır

Bu şiirin son dörtlüğü de şöyle:

ökenin cücüklendiği yurtlak şimdi pek uzak
sa da odunun harlandığı yaylak dibinde nah
allahın oğluna bu coğrafyada yer yok
sa da bulunçsuz yaşamak pek çağcıl ve mübah

Evet, çünkü bunu, benzeri kıyımları, daha nice kepazelikleri o "çağdaş" kesim en büyük gürültüleri çıkararak savunuyor.

ortada ovula ovula parlatılmış bir vatan yatıyor
kıyımların kıymıkları vücudundan ayıklanıyor

diyor İzzet Yasar. Onun "bulunç"u var, çünkü. Ama "bu şiir", hâlâ, yukarıda Ece Ayhan'ın söylediği yerde duruyor. Onun için, sanatsız damarları kesilecek olan milletin kesilmemiş damarlarında da bu ağır duygunun bir dolaşımı olmuyor – ben ihbar etmiş gibi olmayayım!

İzzet Yasar'ın bu konuyla ilgisi yukarıdaki alıntılarla sınırlı değildir. 1979'da, daha bu konular hiç "dolaşım"da değilken yayımladığı *Yeni Kuş Bakışı* adlı kitabında bir şiirinin adı "Gökyüzünün Yarısı Mavi Yarısı Ermeni"dir. Şiir şöyle gider:

erivandan gelir akın akın
ölü bir kedinin postuna bürünmüş
yanık kokularıyla uyanırım

hep anneler olur kurtuluş otobüslerinde
mandolin r'leri üstünde yuvarlayan
içbükey bir türkçeyi

büyür gözlerin ermeni karası
kaplar bol asvaltlı sokaklarını
tamtaş kentin

ve patlar gülüşünün martıları
saçlarının hiç rüzgârsız denizinde gittikçe uzaklaşan
kıpkızıl bir yelkenli ermenistan bandralı

Bu şiir de, bir şey anlamaya niyeti olana, neyin anlaşılması gerektiğini söylüyor.

Ama o zaman da değildi, şimdi de, değişen birçok şeye rağmen, değil: anlama zamanı değil. İzzet Yasar "Ermeni" bağlamı dışında, ama bu genel "hunharlık" bağlamı içinde, 1979'dan görmüş 2009'u ve muhtemelen 2015'i de:

aydınlatın cesetlerimizi
vericiler yalan kusarken
rotatifler yeryüzü ezrailleri
çarpık ağızlar yalan kusarken
aydınlatın aydınlatın cesetlerimizi

Yukarıda, "Ece Ayhan niye bunları da anlatmadı?" dediğim o "toplam tarih" İzzet Yasar'ın şiirinde hep olmuştur – yalnız Ermenilerle sınırlı değil, ayrıca. Örneğin, bakın:

esameler dolanırken
orta'sından galata'sına kadar
esther kyra ayrılmış
aç beslemeyle erazil doyumu
sınıfsız bir esnaf mücadelesinden
anısız insansılar topluluğuna bu ne kalmıştır – 2
(*Ölü Kitap*'tan (1982) "Türkiye İktisat Tarihi")

Şimdilik, yalnız Kıyım değil, Ermenilerin Türk şiirinde yerini gösteren bu üç örneği bulabildim (*Bir Ermeni General* gibi, kelimenin daha çok "dekoratif" kullanıldığı örnekleri saymıyorum). Eminim, bundan ibaret değildir ve zaten yapısı gereği bu "devam eden" bir yazı olduğu için, ben de, buldukça ekleyeceğim. Ama başkasını bulamasam da, bunların üçü de güzel örnekler bence.

Ahmet Çakmak

Bulacağımı tahmin ettiğimi söylemiştim. Buldum da: Ahmet Çakmak'tan *Eski Kent Kırgınlıkları*. Şiirden Yayınları, 2007 basımı. Ahmet Çakmak 1969'da Diyarbakır'da doğmuş, şimdi Mersin'de oturuyor. Kitaba adını veren uzun şiirinde o da Ermeni konusuna Diyarbakır'ı çerçeve alarak girmiş.

1915'te Kürtler Kıyım'ın vurucu gücü gibi hareket etmişler, Doğu'da Ermenilerin yok edilmesinde canla başla çalışmışlardı. Zaten Tanzimat'tan itibaren Ermeni sorununun büyümesinde Kürt beylerin açgözlülüğünün ve Ermenileri iki kere vergi vermek zorunda bırakmalarının önemli payı olmuştu.

Dünya Savaşı'nın bitiminde, "Milli Mücadele"nin örgütlenmesinde bazı Kürtlerin Kuvai Milliye ile saf tutmasında, birçoklarının da en azından karşı tavır almamasında, bu topraklarda bir Ermenistan kurulması ihtimali etkili oluyordu. Wilson'un da desteklediği şekilde bir Ermeni devleti kurulursa, Batı'nın ondan yana tavır alması doğaldı. Kıyım'ın intikamını almaya giriştiklerinde, işlerin sarpa saracağı kesindi. Bu durumda, Türklerle birlikte mücadele ederek bu ihtimalin gerçekleşmesini önlemek akıl kârı gibi görünüyordu.

Kürtlerin Türkiye Cumhuriyeti serüvenlerini anlatmaya, özetlemeye gerek yok. Ama son kırk küsur yılın çalkantıları ve eziyetleri içinde geçen hayat, bazı Kürtleri oldukça sert ve katı milliyetçi bir ideolojiye iterken, buna direnen ve geçmişi bütün gerçeklikleriyle anlamaya çalışan bir intelicensiya da oluştu. Böyle insanlar, kendilerini "mazlum" konumunda bulunca, başka "mazlum"lara ve özellikle de kendi atalarının yanlış davranışları yüzünden "mazlum" olanlara sevgiyle yaklaşmaya başladılar. Fethiye Çetin'in anne-

annesinin Ermeni olduğunu keşfetmesi üstüne bu yaşantıyı anlatan kitabını yazması, güney-doğuda bir çığır açtı. Şimdi pek çok kişi ailesinde bir Ermeni büyükanne olduğunun bilincine varıyor ve bunu konuşmaya başlıyor. Böyle bir yaklaşıma kızan, "Kürtler bir şey yapmadı, her şeyi Türkler yaptı" diyen milliyetçiler de var tabii. Ama ibre yavaş yavaş gerçeklikle dürüstçe yüzleşmeyi göze alanlara doğru kayıyor. Ahmet Çakmak'ın bu kitabında ben bu tutumu gördüğümü sanıyorum.

"Eski Kent Kırgınlıkları" şiirinde zaman önemli. "Kadim kente..." kelimeleriyle bir geçmişe giriyoruz. Bu kentin Diyarbakır olduğunu tahmin edebiliriz. Kent, sabaha uyanmaya hazırlanıyor gibi. Bir eski zamanla bir de bu şimdiki zaman arasında gidip geliyoruz:

> Yüzünüzün eskideki sesinde de güzel susulurdu...

Derken

> Buhur kokulu hayaletleri atılır önümüze
> Aziz Haç Yortusu'ndan dönen komşuların

Komşular yortudan dönüyor ama komşuların ancak hayaletleri dönüyor. "Ermeni" adı telaffuz ediliyor, Ermenilerle ilgili kelimeler de geçiyor ama belli ki bunlar o eski zamanın anıları. Çünkü "Dacigler" (muhtemelen Ermeni ebenin doğurttuğu, artık yaşlanmış Diyarbakırlılar, Kürtler) şimdi "Çan kulesinin göçük duvarları"nı görebiliyorlar.

Göçürenler de muhtemelen onlardı. Ama bütün bunlarla ne yapmış oldular?

> Tanrı içimizde unutmuştu kendini bilemedik
> Göçen aslında bizdik
> Kendi cehennemimizin camilerinden

Şairin bu durumdan derin bir acı duyduğu anlaşılıyor:

Nerdeler, ne ederler, şimdi bizsiz, biz onlarsız...
Nerelere gittiniz
Ey sevgili günahlarımız

Oysa
"Hamravat suyu herkese yeter"di.
Ben beğendim Ahmet Çakmak'ın bunu yaşama biçimini de, duygusunu şiirleştirme biçimini de.

EK 1

1915 Neydi? Genosid, Kıyım, Etnik Temizlik?.. Ne?

Böylece bu kitabın da sonuna geldik. Ermeni sorununa ve özellikle 1915'e değindiğini tesbit ettiğim bütün romanları, kitapları sıraladım ve onların bu değinme biçimini değerlendirmeye çalıştım. Ama tesbit edemediğim daha pek çok kitap kaldığından şüphem yok. Bunlara rastladıkça, onları da bu metne eklemeye çalışırım diye düşünüyor, ayrıca, bundan sonra yayımlanacak kitaplar olacağını da tahmin ediyorum.

"Genosid" ya da "Soykırım" büyülü bir kavram. İdeolojik kutuplaşmalar her zaman akıldışı inatlaşmalara doğru evrilme eğilimi taşır. Bu kavramın kullanılması, son zamanlarda, olayın kendisinin dahi önüne geçmeye başladı sanki. "1915" denince ne söylediğinden çok, "soykırım" terimini kullanman ya da kullanmaman önemli.

Hani, öteki bitmez tükenmez olayda da, "Pekaka" mı diyorsun, "Pekeke" mi, bunun, dediğin o şeyden daha önemli olması gibi.

Dolayısıyla, bu kitabı bitirirken, bu konu üstünde ne düşündüğümü de söylemenin gerekli olduğuna karar verdim.

Uzun boylu tarihle uğraşmamıza gerek yok. Biliyoruz ki bugün geçerli "soykırım" tanımını yapan Lemkin, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanların işlediği suçları kapsayan bir suç tanımı üstüne çalışmıştı. Ama bunu yaparken zihninde 1915 Ermeni Kıyımı vardı. Yani "soykırım" dendiğinde, önereceği tanımın 1915'i de kapsamaması mümkün değildi.

Nitekim, o tanıma bakıldığı zaman, bunun birden fazla maddesinin 1915'te yapılanları kapsadığı görülür. Evet, sözkonusu olan, tartışmasız, "soykırım"dır, "Genosid"dir.

Böylece, sorduğum sorunun cevabını vermiş oldum. Sorunu bir sayfa içinde çözmüş olduk. Ama gördüğünüz gibi bölüm devam ediyor.

Çünkü "genosid" bir hukuk terimi. Son analizde bir "tarihî" olayla ilgili. Ancak, o "tarihî" olayın hangi "hukukî" kategoriye girmesi gerektiği konusunda bir önermede bulunuyor.

Çünkü hukuk "suçlar" ve "cezalar" üstünden akıl yürütür. "Genosid" bir suçtur; o halde bir cezası olmalıdır. "Şu fiil genosid kapsamına girer/girmez" tartışması, son analizde, "bunun cezası şu olmalıdır/bu, cezayı gerektirir bir olay değildir" tartışmasından kaynaklanıyor.

Kendi hesabıma, "tarihyazımı" ile yakın ilişkileri olan biriyim ama "hukukçu" değilim ve "hukuk"un kategorileri o kadar fazla ilgimi çekmiyor.

Bir kişisel tarihçe

Kitabın başında, "Ermeni Kıyımı" adıyla tanıdığımız olaydan daha çocuk yaştayken haberdar olduğumu anlatmıştım. Bir zaman sonra bu "soykırım" terminolojisi önem kazandı. Bu terim ortaya çıkınca, ben de otomatikman 1915'in (ve öncesindeki, Abdülhamid saltanatındaki kıyımların) "soykırım" kapsamına girdiğini düşündüm.

Yetmişlerin ortaları olacak, çok yakın arkadaşım bir Osmanlı tarihçisiyle sohbet arasında bu konu açıldı. Onun,

"Genosid" demekte tereddüt ettiğini gördüm; biraz şaşırdım da. "Peki, nedir öyleyse?"

Bu arkadaşım bana Alman olayının hukukî boyutlarını hatırlattı; "taammüd"ün mahiyeti, devletin bu işi yapmak için örgütlenmesi v.b. Nazilerin yaptığıyla 1915 arasında farklar olduğunu söyledi. "Böyle bir eylem elbette suçtur, cezası olmalıdır, ama ille de adının 'genosid' olması gerekmez," dedi; "'Savaş suçu' var, "kıyım,' 'massacre' var, 'etnik temizlik' var. Bunlardan biri bana daha uygun görünüyor."

O aşamada onun bu akıl yürütmesine pek katılmadım. Başından beri benimsediğim "ethos"a göre, benim kişisel olarak bağlı olduğum insan topluluğu –"millet", "meslek", "din", "ideolojik birlik"– beni o topluluğun yaptığı işlerin "doğal taraftarı" yapmamalı. Bu gibi etkenler nesnelliğimi çiğnememeli, zedelememeli. Hattâ, tersine, *kendi* grubumun ayıbına karşı daha duyarlı ve daha insafsız olmalıyım. Neyi eleştiririz? Yapılmış yanlışı. Niye eleştiririz? Bir daha yapılmaması için. Öyleyse göz çıkartan bir kusuru örtüp gizlemeye, böylece o kusurun kişiliğimizin bir parçası haline gelmesine mi çalışmalıyız, yoksa kusuru eleştirerek ondan arınmaya mı?

Bunların cevabına çoktan karar verdiğim için, "Genosid"dir, "Yok, o değil de X'tir" gibi şeyler gereksiz kılı kırk yarmalar gibi göründü. Amaçlanan, "mazur göstermek"se, gene öyle olduğunu düşünüyorum.

Gelgelelim, zaman içinde bu kitlesel suçların başka, kimi zaman da yeni örnekleriyle karşılaştım. Bunların sonuçlarını gözlemledim. Zihnimdeki kalıplar yavaş yavaş değişti. "Genosid" ağır bir suç. Öyle kabul görüyor, dünya kamuoyunda. Örneğin Japonya, Nanking'de yapılan işin bir "Genosid" olduğunu kabullenmeye hiç yanaşmıyor. Ama tabii en başta Türkiye, 1915'in "Genosid"in dik âlâsı olduğunu kabullenmeye hiçbir şekilde hazır değil. Bu örnekler çoğaltılabilir de, Almanya, savaşta yenilerek "iki eli kanda" yakalanma-

sa, sadece insan yok etme amacıyla kurulmuş fırınlı kamplarıyla ya da fırını yoksa kadid-i kamber cesetleriyle "cürm-ü meşhut" yakalanmasa, bu işleri yaptığını bu kadar kolay kabullenir miydi? Aslında, bugün bile kabullenmeyen, kabullenenleri vatana ihanetle suçlayan (tek tük de olsa) Almanlar yok mu? Willy Brandt bildiğimiz, hatırladığımız ve saygıyla andığımız o jestini yaptığı için Almanya'nın yarıya yakın kesimi için vatan haini olmadı mı?

Yani zor, insanların ortaya çıkıp "Biz 'genosid' yaptık" demesi. Sonuçları da korkutucu.

Bir de, gene Lemkin'in sınıflandırmasında, "genosid" tanımlaması içinde yer *al*mayan olayları düşündüm. Örneğin, Endonezya'daki korkunç Komünist Kıyımı'nı! İki, üç yüz bin insan öldürülüyor. Ama bu "genosid" değil. Peki, bunu yargılamaya kalkışamaz mıyız? – yoksa Komünist öldürmek "legal" bir faaliyet midir? Hayır, bu "genosid" tanımına girmiyor, çünkü "Komünist" olmak, kimliği doğuştan edinilmiş bir topluluğa (yani "etnik" ya da "dinî") ait olmak demek değil.

Neyse, bu gibi nedenlerle, Lemkin'in "genosid" tanımlamalarına şüpheyle ve eleştirel bir biçimde bakmaya başladım.

Ceza kanunu

Sonunda, şöyle bazı yargılara ulaştım: uluslararası hukuk, hukukun belki en az gelişmiş kısmı, çünkü çok yeni; çok yeni, çünkü uluslararası sorunların çözümünde hukuktan çok kuvvet belirleyici olmuş. İnsanların dünyayı tek bir dünya olarak görmeleri, dolayısıyla, bu sahnenin aktörleri olan "ulus-devlet"lerin hepsini bağlayacak bir hukuk ihtiyacı duymaları epeyce yeni bir fenomen. Çok zaman, yeni bir durum, bir olgu, yeni bir hukukî hüküm veya uygulama gerektiriyor. Lemkin'in "soykırım" üstüne getirdikleri böyle. Savaş boyunca Nazilerin işlediği cinayetler ortaya çıkmış, sağ kalanları-

nı yargılamak gerek; ama neye göre yargılanacaklar? Böyle bir somut durum ortaya çıktığında biri, birileri, oturup duruma cevap veren bir hukuki formülasyon hazırlıyor. Çok zaman, bunlar eksik kalabiliyor.

Ulus-devletler çok daha önceden şekillendiği için onların "ulusal hukuk sistemleri" var. Herkes, kendi geleneğine, göreneğine göre, işini görecek bir düzen kurmuş. Bunların hepsinin çok "iyi" olduğunu söylemek mümkün değil; ama işliyor, iş görüyorlar.

"Öldürme" eylemi, insan insan olarak varolalı beri, en ciddi sorun olmuştur. Dolayısıyla, Hamurabi'den başlayarak, bütün hukuk düzenlemelerinde bu eylemle ilgili çeşitli hükümler yer almıştır. Max Weber devleti, silâhlanma hakkını tekelleştiren örgüt olarak tanımlamıştı; yakın zamanlara kadar "öldürme hakkı" da devletin tekelinde bir şey olarak kabul edilirdi. Zaman içinde, bununla ilgili birçok sınıflandırma yapıldı, uygulanacak cezalar da buna göre çeşitlendi. 20. yüzyılda hukuk sosyoloji ve psikolojiden daha fazla yararlandı; "suç" kavramı da buna göre daha değişik biçimlerde tanımlandı.

"Taammüden cinayet" var; Fransızca adıyla *crime de passion*, yani bir öfke anında, tasarlanmadan işlenmiş cinayet var; birden fazla kişinin işlediği cinayet ya da öldürme kastı olmadan, kazara işlenmiş cinayet var. Yani cinayetin çeşitleri (ve uygulanacak cezalar) birden fazla. İnsan *topluluklarının* birbirlerini öldürmeleri durumlarının buna uygun sınıflandırmaları ise henüz yok. "Genosid" kavramı, *Generic* bir ad olmuş. Her şeyi o aynı torbaya atıyoruz – ya da hiçbir yere atamıyoruz, Endonezya'daki değindiğim olay gibi.

Ya da, bu sorunları tartışırken aklımıza bile gelmeyen Hiroşima ve Nagasaki atom bombaları hakkında ne düşünecek, ne söyleyeceğiz? Aklımıza bile gelmiyor, çünkü bu iş savaşta olmuş. "Savaşta her şey olur" diye bilincimize yerleşmiş bir alışkanlık var. Doğru mu? Savaşta her şey olabil-

meli mi? Ortaçağ'da "arbalet" diye tetikle çalışan, iyi nişan alınabilen bir ok yapılmıştı. Vatikan'ın ünlü Laterano Konsillerinden birinde bu silâhın "Hıristiyanlar"a karşı kullanılması yasak edildi. İşte size tarihten "emsal".

Amerika o bombaları atmadan çok önce Japonya'yı fiilen yendiğinin farkındaydı. Öyleyse niye kullandı? Bence iki temel nedeni vardı: 1) Silâhı denemek ve etkisini görmek, sahici hedefler ve kurbanlarla bir manevra ya da "kostümlü prova" yapmak istedi; 2) Bu silâha sahip ülke olarak rakiplerini yıldırmak, yani gelecekte dünya önderliğini elde etmek istedi. Bunların yanısıra, kalleşçe bir iş olan Pearl Harbour'un öcünü almak gibi gerekçeler de belki akla gelir ama onlar ikincil önemdedir.

Peki, bu da bir "suç" değil mi? Bence öyle, suç. Bu gibi olaylara "suç" diye bakmaya başladığımızda, tarihin böyle şeylerle dolu olduğunu, dolayısıyla "suçlu" sayısının fena halde arttığını, daha doğrusu ortada "suçsuz" kimse kalmadığını görürüz (suç işleyecek kadar güçlü olamayanlar dışında).

Ama, "suçlu" sayısı artarken, "suç"un mahiyetinin de daha iyi tanımlanması gerekiyor. Britanya'nın Dünya Savaşı'nın bir noktasından sonra Alman kentlerini ağır bombardımandan geçirmesi, bu arada Dresden'i yok etmesi de bir suç sayılabilir mi? Sayılabilirse (bence sayılır) bu, Amerika'nın atom bombası atmasıyla aynı kategoriye mi girer? Bu iki olay. Nazilerin kurduğu ölüm kamplarıyla aynı kategoriye girer mi?

St. Barthelmy nedir? Ve benzerleri, ve benzerleri...

"Taammüd" konusu

Tarihte rastlanacak, *vahşetten fazla* bir şey yok. Ancak bunların en dehşetlisinin Nazi vahşeti olduğu kanısındayım. İnsanın aklına durgunluk getiren bir şey bu. Tabii, bizim Ermeni sabıkamız da fazlasıyla dehşet verici bir olay. Ama "genosid" eylemini dehşet dozuna, derecesine göre tanımlamı-

yoruz. Hattâ bir eylemin "genosid" kapsamına girmesi için ille birilerinin ölmüş olması bile gerekmiyor. Bir topluluğun bildiği gibi yaşama koşullarını değiştirdiğiniz zaman da, "genosid" suçunu işlemiş oluyorsunuz.

Nazilerin yaptığı ile İttihatçıların yaptığı arasında, anlamlı farklar olduğu kanısındayım. "Taammüd" kavramından başlayarak bunları açıklamaya çalışayım.

Hitler ve yakın çalışma arkadaşlarının özellikle Yahudiler hakkındaki görüşleri, tarihte fazla benzeri olmayan, oldukça özgün bir düşünce yapısını yansıtıyordu. Tarihte çeşit çeşit ırkçılık görürüz; hepsi de, *öteki* ırkların "aşağı" olduğunu iddia eder. Nazilerin de böyle inançları vardı. Hitler Slavların aşağı bir ırk olduğundan emindi (*Untermensch*). Siyah ırkın aşağılık olduğundan hiç şüphesi yoktu. Ama Yahudiler yalnız aşağılık değil, genetik olarak "kötü"ydüler. Yahudilerin dünyada varlığı insanlık için, dünya için, zararlıydı. Dolayısıyla Yahudiler topyekun, yeryüzünden silinmeliydi. Yahudilik toptan yok edilmeliydi. Nitekim, gittikleri, işgal ettikleri her yerde Yahudileri imha ettiler.

Bu cidden korkunç bir zihniyettir.

İttihatçıların Ermenilere bakışında böyle bir özellik yoktur. Sosyal-Darvinci ideolojileriyle, sorunları, Ermenilerle aynı topraklarda yaşamak istememeleriydi. Ermeniler kendileri kalkıp gitseler ve İttihatçıların "bizimdir" dedikleri yerleri terketseler, İttihatçılar da onları öldürme zahmetine girmezlerdi. Hattâ belki alkışlarlardı. Oysa Hitler, Yahudilerin Grönland'da ya da hattâ Merih'te de sağ kalmaları fikrine karşıydı. Hitlerin fikri doğrudan doğruya, kayıtsız koşulsuz, "Genosid"di: hiçbir Yahudi hayatta kalmamalıdır!

Bir "başka"sı ile bir toprağı paylaşamamak, bildiğimiz tarihî koşullanmalar arasında sık sık karşılaştığımız, böyle olduğu için de normal saydığımız bir durumdur. Tabii, sık rastlanması bunun "masum" ya da "hoşgörülebilir" bir şey olduğu anlamına gelmez.

İttihatçıların derdi Ermenilerle sınırlı değildi. Kendi "vatan"ları saydıkları topraklardan pay isteyen herkese düşmandılar. Burada Ermenilerden önce Rumlar akla gelir. Nitekim 1915'ten de önce, Ege bölgesinde, zengin Rumları kaçırmak üzere çeteler örgütlemeye başlamışlardı. Bu süreci, üçüncü Cumhurbaşkanı'mız Celâl Bayar, fırkanın İzmir "kâtib-i mesulü" olduğu zaman başlatmış, yakın zamanlarda Makedonya'da oluşturulmuş "komita"ları taklit ederek çeteler kurmuştu.

Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken adlı kitabın (Ankara, 2007) yazarı Nurdoğan Taçalan milliyetçi-ulusalcı bir ideoloji yansıtmakla birlikte, bu konularda olguları gerçekçi bir şekilde yazmaktadır. Balkan bozgunundan sonra "İttihat ve Terakki kesin kararını vermişti. Batı Anadolu'da çıban başlarını ortadan kaldıracaktı. Rumlar, siyasi ve iktisadi yönden alınacak tedbirlerle tasfiye edilecekti" (s. 72). Azınlıklarla alışveriş edilmemesi için bir boykot başlatılır (İzmir'de, yakınlarda, Kürtleri de boykot etme çağrıları duyuldu). Böylece *boykot* hareketiyle birlikte, İttihat ve Terakki bir Türk burjuvazisi yaratmak için çaba göstermeye başladı. Ege'ye özgü bankalar ve kooperatifler kuruldu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra yabancı uyrukluların yürüttükleri işler Türklere devredildi.

> Rumların ve yabancı uyrukluların bir bölümü, boykottan sonra Ege Bölgesi'nden ayrılmak zorunda kaldılar (Taçalan, *a.g.e.*, s. 77).

Teşkilât-ı Mahsusa'nın önemli adamı Kuşçubaşı Eşref, "İlk iş *dahilî tümörlerin* temizlenmesi davası olunca, millî dikkat İzmir'e çevrilmişti" der (Celâl Bayar, *Ben De Yazdım*, cilt 5, s. 1578; abç).

Bu tedbirler, bir zaman sonra (Yunanistan'ın da bir misillemeye geçmesiyle) küçük çapta bir "tehcir"e dönüşür.

> Tıpkı *boykot* hareketinde olduğu gibi, tehcirde de hükümet, resmen eylemin içinde değildi. *Tehcir*, yani göç ettirme hareketi Batı Anadolu'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütleriyle Teşkilât-ı Mahsusa tarafından el altından yönetilmekteydi. Çeşitli yollardan Rumlar rahatsız ediliyor, yapılan baskılarla göçe zorlanıyorlardı. Teşkilât-ı Mahsusa Reisi *Kuşçubaşı Eşref Bey*'in emrindeki Türk çeteleri, özellikle Söke dolaylarında Yunanistan'a ait Sisam Adası'yla sıkı ilişkileri bulunan Rum köylerine baskınlar yapıyorlardı (Taçalan, *a.g.e.*, s. 78).
>
> Tehciri Ege'de merkezi İzmir'de bulunan 4. Kolordu Kumandanı *Pertev (Demirhan) Paşa* [ünlü faşist generallerimizdendir – M.B.] bu Kolordunun Kurmay Başkanı *(Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa* ile İttihat ve Terakki'nin İzmir Kâtib-i Mes'ulü *Mahmut Celâl (Bayar) Bey* yürütmekle görevlendirilmişlerdi.
>
> İlk ağızda yüz binden fazla Rum, Yunanistan'a gitmiş ya da Anadolu içlerine sürülmüştü. (*Taçalan, a.g.e.*, s. 79-80).

Bunları Cemal Kutay, *Tarih Sohbetleri* adlı kitabında Celâl Bayar'ın "yazmadıkları" olarak anlatmış. Ben de, Demokrat Partili tanıdıklarımdan Celâl Bayar'ın zaman zaman Ege'deki celâdetinden söz ettiğini ve bu tip hikâyeler anlattığını dinlemiştim. Burada sayılar çok daha düşük, ama temel yapılanma daha sonra Ermenilere uygulanacak senaryonun tıpkısı. Burada prova yapılmış gibi. Bayar *Ben De Yazdım*'da (daha çok beşinci cilt) bu olaylara epey üstü kapalı biçimde değinir.

Ermeni konusundan uzaklaşıp bu "Rumlar" episoduna yer verdim, çünkü İttihatçı projenin kapsamının genişliği hakkında bir fikir vermek istedim. Aynı zamanda, "taammüd" dediğimiz şey hakkında da fikir veriyor bu olaylar. Ermeni Kıyımı'na kabul edilebilir bir gerekçe bulma çabası, bu konu-

da kalem oynatanların savaş koşullarına bir cankurtaran simidi gibi sarılmalarına yol açtı. Bazıları "arkadan vuran" Ermeniler temasını büyüttükçe büyütüyor. Daha mahcup savunmacılar yenilgi durumunda plebisit ihtimaline kadar gitmeyi göze alabiliyor. Şüphesiz bunlar geçerli. Özellikle ikinci konu İttihatçıların uykusunu kaçırıyordu. Ama bütün bunların gerisinde, dünya savaşı henüz sadece bir ihtimalken, bir "millî burjuvazi" yaratma ve onunla eşanlı, bu "yabancı burjuvazi"den kurtulma emelleri ve *planları* vardı. Asıl "taammüd" buradan başlıyordu.

Peki, bütün İttihatçılar böyle mi düşünüyordu? Bütün İttihatçıların sonradan gerçekleştiği şekilde bir Ermeni (ya da gayrimüslim) Kıyımı planladığını ya da düşündüğünü sanmıyorum. Kıyım sırasında da görüldüğü gibi partinin "Türkçü" kanadı, Bahaeddin Şakir ve Doktor Nâzım gibi kişiler (ve tabii Teşkilât-ı Mahsusa) etkin rol oynamış, büyük sorumluluğu da Talât üstlenmiş, olaya yukarıdan kumanda etmiştir. Talât'ın çeşitli davranış ve sözlerinden, "ülkesinin uzun vadeli çıkarları" çerçevesinde, bu "pis iş"i yapma "fedakârlığı"nı üstlenmeye karar verdiği izlenimi doğuyor. Ama bu "fedakârlığı" yaparken, bunu bir zaman içinde partili arkadaşlarına anlatıp kabul ettirebileceğine güvendiği de belli oluyor.

Daha alt kademelerde olanların sürülen ya da öldürülen Ermenilerden kalan malları paylaşmakta gösterdikleri iştah, olayın pekâlâ "popüler" de olabildiğini gösteriyor. Bunlara dayanarak "taammüd"ün varlığını kanıtlayabiliriz. Bu, Hitlerinki gibi bir toptan yok etme planından çok, bugünlerde "etnik temizlik" adını verdiğimiz ameliyata uygun bir "taammüd".

Örgütlenme

Ulusal ceza kanunlarında, birini öldürmeye karar veren(ler) in, bu işi yapmak üzere nasıl hazırlandıkları, sayıları birden

fazlaysa nasıl bir işbölümü yaptıkları da, alacakları cezayı etkiler. Bir din ya da millete bağlı olanları sürmeye (ve sürerken öldürmeye) karar verenler bunun için nasıl örgütlenmişler?

Bu alanda da Nazilerle İttihatçılar arasında bir yakınlık bulmak zordur. Şüphesiz sorun sadece sürmek veya öldürmek amacıyla örgütlenmekle sınırlı değil; genel kapasite sözkonusu. Dünyanın en ileri sanayi ülkelerinden biri olan Almanya ile her bakımdan perişan durumdaki geç Osmanlı toplumu arasında örgütlenme yeteneği bakımından bir karşılaştırma, tarihî analizden çok mizah alanına yakışabilir.

"Gerçekleştirilmiş genosidler" alanına girmeyen bir örnek vereyim. William Shirer Almanya'nın Nazi dönemini en iyi incelemiş yazarlardan biridir (*The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1960). Shirer, Ukrayna'nın verimli Kara Toprakları'nda ekilip biçilen tonlarca tahılın Almanya'da tüketilmesi için yapılan planları anlatır. Sonuçta bu olamamıştır, çünkü Hitler istediği şekilde bu topraklara egemen olamamıştır. Ama Üçüncü Reich'ın Tarım Bakanlığı'nda yüzlerce memur plan üstünde çalışmıştır. Bu memurlar planın yürürlüğe girmesi durumunda ne olacağını biliyorlardı herhalde: yani Rusya'da milyonlarca insanın açlıktan öleceğini. Ama işlerini büyük bir soğukkanlılıkla görmelerini engellemedi bu bilgi (Shirer, *a.g.e.*, s. 834). Bu da, "zihinde işlenmiş genosid" sayılabilecek bir şeydir.

Ama zihinde değil, gerçekten işlenen genosid de çok ciddi bir örgütlenme gerektiriyordu. Çeşitli "teknolojik aşamalar"dan geçen bir süreç oldu bu. Başlarda, bu iş için kamyonlar yapılmıştı: insanların tıkıldığı kamyonlara gazveriliyordu (kurşunlamaktan gazlamaya geçildiğinde). Ölüleri gömecek çukurlar da henüz gazlanmamışlara kazdırılıyordu. İşin çapı (yani öldürüleceklerin sayısı) büyüyünce öldürülenlerin altın dişlerinin sökülmesi gibi, "ayrıntı" denecek işler de ihmal edilmiyordu. Sabun hikâyelerini filan hep duyduk:

bir yazılı formülü de bulunmuştur bunun: "12 libre insan yağı, 10 galon su, yarım kilo soda... Hep bir arada iki ya da üç saat kaynatıldıktan sonra soğutulacak..." (*Shirer*, a.g.e., s. 97). İğrenç. Cesetleri gömmekle baş etmek de zor olduğu için yakmaya başlamışlardı. Küller de gübre olarak kullanıldı. Milyonlarla insanın bütün Avrupa'da dağılmış yurtlarından alınıp kamplara taşınmaları başta olmak üzere bütün bu işler ciddi ve büyük çaplı bir örgütlenme gerektiriyordu.

İttihatçıları'ın bunların yanına yanaşabilecek bir teknolojileri ya da örgütlenmeleri yoktu. Zaten pek öyle tren falan kullanmadılar, insanları yürüttüler; birçoğu bu zorla yürüme sırasında (açlık ve soğukla birlikte) öldü. Ölenleri gömmek gibi işlerle de fazla uğraşmadılar, öylece bıraktılar. Kimi yerlerde köylüler buldukları cesetleri gömdüler. Bütün olay son derece ilkel koşullarda yürütüldü. Öldürme işlerinin çoğunu da asker değil, başıbozuk çeteler yerine getirdi. Ama bütün bu örgütsüzlük ve ilkellik içinde, oldukça kısa bir sürede bir milyona yakın sayıda insanı ortadan kaldırmayı başardılar.

Gerekçe

Almanya'da Yahudiler, Nazilerin kendilerine yaptıklarını haklı gösterecek bir şey yapmışlar mıydı? Hayır. Bu muameleyi gerektirecek hiçbir şey yapmamışlardı. Hepsi yasaya uyan, düzene uyan, vergisini veren, iyi ve saygıdeğer Almanya vatandaşlarıydı. Daha öncelerinin daha liberal zamanlarında, birçoğu Almanlaşmak, Almanya'ya asimile olmak istemişti. Adlarını Almanca'dan almışlardı.

Ekonomik alanda herhangi bir gıllıgışlı işleri yoktu. Dürüst ve çalışkandılar. Almanya'nın servetinin artmasına ciddi katkıları vardı.

Sonuç olarak Yahudiler hiçbir kusur işlememişlerdi.

Türkiye'de Ermenilerin örgütlenmesi, silâhlanması, Ruslarla bir olup bizi arkadan vurması, olmadık ölçülerde abartıl-

mıştır. Kıyımı, bütün bu ölümleri gizlemek ya da inkâr etmek mümkün olmaktan çıkınca, o cephe, "Onlar da bize yaptı" mazeretine sarıldı. Savaşta ölenlerin toplam sayısını verip "Biz neler çektik!" havasına girenler de var – sanki bizi de Ermeniler savaşa sokmuş gibi.

Şişirme bol olmakla birlikte, ortada örgütlenen ve silâhlanan Ermeni olmadığı da söylenemez. Bunlar vardı, yer yer eyleme de geçmişlerdi.

Benim değerlerimi benimseyen bir insan Ermenilere bağımsız olmak istedikleri için suçlu gözüyle bakmaz. Milliyetçi Türkler, Türklerin bağımsızlığı sözkonusu olduğunda, hiçbir gücün buna engel olamayacağını savunurlar. Ama Araplar, Ermeniler, Kürtler v.b. böyle bir talepte bulununca çok sinirlenirler.

Gelgelelim, bir devletin kendisinden toprak alarak ayrılmak için mücadeleye girişmiş topluluklara karşı elindeki baskı araçlarıyla karşılık vermesi –onaylanmasa da– uzun boylu yadırganacak, şaşılacak bir şey değildir. Bu tarih boyunca oldu, bugün de oluyor.

Sonuç olarak, genosid tarihi ve örnekleri arasında Nazilerin yaptıkları ile Türklerin yaptıkları arasında bir kıyaslama yapınca, İttihatçı kefesinin daha hafif çektiğini söyleyebiliriz.

Peki, bu, "Ermeni Kıyımı" diye öğrendiğimiz olayın bir "genosid" olmadığı anlamına mı gelir? Bence, hayır, gelmez. Bugünkü uluslararası hukukta Lemkin'in tanımladığı çerçevenin içine giren bir olaydır. Bugün bu kategorilerin hukukî geçerliliği yok; olsaydı, "etnik temizlik" kategorisine daha yakın bulduğumu söylerdim.

Böyle kategoriler eklenerek bu kitlesel öldürme maddesinin kapsamının genişlemesinin doğru olacağını düşünüyorum. Bu gibi olayların yakın gelecekte tarihten silinmesini ne kadar istesem de öyle olacağını sanmıyorum. Ruanda çok taze. Dünyanın birçok yerinde her an benzer bir kıyım olayı patlak verebilir. Her bakımdan, bu arada hukuken de buna

benzer olaylara hazır olmalıyız. Ancak, öncelikle gözetilmesi gereken şey, böyle olayların tekrarını, çoğalmasını önleyecek tedbirler almaktır. Bunun için, böyle olayları yargılayarak karara bağlayacak uluslararası hukukî kurumların (Den Haag/Hague Adalet Divanı ya da AİHM gibi) bütün dünyanın güvenini ve saygısını kazanmış olmaları gerekiyor. Değindiğim çeşitli ayrımların, ayrıntıların bu bakımdan önemli ve gerekli olduğunu düşünüyorum. Her şeyi aynı torbaya atmak iyi bir yöntem değil.

Dünya tarihinin bugünkü aşamasında, "yargılama", "mahkeme" gibi kavram ve kurumlardan söz ederken, bu kurumların çalışmasını sağlayacak bir "kolluk kuvveti"nin de çalışıyor olduğunu varsayıyoruz. Öyle bir kuvveti geçersiz hale getirecek bir bilinçlilik, vicdanlılık, adalet saygısı düzeyine –dünya çapında– eriştiğimizi herhalde iddia edemeyiz. Bu söylediklerimin gerçekleşmesi önündeki en büyük engel de bu. O güç nasıl oluşur, "tarafsız" olduğunu nasıl kanıtlar v.b.? Örneğin şu son (Soğuk Savaş sonrası) dönemde patlak vermiş bazı uluslararası çatışma durumlarında NATO'nun müdahalesi sözkonusu edildi, bazılarında da müdahale gerçekleşti. Bunun iyi bir yöntem olduğu kanısında değilim. NATO dünyanın belirli bir kesiminde, belirli amaçlar için ve ayrıca belirli bir *düşmana* karşı kurulmuş bir askerî ittifak. Şimdiye kadar savunduğu çıkarlardan bağımsız (ve kurucusu olanların ideolojik yaklaşımlarından bağımsız) bir örgüt haline gelmesi çok inandırıcı görünmüyor.

Kendi hesabıma, öteden beri, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün gerekli yapısal değişiklik ve reformlar yapılarak, bu rolü üstlenmesinden yana olmuşumdur. Bunun birçok güçlüğü olduğunu herkes görüyor. Gene de, "tarafsız" hareket etmek konusunda en fazla güven verebilecek kurum o. Zaten sorun, şu aşamada, bunu yapabilecek bir kurum olup olmadığı, kurulup kurulamayacağı değil, varolan ülkelerin böyle bir kurumu ve onun otoritesine uymayı isteyip isteme-

dikleri sorunu. Sovyet sosyalizminin ortadan kalkması ya da Çin sosyalizminin biçim değiştirmesi bu ülkelerin dünyada "hegemon" olma özlemini yok etmiş değil. İran gibi İslâmcı ülkelerin din ve inançlarını yaymak, almaya yanaşmayanlarla da kuvvet yarışına girmek hevesleri çok gizli olamıyor. Suriye gibi, Saddam'ın Irak'ı gibi, başka bölgelerde de, "hukuk" dinlemeyen ve davranışları hakkında kimseye hesap vermeye niyetli olmayan ülkeler var. Örneğin, Zimbabwe!

Öte yandan dünyanın bugün karşılaştığımız koşulları da böyle bir otoritenin ne kadar gerekli olduğunu sık sık hatırlatıyor. Aynı zamanda, bildiğimiz kurallar, ölçüler içinde birbirleriyle savaşmak üzere kurulmuş orduların gitgide faydasız ve geçersiz hale geldiğini gözlemliyoruz. Soğuk Savaş'ın bitiminden beri olanlar, Afganistan'dan Sırbistan'a, klasik "ordu"dan çok "polis" tarzında bir "kolluk gücü"ne ihtiyaç duyulduğunu gösterdi.

Orduların yavaş yavaş ortadan kalkmasını herhalde daha çok bekleyeceğiz. "Barış Gücü" adıyla belirli kavgalı bölgelerde görev yapan askerî birlikler zaman içinde böyle bir uluslararası birliğe uzanan evrim çizgisinin bir halkası olabilir. Ama uluslararası mahkemeler şu anda da var. Birleşmiş Miletler de –epey "birleşmemiş" bir biçimde– var. Onun yapısını güçlendirmek ve uluslararası mahkemelerin hem kendi hukuklarını ayrıntılandırmak, hem de yetki ve etkinlik alanlarını genişletmek, şimdiden mümkün.

EK 2

Enver Paşa ve Ego

Bu kitap Ermeni sorununun edebiyata yansıması üstüne. "Ermeni Kıyımı" sözü telaffuz edildiğinde ilk akla gelecek ad, Talât Paşa'nınkidir. Baş yardımcılarının, ikisi de Selanik dönmesi olan Bahaeddin Şakir ile Doktor Nâzım olduğunu da ekleyebiliriz. Böyle her yanıyla yasa, hukuk ve insanlık dışı bir işi yerine getirmek için devletin düzenli güçlerinin, ordu ve polisin kullanılmasının sakıncaları belliydi. Onun için bu güçler işin "tehcir" kısmında devreye sokulsa da "taktil" kısmına mümkün mertebe dahil edilmedi. Bunu, hesap sorulamayacak kişiler yerine getirdi. Başta, Enver Paşa'nın "yaratısı" olan Teşkilât-ı Mahsusa vardı. Bu tarihlerde zaten Teşkilât-ı Mahsusa'nın başında Bahaeddin Şakir bulunuyordu. Bu tür yasadışı işler görmek üzere kurulmuş bir örgüttü bu. Amaca uygundu. Ama aynı zamanda Türk, Kürt, Çerkes, kimi göçmen, kimi hapisten salınmış, bir yığın da "fiilî cellât" bu olayda yer aldı, "hizmet" verdi.

Enver Paşa bu özgül olaya Talât Paşa ölçüsünde karışmamıştı. Ama İttihat ve Terakki'nin bütün icraatında onun rolü herkesten fazladır. Dolayısıyla ondan biraz daha faz-

la söz etmeden bu kitabı tamamlayamayacağımı düşündüm. Aslında kendim çok fazla söz edecek değilim. Şükrü Hanioğlu'nun yayına hazırladığı, Der Yayınları'ndan yayımlanmış, *Kendi Mektuplarında Enver P*aşa (İstanbul, 1989) adında bir kitap var. Burada, Enver'in henüz "Paşa" olmadan önce genç bir Alman hanım olduğu tahmin edilen bir muhataba yazdığı mektupları görüyoruz. Hikâyesini önsözde Hanioğlu anlatıyor.

Osmanlıca'da bir deyim vardır: "Âyinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz." Genellikle doğru bir söz. Enver'in de yeterince işini biliyoruz. Ama bazan "laf" da kişinin "âyine"si olabilir. Enver'in bu mektuplarında kendisi hakkında söylediği sözler tam da bu kalıba girecek nitelikte. Ben pek fazla araya girmeden bu sözleri aktaracağım.

Arnavutluk isyanını bastırmaya gönderilmiştir, 1911'de. Oradan *yazdığı* bir mektubundan!

> Toplanmış olan herkesde benim gibi olmak isteği hakimdi. Ama heyhat! Her şeyi derinliğine görmenin ve düşünmenin ne demek olduğunu bilmiyorlar (*a.g.e.*, s. 37).

Atlattığı bazı tehlikelere değinir ve şu sonucu çıkarır:

> Allahın beni başka bir şey için sakladığını bilmiyordum (s. 44).

Bir süre sonra Selanik'e döner:

> Bu anlamda Rumeli seyahatim neticesiz kalmadı ve her şeyin hâlâ benim elimde oluşundan gurur duyuyorum. Bunu sadece size söylüyorum çünkü biliyorsunuz başkalarının bilmesi hoşuma gitmez... Arnavutluk'ta birkaç gün kalmış olmamın neticesi bana yetti. Lüzumlu emirleri verdim ve Arnavutları ümid ederim ebediyen bize bağlayacak çok güçlü ve sağlam bir komitenin temellerini atmaktan memnuniyet duydum [Arnavutluk iki yıl sonra

bağımsızlığını ilân edecek – M.B.]. Eğer bu sene umumî bir harbi önleyebilirsek, önümüzdeki yıl çıkacak bir harbe zevkle karşı koyarız [bir yıl sonra Balkan Harbi çıktı ve Osmanlı ordusu bozguna uğradı – M.B.] (s. 53).

Gene aynı yıl, İstanbul:

> Size hep kendim hakkında yazmış olmaktan korkuyorum. Aslında başarıları anlatmayı ve kendimi olmak istediğimden başka türlü göstermeyi sevmem. En muzaffer işlerde bile ismimin bilinmemesini ve zaferlerde tamamen kayıtsız kalmayı isterdim... Benim işime fazla saygı duyuyorsunuz hakikaten. Oysa size anlattığım şeyler, hayatıma dair benim çok tabiî bulduğum ama başkalarının büyük başarılar gibi gördüğü küçük hikâyeler (s. 57).

Bu "mütevazi" adamın kendinden başka bir de Almanya'ya sempatisi olduğu görülüyor. Gene İstanbul ve 1911:

> Memleketin her yerinde Almanya'ya karşı büyük bir sempati duyulduğu hissediliyor ve özellikle son buhran Alman olan her şeye bir tek benim bağlı olmadığımı gösterdi (s. 58).

> Almanya'nın menfaatlerini bir tek güçlü bir Türkiye garanti edebilir. Avrupa'da çıkacak umumî bir savaşta [görüldüğü gibi, bir süredir bu savaş bekleniyor – M.B.] Almanya'ya bir tek Türkiye yardım edebilir... Almanları sevmemin sebebi duygusallık değil, sevgili vatanım için tehlikeli olmadıklarından dolayı tam aksine bizim için faydalılar ve her iki memleketin menfaatleri beraber yürüyor ve daha uzun süre beraber yürüyebilir (s. 61).

Bu Almanya övgüleri de siyasî görüşlerinin isabetini, gösteriyor. Bu sırada İtalyanlar Trablus'a çıkmış, Enver de direnişi örgütlemek için Libya'ya gitmiştir. Gitmeden önce, siyasî arkadaşlarıyla bir karar da vermişlerdir:

> Benim Trablus konusundaki fikrimi kabul ettiler. Eğer hükümet İtalyanların karşısında gerilemeye zorlanırsa biz önce Trablus'da geçici bir hükümet kurarak, sonra da her şeyi boykot ederek düşmanlığı devam ettireceğiz (s. 75).

Nitekim Lausanne imzalanırken de Libya'da direnişin artık durdurulması talep edilmişti. Enver, sözünün eri. Şu da ilginç: "Germide 'Faust'u okudum. Çok güzel ve hakikî olabilecek fikirler var ama ben bu fikirleri kabul edemem" (s. 81).

Bu arada yerli Arapları hiç sevmediği de bellidir. Şu halde bir "Osmanlı toprağı"nı korumak için oradadır. Tabii bir de soyut "İslâm" birliği ideolojisi vardır:

> ... dayanılmaz bir koku boğuyordu beni [Pis ve kokuşuk Araplar! – M.B.]. Yanımda oturan bir Arap kadın bana bir şeyler söylemek istedi ama Allah'tan anlamıyordum. Kara yüzünde güzelleşmek için sürülen suni boyadan lekeler vardı ve siyahla kaplı kırmızı gözkapakları bu güzelliği tamamlıyordu (s. 87).

> Benim gelişimden beri durum iyiye gidiyor (s. 104).

> Benim idarem altında şimdi her şey iyi işliyor (s. 106).

> Hükûmet (yani ben) çok kuvvetli, onları bir dedikodu endişesi duymadan ölüme mahkûm edebilirim (s. 111).

> Bozuk para yokluğunu önlemek için kâğıttan para bastırdım. Üzerinde sadece benim mühürüm ve Arapça ve Türkçe olarak değeri var. Arapların bu kâğıtları altın ya da gümüş gibi kabul etmelerinden gurur duyuyorum (s. 112).

> Yavaş yavaş düzene giren ve çekinilecek insanlar haline gelen Araplarımla iftihar ediyorum (s. 114).

Bu da İtalyanlara:

> Biliyorum ki kellem onlar için çok kıymetli ve onu almak istiyorlar ama ben onu çok pahalıya satmasını da bilirim (s. 120).

> Zafer elde ettim ["askerî" değil, kişisel mânevî zaferinden söz ediyor – M.B.], bana itaat ediyorlar ve mutlak bir saygı duyuyorlar, hürüm, insanlar gelip elimi öpüyorlar ve kendilerine el vermemi istiyorlar, benim için fedakârlık yapıyorlar ve ben bütün bunların neye yaradığını kendime soruyorum (s. 130).

Bu arada İtalya Osmanlı'yı sıkıştırmak için Beyrut'u topa tutmuş, derken Rodos gibi bazı adaları almıştır. Ama Enver Libya'da olduğuna göre dünyanın merkezi de oradadır ve kimse Enver'i yerinden oynatamaz:

> Rodos'un işgali bize boyun eğdiremeyecek ve burada her şey ben olmasam bile iyi gidecektir (s. 131).

> İtalyanlar burada ilerleyemediklerinden ümitsizliğe kapılıp adalara saldırıyorlar ama bütün bunların boş olduğunu bilmiyorlar... Dün el falıma bakan biri 80 yaşından daha fazla yaşayacağımı söyledi [öldüğünde 41 yaşındaydı – M.B.]. "Bugün kampımda bulunan iki Avrupalı hanım arasında büyük bir kavga koptu. Allahım kampta bir yığın bedevi kadın var ve iki Avrupalı kadın bir arada yaşamaya tahammül edemiyorlar (s. 131).

> Sizin hayat hakkındaki Avrupalı fikirlerinizi kabul edemem" [Avrupalı düşmanlığı –Alman dostluğu dışında– belirmeye başlıyor – M.B.] (s. 136).

> Biliyorsunuz benim için hayatın hiç ehemmiyeti yok ama komik bir şey var, ben tehlikeye doğru koştukça ölüm benden kaçıyor. Bu da benim vatanın şerefi ve çıkar-

larımızı korumak için yaşayacağıma olan inancımı artırıyor... Yüce bir kuvvet şu sıra beni yaşatıyor ve çalışmamı sağlıyor (s. 140).

Konferanslar her zaman Müslümanların aleyhinedir (s. 141).

Ne istiyorum biliyor musunuz? Eski bir şövalye gibi, bir Romalı savaşçı gibi, askerlerimin omuzlarında bir kalkan üzerinde taşınarak geri dönmeyi (s. 142).

Vatan için ölmek ve öldürmek bir zevk (s. 143).

Biliyor musunuz hiç dostum yok, olmasını da istemiyorum. Herkesle iyi geçiniyorum. Ama kimsenin bana yaklaşmasına müsaade etmiyorum (s. 154).

Trablusgarb'ın ruhu, kafası ve nihayet direnişi olduğumu iyi biliyorum... beni burada anavatanımda bekleyen büyük vazifeden uzak tutuyorlar (s. 158-59).

Ben, Enver bunu söyleyen, biliyorsunuz ki imkânsız zannedilen bütün projeleri gerçekleştirmeye yeterliyim (s. 163).

Gene Araplar:

Beni düşünceli gördükleri zaman hemen değişiyorlar, başlarına zararlı bir şey gelmesinden korkuyorlar. Şimdi anlıyorum, hissediyorum ki onları vazife icabı seviyorum (s. 165).

Belki bir ay içinde durum aydınlandığında bir *auftauchen* [çıkış] yapabilirim, bana çok daha ihtiyaç olan yerde. Görüyor musunuz, benim kaderim böyle. Vatanımı tehdit eden tehlike bir pusula ibresi gibi çekiyor. (s. 170).

Demokrasiye bakışı:

> Ama ben asker olarak ordunun mutlakiyetine inanırım. Hükümet sistemi olarak da sizdekine benzer ılımlı bir kanun-i esasiye. İktidarı paylaşmak isteyen bütün vasat kafaları ezmek lâzım, bir Fransız çok doğru bir şey söylüyor: "Cumhuriyet'ten önce Fransa'da bir tek despot vardı, şimdi yüzlerce çünkü bütün mebuslar kendi iktidarlarını hissetirmeye çalışıyorlar" (s. 174). Devleti kontrol edebilmemiz için parlamentonun lüzumuna inanıyorum ama iç sulh için hükümet Neron'dan daha da sert olmalı. Neron'un zevki için yaptığını, hükümet lüzumu halinde memleketi yatıştırmak için yapmalı (s. 174).

Bunlar yalnız Enver'e özgü, eksantrik düşünceler değil. O yıllarda Harbokulu'ndan yetişmiş Mustafa Kemal dahil, bütün iddialı genç subaylar bu doğrultuda düşünüyor – ve o yetkiye kendisinin sahip olması gerektiğine inanıyor.

> Sevgili dostum, herşey karışıyor ama içimde sonunda oyunu biz kazanacağız gibi bir his var. Zafer ya da savaş! (s. 192).

> Avrupa'da genel bir savaş ihtimalini düşünüyorum hâlâ [yıl, 1912'yi bulmuştur – M.B.]. Kazanacağımızı zannediyorum hattâ kaderi bizim lehimize zorlayacağımızı (s. 194).

"İçindeki his"ten başka bir şeye dayanmadan ülkeyi neredeyse zorla savaşa sokmuş bir "önder"! 22 Ekim 1912'de yazdığı mektupta Osmanlı devletinin ateşkesi kabul ettiği haberinin geldiğini anlatır. Anlaşmayı Sultan da imzalamıştır. Bunun üstüne Trabluslu iş arkadaşı Seydi Ahmed'le görüşürler: "Karar verildi, bana bağlı kalacaklar ve böylece harb devam ediyor." Bu, düpedüz suçtur. "Neticede burada bağımsız bir devlet kuracağım. Balkan devletlerine gelince, onları ezeceğimiz konusundaki ümitleri kaybetme-

dim" (s. 200). Enver'in bütün sezgileri, "his"leri benzer biçimde sonuçlanır. Balkan devletlerinin pek kolay ezilemediğini görünce, nihayet, dönmeye karar verir. Kullandığı kelimeler bu dönüş kararının niçin bu kadar güç olduğu hakkında ipucu verir gibidir:

> ... Trablusgarb, bir başka deyişle krallığım... (s. 206)

ve

> İşte krallığımı kendimi şimdilik hiçbir şeyin belli olmadığı bir yola atmak için bırakıyorum (s. 207).

Böylece krallığını bırakıp Balkanlara gelir. O geldiğinde, Türkiye için Balkanlar Çatalca'ya kadar gerilemiş ya da yaklaşmıştır. Enver'in siyasi ya da askerî sezgilerinin isabetindeyse değişen bir şey yoktur:

> Askerî durumumuz iyiye gidiyor, ihtiyaç olursa Bulgar ordusunu yeneceğimizi, hattâ Çatalca önünde yok edeceğimizi ümit ediyorum (s. 215).

Kendi hakkında kanılarında da bir değişiklik olmamıştır:

> Sana geçen gün Nezâretin koridorlarında rastlaştığım bir Erkan-ı Harp Miralayı (Harb Akademisinde tarih hocamdı) ağlayarak birçok kere ellerimi öptü dersem, ki bu sık sık tekrarlanan bir durum, böylece anlarsın ki herkesin gösterdiği itimattan hoşnut, memleketime büyük hizmeti vermeyi istiyorum (s. 218).

Nitekim vermiştir, daha da verecektir.

> Günün birinde memleketimi benim istediğim gibi göreceğimi düşünüyorum, her zaman. Sadece Allah! Biliyorsun her şeyin üstesinden gelebilirim (s. 219).
>
> Böylece sevgili dostum, bir hükümet kuracağım çünkü diktatörlükten korkuyorum (s. 220. [Bâbıâli Baskını'na ha-

zırlanıyor. "Diktatörlük" dediği, kendi kurmadığı bir hükümet olsa gerek – M.B.]).

> ... şu anda titreyen elleriyle birkaç ihtiyar, bu kadar sevdiğim, her şeyin üstünde sevdiğim vatanımın vasiyetnamesini imzalıyorlar. Bu sınırsız sevgi beni, nasıl neticeleneceğini bilmediğim çılgınlıklar yapmaya itecek zannediyorum (s. 222).

Kâmil Paşa ve kabine üyeleri teslim olmaya hazırlandığına göre,

> ... kendi tedbirlerimi almaktan başka yapacak şeyim yok, yani hükümeti düşürmek ve fikrimi yeni bir hükümete kabul ettirmek. Her şey şimdiden hazır (s. 224).

İki gün sonra (25 Ocak 1913) olan olmuştur:

> Resmî işler tamamlandı. Darbe çeyrek saatte olup bitti. Seni gördüğümde teferruatlı anlatırım. Sadece kan dökmenin benim programımda olmadığını sana söyleyebilirim. Kâmil'in yaverlerinden birinin ateş etmesi üzerine, karşılıklı birkaç kurşun atıldı, iki yaver bir sivil polis ve maalesef olay yerinde bulunan dostum Nâzım yere düştü. Her şey bana rağmen ve arzum hilafına oldu. Ümit ederim bu memleketime mutluluk getirir (s. 225).

Enver'i savunmakta kararlı olanlar, bu darbenin, memleketin mümkün olduğu kadar bir parçasının daha kurtarılması için yapıldığını ileri sürebilirler . Edirne'nin bu sayede kurtarıldığını söyleyebilirler. Ancak Enver bu şekilde avcuna aldığı iktidarla başlangıçta bir şey yapmamıştır. İki gün sonra şunu yazıyor:

> Ah, savaş çıksa mutlaka kazanırdık [çıkmıştır ve kaybetmişizdir, şimdiye kadar – M.B.]. Hey'et-i vükelâ nota hazırlıyor, müttefiklerin kabul etmemesi için Allaha dua edi-

yorum, o zaman harb çıkar, harb, yani Türkiye için hayat (s. 227).

İşler gene Enver'in istediği biçimde yürümemektedir. Ama özlem aynıdır:

> Her şeyi zorla ele almak ve dünyaya bir tek insanın neler yapabileceğini göstermek için kırlaşmış bir sakalım olsun ne kadar isterdim (s. 228). Kâmil'i devirip yerine cesur Mahmud Şevket Paşa'yı geçirerek her şeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama heyhat, bu kadar saydığım erkân-ı harb başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı... Kendimde bütün bir Bulgar ordusuna karşı koyacak gücü buluyorum (s. 228).

Bu arada, darbe hakında daha fazla ayrıntı isteyen dostuna şu doyurucu cümleleri de yazar:

> Yanımda atıyla Halil ve bana sadık on kişiyle birlikte yürürken titremiyordum. Nereye yürüdüğümü biliyordum ve Bâb-ıâli muhafızlarının ateş etmek için tüfeklerini doldurduklarını gördüğümde de ellerim titremiyordu. Onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selâmlıyarak geçmeme izin verdiler. Yalnız içerde bir yaver ateş ederek bir arkadaşımızı öldürdü, etrafımızda vızıldayan kurşunlar beni durduramadı ve çeyrek saat içinde her şey bitmişti. Kâmil istifasını vermişti, tesadüfen (kısmet!) Nâzım iki yaveriyle yerde yatıyordu. İşleri yoluna koymak için yarım saat "hükmettikten" sonra, yani ordu kumandanı, İstanbul muhafızı, polis şefi (yeni hükümet kurulduktan sonra aynı kalacak) geçici bir Dahiliye Nâzırı ve Bâbıâli kumandanı olarak da Halil'i tayin ettikten sonra saraya döndüm (s. 228-29).

Bu arada Mart, Nisan gelir, çarpışmalar sürer ve kayda değer bir değişiklik olmaz. Enver'in tavırlarında da...

> Avrupalı düşmanlarımdan nefret ediyorum ama... söylemek istediklerimde hep haklı olduğumu bana gösterdikleri için de hayranlık duyuyorum onlara (s. 235).
>
> Bu ordu mağlubiyet için yaratılmamış, sadece başlarında büyük bir kumandanları yok... Bu sefer kader beni mağlup etse bile yine de istikbal hâlâ benim elimde... Demir gibi bir iradeyle dünyaya hakim olunur (s. 238).

Haziran, 1913.

> Balkanlar, gittikçe sulhu tehdit eden bulutlarla dolu. Ne iyi! (s. 245)

Bu sırada ikinci Balkan savaşı çıkmış, Osmanlı'yı perişan eden dört küçük Balkan ülkesi ellerine geçenden hoşnut olmadıkları için birbirlerine girmişlerdir. Daha doğrusu, Bulgaristan'ın ani saldırısından sonra üçü birden Bulgaristan'a girişmiştir. Bu yetmiyormuş gibi, o zamana kadar bu işlere karışmayan Romanya da kuzeyden Bulgaristan'a saldırıya geçmiştir. Bu durumda Bulgaristan tutunamadı. Edirne'yi de boşalttı. Onların boşalttığı Edirne'ye Enver at üstünde girip yeniden kahraman olmanın yolunu buldu. Oysa, Bâbıali Baskını'ndan sonra, Edirne Bulgaristan'a bırakılmıştı. Yani Edirne'nin geri alınışı o Baskın'ın dolaysız bir sonucu değildir.

Mektuplar buraya kadar gelip kesiliyor. Sonraları karısı Naciye Sultan'a yazdıklarında aynı hava yok. Aşağı yukarı Meşrutiyet'e kadar getirdiği anılarında da bu hava yok. Ama bu mektuplarında, bazı "laf"ların da, bazı "iş"ler kadar, kişinin "âyine"si olabileceğini görüyoruz. Enver Paşa'da ikisinden de var. Onun için Türkiye'nin kaderi üzerinde böylesine büyük rol oynamış kişinin nasıl bir kişiliği olduğunu, aklının nasıl çalıştığını daha iyi görebiliyoruz.

Bunun kişisel yanı önemli olmakla birlikte, yukarıda da değindiğim gibi, galiba o kadar da kişisel değil. Harbokulu'ndan birçok genç subayın benzer özlemler ve benzer

bir dünya görüşüyle yetiştiğini söylemiştim. Ama Türkiye'de olayların gidişi üstünde etkili rol oynayan birçok kimsenin, asker veya sivil farketmeksizin, böyle tanrısal bir misyonla gönderildiğine inanmaya başladığını gördük, halen de görüyoruz. Böyle bir dürüstlük ve içtenlik, her türlü yalan dolandan, üçkâğıtçılıktan çok daha tehlikeli bir şey.

Bu topraklarda bir zamanlar kalabalık bir Ermeni nüfus vardı, toplumun dokusuna yerleşmişlerdi. 1915'te bu doku parçalandı. Milliyetçiliğin homojen bir ulus, bir toplum yaratmayı arzuladığı bu coğrafyada, Ermenilere -küçük bir azınlık olmak dışında- yer yoktu. Oysa yaşanan kıyım, kalan malların paylaşımı gibi üzerine konuşulmayan ama gayet iyi bilinen olaylar toplumsal hafızada yerini almıştı. Bunlar anılarda, romanlarda, hikâyelerde ve şiirde bir görünüp bir kaybolarak varlığını devam ettirdi.

MURAT BELGE *EDEBİYATTA ERMENİLER*'DE, TOPLUMSAL HAFIZADA TAKILIP KALAN, EDEBİYAT ARACILIĞIYLA ORTAYA ÇIKAN "ERMENİLERİ" İNCELİYOR. HANGİ DÖNEMDE, HANGİ ROMANDA ERMENİLER NASIL YER ALDILAR? TOPLUMUN OLAĞAN BİR PARÇASI İKEN NE ZAMAN "DÜŞMAN" OLDULAR? KIYIM, EDEBİYATIMIZDA NASIL İŞLENDİ? KIYIMIN VE MÜLKİYET TRANSFERİNİN ORTAYA ÇIKARDIĞI "YENİ" DÖNEM, ROMANLARDA NASIL ANLATILDI? OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DEVREDEN EDEBÎ MİRAS İÇİNDE ERMENİLERE NE OLDU? MURAT BELGE ELE ALDIĞI ROMAN VE ŞİİR ÖRNEKLERİNE BU SORULARI YÖNELTİRKEN, BİR YANDAN DA MİLLİYETÇİLİĞİN EDEBİYATTA HANGİ ZİHİNSEL PERFORMANSLARLA ZUHUR ETTİĞİNİ, BASTIRILANIN BİLİNCE NASIL ÇIKTIĞINI VE EDEBÎ DİLİ NASIL ETKİLEDİĞİNİ İNCELİYOR.

072377 BBO

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1242-1

9 789750 512421